

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TBMM HÜKÜMETLERİNİN KAFKAS POLİTİKASI
(1920-1923)**

**HAZIRLAYAN
Serkan TERCAN
0830204106**

**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Kadir KASALAK**

ISPARTA - 2011

T.C
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ SAVUNMASI ve SÖZLÜ SINAV TUTANAĞI

Gönderen : ...Tarih ..... EABD Başkanlığı

Gönderilen : Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Enstitü Anabilim Dalımız **YÜKSEK LİSANS** Programı öğrencisi ...Serkan TERCAN tez çalışmalarını sonuçlandırmış ve kurulan jüri önünde tezini savunmuştur. Sınav tutanağı aşağıdadır.

Tez Adı Değişikliği **YAPILMADI**

18.04.2011

Tarih

Prof.Dr. Fahrettin TIZLAK

Bölüm Başkanı
Enstitü Anabilim Dalı Başkanı

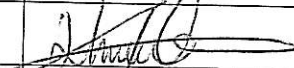

SINAV TUTANAĞI:

Jürimiz Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 25./39. maddesi uyarınca ...18/04 /2011 Pazartesi günü saat 14.00 'de toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kafkas Politikası (1920-1923) . konulu tezini incelemiş ve yapılan sözlü sınav sonunda **OYBİRLİĞİYLE** ile aşağıdaki kararı almıştır.

KABUL

RED

DÜZELTME

Tez Sınavı Jürisi	Ünvanı, Adı Soyadı	İmza
Başkan	Prof.Dr.Osman AKANDERE	
Üye	Yrd.Doç.Dr. Hayri ÇAPRAZ	
Üye	Yrd.Doç.Dr. Kadir KASALAK	
Üye		
Üye		

Yukarıda adı geçen öğrenci Sınav Tutanağı'nda belirtildiği üzere mezun olmaya **HAK KAZANMIŞTIR /** Gereğini rica ederim.

ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU KARARI :

Tarih:

Karar No:

Enstitü Müdürü

MADDE-25 Tez Sınavının tamamlanmasından sonra Jüri tez hakkında salt çoğunlukla "KABUL", "RED", veya "DÜZELTME" kararı verir. Bu karar, Enstitü Anabilim Dalı Başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili Enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi reddedilen öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tezi kabul edilmeyen öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir. Düzeltme alan öğrenci bir sonraki dönemde kayıt yaptırmak zorundadır.

Madde-39 Tez Sınavının tamamlanmasından sonra Jüri tez hakkında salt çoğunlukla "KABUL", "RET" veya "DÜZELTME" kararı verir. Bu karar, Anabilim Dalı Başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili Enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi reddedilen öğrencinin Yüksek Öğretim Kurumu ile ilişkisi kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tez kabul edilmeyen öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans/ ~~Doktora~~ tezi olarak sunduğum
“T.B.M.M. Hükümetlerinin Kaynak Politikası (1920-1923)”

.....” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi onurumla beyan ediyorum.

İmza
Öğrenci Adı ve SOYADI
Gün. Ay. Yıl

18.04.2011
SERKAN TERCAN

ÖNSÖZ

Kafkasya tarihten günümüze çok karmaşık gelişmelere sahne olmaktadır. Bölgede baş gösteren etnik çatışmalar bir taraftan çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuşken, diğer taraftan da çok sayıda insanın farklı coğrafyalara göç etmelerine neden olmuştur. Bu husus hem Kafkasya devletlerinin hem de buralarda din, dil, ırk, kültür ve tarihî bağları olan Türkiye için önemli bir sorun olagelmıştır. Bu sorunları aşabilmek için Türkiye ve buradaki Kafkasya devletleri tarafından politikalar üretilmelidir. Türkiye açısından çok yönlü bir ilgilenme zorunluluğu bulunan Kafkasya bölgesi, her şeyden önce Türkiye'nin güvenliği ve geleceği bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Bu araştırmayı yapmamızın nedeni Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri'nin Kafkas Politikasının yeterince incelenmemiş olması nedeniyle konu hakkında yeni bilgi ve belgeler ışığında katkıda bulunmaktır. Bu çalışmanın temel amacı, "Atatürk Döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri'nin Kafkasya Politikası", o dönemde Kafkasya'da baş gösteren çatışmaları, sorunları ve bu sorunları ortaya çıkaran temel nedenleri bilimsel bir titizlikle ortaya koymaktır. Ancak, bu yapılan araştırmada ortaya konulan politikanın daha çok Millî Mücadele döneminde, özellikle Doğu sınırındaki Ermeni sorununu çözmek ve Sovyet yardımını temin edecek olan Kafkas Seddi meselesini halletmek amacına bağlı olduğu görülecektir.

Tez konunun seçilmesinde, araştırılmasında, yazılmasında ve değerlendirilmesinde; beni büyük bir sabırlılıkla dinleyen, motive eden, yol gösteren, muğlâk konuları aydınlatan, gerekli metotları en ince ayrıntılarıyla izah eden Danışmanım Sayın Yrd. Doç Dr. Kadir Kasalak'a sonsuz minnet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmam süresince bilgi, sabır ve anlayışını esirgemeyen Sayın Hocam Yrd. Doç. Dr. Hayri Çapraz'a ve yine çalışmam sırasında yapmış olduğu eleştiriler ve yol gösterici tutumu nedeniyle Prof. Dr. Osman Akandere'ye sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

Kafkaslar, Asya ve Avrupa arasındaki ekonomik, toplumsal ve kültürel karşılaşmaların ve etkileşimlerin kesişme noktası olagelmıştır. Coğrafi özelliklerinden ötürü bölgede büyük, kalıcı devletlerin doğması mümkün olmamış, fakat bölge 19. y.y.'a kadar Osmanlı ve İran gibi iki önemli Müslüman devletin rekabet alanı olmuştur. 19. y.y.'ın ortalarına doğru Rusya da bu rekabetin önemli aktörlerinden birisi haline gelmiştir.

Türk-Rus rekabetinin önemli çatışma alanlarından biri olan Kafkasya bölgesinde, Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin ve daha sonraki dönemde TBMM Hükümetleri'nin politikalarının şekillenmesinde ciddi bir faktör haline gelmiştir. TBMM Hükümeti'nin Batı Anadolu'da temel olarak Yunanlılarla sürdürülen mücadelesi, Doğu'da Sevr Antlaşmasını kabul ettirmek misyonuyla hareket eden Ermeniler ile yapılan mücadeleler çerçevesinde şekillenmiştir. 1918'de, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Kafkas Harekâtını sürdüren Türk kuvvetlerinin katkısıyla da, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış olduğu göz önüne alındığında Kafkaslardaki Türk etkinliğinin Bolşevik Rusya açısından ciddiye alınmasının anlaşılabilir olduğunu söylemek mümkündür.

Millî Mücadele yıllarında TBMM Hükümetleri, Batı ile yürütülen mücadelesinde bir denge unsuru olarak, Çarlık Rusya'sının yayılmacı siyasetini ideolojik argümanlarla sürdüren, 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği haline dönüşecek olan Sovyet Rusya'sını görmüştür. Türkiye'nin Kafkaslarla ilişkilerinin esas olarak üç faktöre dayalı olarak şekillendiği söylenilebilir: Sovyet Rusya ile olan ilişkiler, Ermenistan ile olan ilişkiler, Batı ile olan ilişkiler. Milli Mücadele'nin başarılı olmasında M. Kemal (Atatürk)'in akılcı ve tutarlı Kafkasya Politikası etkili olmuştur. TBMM Hükümetleri bölgeyi, SSCB'nin bir bünyesi olarak kabul etmiş; SSCB ile olan ilişkilerde bu bölge ve sorunları üzerinde pek fazla durulmamıştır. Hatta bölgenin güvenliği konusunda Ermenistan'ı, SSCB bünyesi altında çok daha güvenilir olarak kabul etmiştir.

Sovyet yardımının hızlı ve güvenilir bir biçimde ulaşmasını sağlayan Kafkas Seddi'nin yıkılması bir kırılma noktası olmuştur. Lozan Barış Antlaşmasıyla hukuken bağımsızlığını kazanan Türkiye, bu dönemden sonra da Kafkasya'da meydana gelen gelişmeleri titizlikle takip etmiştir. Barış yanlısı politikayı düstur edinip, Kafkasya'ya da aynı perspektiften yaklaşmıştır.

ABSTRACT

University of Suleyman Demirel, Graduate Scholl of Social Scienses,
Department of History, Master Thesis,122 pages, April 2011

Supervising Professor: Yrd. Doç.Dr. Kadir KASALAK

Caucasia has been the intersection point of economical, social and cultural intercourses and interactions between Asia and Europe. Owing to its geographic features, it did not allow the emergence of permanent states; yet the region had been a competition area for two significant Islamic states; Ottomans and Iran until 19th century. In the middle of 19th century, Russia also became one of the most important actors of this competition.

In the region of Caucasia where has been one of the prominent conflict area of historical Turkish and Russian rivalry, the emergence of developments during the First World War, has become a critical factor carving out the policies of Ottomans and in later period Government of Turkish Parliament. The challenge of Turkish Parliament Government on-going with Greeks in West Anatoly has been formed in the framework of the challenges continued against Armenians acting in order to have Turkish Parliament accept the Sevres Treaty in the East. In 1918, towards end of the First World War, considering the emergence of Azerbaijan as an independent state by the contribution of Turkish forces exercising Caucasian Operation, it is possible to state that Turkish influence in Caucasia was taken serious by the Bolshevik Russia.

During the years of National Struggle, Turkish Government has seen Soviet Russia that would transform into Union of Soviet Socialist Republics in 1922, continuing its expansionist policy of Czarist Russia with ideological arguments. It may be expressed that Turkey's Caucasian relations are based upon three factors mainly; the relations with Soviet Russia, the relations with Armenia and relations with the West.

Mustafa Kemal's (Ataturk's) rationalist and consistent Caucasian policy made effective contributions to the accomplishment of the national struggle. After

that period, Turkey, gaining its independence in the Lozan Treaty, followed the development in the Caucasus fastidiously. By accepting the peace policy both in Turkey and in the world, it handled the events in the Caucasus from this perspective. This area was accepted as a land of the USSR. In relations to the USSR, the problems with this area were not mentioned. About the security of the region, Armenia was considered more reliable under the USSR authority.

Keywords: Caucasus, Revolution, War of Independence, Grand National Assembly of Turkey, Armenian Question

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1.1 Kafkasya Kavramı ve Kafkasya'nın Tanımı	1
1.2. Kafkasya'nın coğrafi konumu	3
1.3 Kafkasya'nın Etnik Yapısı	5
1.4 Kafkasya'nın Stratejik Açıdan Önemi	8
1.5. Tarihsel Süreçte Kafkasya	10
BİRİNCİ BÖLÜM	16
BOLŞEVİK DEVRİMİ SONRASI KAFKASYA'DA DEĞİŞEN GÜÇ DENGELERİ	16
1.1. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler	16
1.2. Osmanlı Devleti'nin Maverâ-yı Kafkas Hükümeti ile Olan İlişkileri ve Erzincan Mütarekesi	19
1.3. Brest-Litovsk Antlaşması	23
1.4. Trabzon Konferansı	26
1.6. Kafkasya Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi:	33
1.7. İki Devrimin Yakıcı Sorunu: Kafkas Seddi	37
İKİNCİ BÖLÜM	39
SAKARYA ZAFERİ ÖNCESİ TBMM HÜKÜMETLERİNİN KAFKAS POLİTİKASI	39
2.1. Genelgeler ve Kongreler Döneminde Sovyetlerle İlişkiler ve Kafkasya	39

2.2. İttihatçı Subayların Milli Mücadeleye Karşı Tutumları ve Sovyet Rusya'nın Yaklaşımı: _____	45
2.3. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması -Mustafa Kemal'in Lenin'e Mektubu_____	49
2.4. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Musavat Hükümetine Bakışı_____	52
2.4. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kurulması _____	57
2.5. Birinci Moskova Heyeti / Bekir Sami Bey'in Faaliyetleri, _____	60
2.5. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri ile Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Arasındaki İlk İlişkiler _____	67
2.7. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri'nin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden Beklentileri:_____	72
2.8.Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Anadolu'ya Destek ve Yardımları _____	74
2.9.Taşnak İktidarının Kaldırılışı ve Türk-Sovyet Askeri İşbirliği _____	76
2.10.Ermeni Harekâtı ve Gümrü Antlaşması _____	79
2.11.Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin Kurulması _____	82
2.12.Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması _____	83
2.13.Menşevik Gürcistan'ın Kaldırılması ve Batum Meselesi _____	85
2.14. İkinci Moskova Görüşmeleri ve Moskova Antlaşması _____	90
2.15.Kars Konferansı ve Antlaşması _____	95
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM _____	100
TÜRKİYE'YE GELEN SOVYET HEYETLERİ VE LOZAN BARIŞ KONFERANSINDA KAFKASLAR _____	100
3.1.Türkiye'ye Gelen Sovyet Heyetleri _____	100
3.1.1. İlk Sovyet Heyeti'nin Türkiye'ye Gelişi _____	100
3.1.2. Mustafa Kemal-Upmal Görüşmesi _____	101

3.1.3. Mustafa Kemal – Eşba Yoldaş Görüşmesi _____	102
3.1.4. Natsarenius'un Türkiye'ye Atanması ve Mustafa Kemal ile Görüşmeleri _____	104
3.1.5. Frunze'nin Türkiye Ziyareti ve Mustafa Kemal ile Görüşmeleri _____	105
3.1.6. Aralov'un Türkiye'ye Gelişi ve Mustafa Kemal ile Görüşmeleri _____	108
3.2. Lozan Barış Konferansında Kafkaslar _____	110
3.2.1. Türkiye'nin Lozan Politikası _____	110
3.2.2. Sovyet Rusya'nın Lozan Politikası _____	111
3.2.3. Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Meselesi _____	113
3.2.4. Azınlıklar Alt Komisyonunda Ermeni Meselesinin Görüşülmesi _____	113
3.2.5. Amerika Birleşik Devletleri'nin Lozan Barış Görüşmelerindeki Tutumu _____	115
3.2.6. Lozan Barış Antlaşması'nın İmzalanışı ve Ermenileri İlgilendiren Maddeler _____	116
SONUÇ _____	118
KAYNAKÇA _____	120
ÖZGEÇMİŞ _____	127

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
ASSC	Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
Bkz.	Bakınız
BTTD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
GSSC	Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
Haz.	Hazırlayan
İÜSBF	İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
KB.	Kültür Bakanlığı
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
S.	Sayı
s.	Sayfa
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vd.	ve diğerleri
Yay.	Yayınlayan
yy.	Yüzyıl
YKY	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

1.1 Kafkasya Kavramı ve Kafkasya'nın Tanımı

Kafkasya bölgesi; günümüzde Rusya Federasyonu'nun hakimiyetinde olan Kuzey Kafkasya ile, üç bağımsız cumhuriyetin yer aldığı Transkafkasya (Güney Kafkasya)'dan oluşur. Kuzey Kafkasya; doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç Nehri ve bataklıkları, güneydoğuda ise Samur Nehrinin Hazara döküldüğü yerden, İngur Nehrinin Karadeniz'e döküldüğü noktaya kadar uzandığı kabul edilen hat ile çevrili coğrafi bölgeye denir.¹

Transkafkasya ya da Güney Kafkasya denildiğinde; bir coğrafi bölge kastedilmektedir. Bu bölge; Büyük Kafkasların doruklarından başlayarak, Küçük Kafkasların güney eteklerine kadar uzanmakta olup; Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, bu bölgede yer alan ülkelerdir. Abhazya, Transkafkasya'da yer almaktadır; ancak, burada yaşayan halklardan biri olan Abhazlar, bir Kuzey Kafkasya halkıdır ve Kuzey Kafkas dillerinden biri olan Abhazca'yı konuşmaktadırlar.

Abhazya coğrafi olarak, Kuzey Kafkasya'nın bir parçası ve Karadeniz'e olan uzantısıdır. Aynı şekilde Kuzey Kafkasya ile Transkafkasya'nın bağlantısını sağlayan ve Daryal (Derbent) geçidinin yer aldığı, Güney Osetya coğrafi olarak, Kuzey Kafkasya'nın bir parçasıdır. Güney Osetya, Rus politikaları sonucu, bilinçli olarak Gürcistan'da, Gürcistan'a karşı kullanılmak üzere bırakılmıştır.

Kafkasya, tarih boyunca bir sınır bölgesi olmuştur. Azak Denizi'ndeki Taman Yarımadası'ndan, Hazar Denizi kıyılarındaki, Apsheron (Apşeron) Yarımadası'na kadar uzanan Kafkas Ana Sıradağları; Himalaya Sisteminin batı kanadı olarak, Ermenistan ve İran Dağlarını içine alan Ortadoğu Dağ Bölgesi'nin tabii sınırını teşkil eder. Kuzeyde Ana Kafkas Sıradağları'nın etekleri Kuzey Kafkasya Steplerine doğru iner. Bu step, Karadeniz'e akan nehirlerin, beslediği otlakların batıya uzanan bir parçasıdır.

---

¹ Ali Çurey, “*Bilinen Dünyanın Bilinmeyen Ülkesi: Kuzey Kafkasya ve Çerkezler*”, **Kafkasya Yazıları Dergisi**, Yıl:2, S.5, İstanbul 1998, s.57.

Kafkasya; Avrupa Rusya'sı ve Orta Asya ile Anadolu'yu ve Orta Doğu'yu bağlamakla birlikte; doğu-batı yönünde de Orta Asya'nın denizlere ulaşması mümkün en kısa ve uygun istikametteki yol üzerinde bulunmaktadır. Kafkasya Dağları, Avrupa'yı Asya'dan ayıran çizgi olarak kabul edilir.

Arapların, "Mavera-i Kafkasya", Avrupalıların, "Transkafkasya" ve Rusların, "Zakafkasya" olarak bahsettikleri Kafkasya; Büyük Kafkas Sıradağları'nın güneyinde yer alan, tarihi bir bölgedir. Siyasi ve coğrafi bakımdan genel olarak, "Sirkafkasyon (Circarucasia)" ve "Transkafkasya (Transcaucasie)" şeklinde ikiye ayrılan Kafkasya bölgesinin doğusu Asya, batısı ise Avrupa kıtaları içinde ele alınmaktadır. Kafkasya bölgesinde üç cumhuriyet (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan); biri Azerbaycan'a (Nahcivan), ikisi Gürcistan'a (Abhazya ve Acaristan) ve yedisi de RF'ya (Adıgey, Dağıstan, İnguşya, Kabartay-Balkar, Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya ve Çeçenistan) bağlı olmak üzere on özel Cumhuriyet ile biri Azerbaycan'a (Dağlık Karabağ) ve birisi de Gürcistan'a (Güney Osetya) bağlı iki özerk bölge bulunmaktadır. Ancak, fiziki olarak Kuzey Kafkasya'da yer alan, Abhazya Özerk Cumhuriyeti ve Güney Osetya Özerk Bölgesi siyasi olarak, Gürcistan'a bağlıdır.

Genellikle, siyasi sınırlara dayanan coğrafi bölge tanımlamaları sosyo-ekonomik ve siyasi analizler için tatmin edici olmaktan uzaktır. Bu nedenle, Kafkasya-Orta Asya tanımı SSCB döneminde çizilmiş, jeopolitik sınırlamaların ötesine geçen ve Sovyet döneminin ayrı ayrı alt bölgeleri olan; Kuzey Kafkasya, Transkafkasya, Orta Asya ve Kazakistan'ı, Hazar Havzası komşuluğunda birleştiren daha geniş bir tanımdır. Karadeniz'in kuzey-batısındaki Taman Yarımadası ile Hazar Denizi'nin güney doğusundaki Apşeron Yarımadası arasında uzanan Kafkasya Dağları; 1100 Km.den uzun olup, genişliği 32 ila 180 km. civarındadır. Bölgenin en yüksek dağı olan Elbruz'un, 5269 m ve 5593 m yüksekliğinde iki zirvesi vardır. Kafkasya Dağları bir hayli yerden de geçit (Derbent, Daryal, Avar... vb.) verir.²

---

² Hakan Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, IQ Kültür Derneği Sanat Yayıncılık, İstanbul,2006, s.23-28.

1.2. Kafkasya'nın coğrafi konumu

Bölgenin konumunu, üç özellikle açıklamak mümkündür. İlk olarak, bölge, genellikle dağlık olup, birbirine geçit vermez çok sayıda vadiden oluşması, bölgenin sosyo-politik yapısını belirleyici en önemli özelliğidir. Bu husus çeşitli köklerden gelen toplulukların, tarih boyunca yaşanan işgallerden, kendilerini koruyabilmeleri kültürlerini sürdürebilmeleri sağlamıştır. Bölgenin coğrafi bağlamda başka bir özelliği, büyük devletlerarasında bir tampon oluşturmasıdır. Komşu olan Araplar, İranlılar, Ruslar ve Türkler tarih boyunca, Transkafkasya ile ilgilenmişler ve bu nedenle bölge, zaman zaman çeşitli güçlerin egemenliğine girmiştir. Bölgenin coğrafi yapısının ilişkin son özellik ise, ticaret ve ulaşımında büyük köprü teşkil etmesidir. Bölge bir anlamda, kuzey ve güney bağlantısını sağlamaktadır.

Coğrafi yapıya gelince, Rus kıt'a sahanlığının kuzeye, Arap kıt'a sahanlığının da güneye kaymasıyla gerçekleşen jeofizik gerilim, Transkafkasya da ki dağlık yüzey şekillerini yaratmıştır. Kafkasya; Hazar Denizi ile Karadeniz arasında 440,000 kilometrekarelik bir alanı kaplayan, Rusya Federasyonu'nun Avrupa kesiminin güney batısı ile Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını da içine alan, coğrafi bölge ve dağ sistemine verilen isimdir. Jeolojik olarak incelendiğinde, Kafkasya, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan, çöküntü alanları arasında yükselen dağ sıralarından oluşmaktadır. Rusların, "Bolchoi Kafkas" diye adlandırdıkları Büyük Kafkaslar; kuzeybatıda, Novorossisk'den; güney doğuda, Bakü'ye kadar yaklaşık 1100 km. uzunluğu ve 150-200 km.lik genişliğiyle, kuzey güney doğrultulu sıra dağlardan oluşur. "Malyi Kavkaz" denilen Küçük Kafkaslar; Büyük Kafkaslara göre, daha kısa ancak daha karmaşıktır.³

Kafkasya, kendi içinde de çeşitli bölgelere ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi; Don ve Volga nehirleri arasında kalan "Step Kafkasyas"; ikincisi; steplerin güneyinde yer alan Kafkas Dağları'nın eteğindeki "Büyük Kafkasya"dır. Üçüncü bölge ise, Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan'ı da kapsayan, "Transkafkasya ve Küçük Kafkasya" bölgesidir. Bir başka bölünme de Kafkasya'yı ikiye ayırmaktadır. Birincisi, Büyük Kafkasya dağlarının kuzeyinde yer alan Kuban Çöküntüsü,

---

³ Wasson Giray Cabağı, **Kafkas - Rus Mücadelesi**, İstanbul 1967, s.28.

Stavropo platosu ve Terek öküntülerinin oluşturduğu, “Kafkas önü”; ikincisi ise, güneyde küçük Kafkas dağları, Rion ve Kura öküntülerinin oluşturduğu, Transkafkasya (Kafkas ardı)’dır dır. Ancak birkaç geçit veren ve 1100 Km uzunluğundaki bu silsile, Avrupa’nın en yüksek tepesi olan Mont Blanc’dan çok daha yüksek zirveyi ihtiva etmektedir. Silsilenin en yüksek zirveleri, Elbruz (5630m.) ve Kazbek (5045m.) tepeleridir. Kritik birkaç geçit de Kuzey Kafkasya’nın merkezi, Terekale (Kuzey Osetya)’yı Tiflis (Gürcistan)’e bağlayan Daryal Boğazı ile Derbent, Mamison ve Glohor’dan ibarettir. Büyük Kafkas Dağları, Karadeniz ve Hazar Denizi sahil yolu dışında, bu üç yerden geçit vererek, Kuzey Kafkasya’yı Transkafkasya’ya bağlar.

Hazar Denizi ve Karadeniz arasında uzayan, Kafkas Berzahını, kuzeybatı güneydoğu istikametinde bölen sıradağlar, birçok vadi ve geçit ihtiva etmesine rağmen, kuzey-güney yönünde kullanılmaya elverişli pek az geçide sahip bulunmaktadır. 21’nci Yüzyıla gelinceye kadar, geçişlere imkân tanıyan en önemli geçit, Hazar Denizi kıyısındaki Derbent (Demirkapı) geitiydi. Yaklaşık 2 km. uzunluğunda olan Derbent geçidi, tarih boyunca siyasi ve iktisadi öneminden bir şey kaybetmemiştir. Bu dönem, Volga ve Aras nehirlerinin, bölgeye sağladığı stratejik bütünlükten kaynaklanmaktadır. Kuzey güney istikametinde, geçiş sağlayan ikinci yol ise; Transkafkasya’da bulunan, Daryal (Daryol) geçididir. Vladikafkas (Kuzey Osetya)– Tiflis (Gürcistan) arasında bulunan ve “Gürcü Askeri Yolu” olarak tanınan bu geçit, sarp ve dar olup; tarihin akışına, Romalılar, İranlılar, Gürcüler tarafından, burada garnizon ve müstahkem mevziler inşa edilmiştir.

18. yüzyıl sonlarında da, Rusların genişletme ve tesviye çalışmaları sonucunda, askeri amaçların dışında da kullanılmaya başlanılmıştır. Bunları dışında, aralarında Mamison ve Klukhor gibi geçitlerinde bulunduğu, yetmişe kadar küçük yol ve patika mevcut ise de, bazıları sadece yük hayvanlarının geçebileceği şekildedir. Dağların Kuzey etekleri; sulak ve derin vadiler, mümbit, yeşil ovalarla son bulmaktadır. Bu ovalara ve vadiler; Terek, Kuban, Samur, Gun (Kuma), Sulak ve Araks gibi coşkun nehirlerle sulanmaktadır. Rua nehri öküntüsü, Kutaisiden itibaren batıya doğru genişleyerek Karadeniz sahilindeki Kolhida ovasını oluştururken; Kura nehri çöküntüsü ise, güneydoğuya doğru ilerledikçe, önce Migeevi gölüne, daha sonra Azerbaycan steplerinde bulunan, su kanallarının oluşturduğu geniş düzlüklere

ulaşır. Kura nehri, kanallar bölgesinde, Aras nehri ile birleşerek, her iki nehrin suları da, tarım amacı ile kanallara aktararak, geniş steplerin sulanması sağlanır.

Rua ve Kura nehirlerinin güneyinde uzanan dağ silsileleri küçük Kafkas Dağları olup, bu dağlar, Doğu Anadolu dağlarına bağlanır. Sıradağlar, sönmüş volkanlar ve volkanik gölleriyle küçük Kafkas dağlarının, Doğu Anadolu dağlarının özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Bu dağların zirveleri Ermenistan'da Alagöz (Haragado) Dağı, Gegamskıye dağı ve Azerbaycan'da Karabağ dağıdır.

Coğrafi konumu itibariyle, bir kavşak özelliği taşıyan Kafkasya, değişik yönlerden gelen kavimlerin bir uğrak yeri olmuştur. Bu kavimlerden bir kısmı gelip geçerken, bir kısmı ise burada yerleşmiştir. Bölgenin yerlisi olan veya daha sonra bölgeye yerleşen ve Kafkasya'nın doğasına paralel, orijinal bir yerleşim tarzı gösteren kavimler, birbirine karışmaksızın, ayrı ayrı bölgeleri yurt edinmişlerdir. Dolayısıyla bölgedeki kavimler arasında önce fiziki/coğrafi, daha sonra da siyasi olarak, izolasyon meydana gelmiştir. Bu durum, bölge dışı güçler (Çarlık ve Sovyet Rusya ile İran) tarafından, sürekli olarak istismar edilmiştir.

Esas itibariyle dağlık bir bölge olan Kafkasya'da, yerleşim bölgeleri genellikle yüksek yaylalar ve derin vadilere yayılmış bulunmaktadır. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsilesi bölgedeki insanların tarihlerini, kültürlerini ve karakterlerini başkalarından farklı kılmıştır. Askeri açıdan, büyük ölçüde savunma imkânı sağlayan dağlar; kültür, dil ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına da neden olmuştur. Kafkasya, coğrafi bütünlüğe sahip olmadığı için, tarih boyu, Hazar İmparatorluğu hariç, tek bir devletin anayurdu olmamıştır.⁴

1.3 Kafkasya'nın Etnik Yapısı

Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapıları Kafkasya'yı tarih boyunca dışarıdan etkileyen çeşitli kavim ve medeniyetlerle yakından ilişkilidir. Kafkasya'ya kuzeyden gelen Kimmer ve İskit gibi Proto-Türk kavimleri ile Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri, Karadeniz yoluyla batıdan gelen eski Yunan, Roma, Bizans, Ceneviz ticaret kolonileri, Anadolu ve Ön Asya'dan

---

⁴ Hakan Kantarcı, a.g.e. , s.28-30.

gelen çeşitli medeniyetler Kafkas halklarının kültürleri ile birleşerek Kafkas etnik ve toplumsal yapısını şekillendirmişler, Kafkas Kültürünün meydana gelmesinde önemli rol oynamışlardır.⁵

Öte yandan Kafkasya coğrafyasına hâkim olan dağlık yapı, tarih boyunca bölgenin siyasi ve etnik yapısının şekillenmesinde çok önemli rol oynamıştır. Etnik yapı itibariyle dünyanın en karmaşık bölgesi olan Kafkasya, bu durumu coğrafyasının geçit vermez dağlarından ve onların aralarında yer alan derin vadilerden oluşmasına borçludur. Arazinin dağlık olması sebebiyle tam bir egemenlik kurulamayan bu bölge, tarih boyunca sürekli olarak doğudan batıya göç eden pek çok etnik grubun sığınma yeri olmuştur. Dağların ulaşımı engellemesi, bu farklı etnik grupların kaynaşmasına veya birbirleri üzerinde tahakküm kurarak zayıf unsurların asimile edilmesine mani olmuştur.⁶

Karşılaştırma yapmak gerekirse Kafkasya'nın etnik zenginliği Balkanlar'a benzemektedir. Birkaç istisna olmak üzere etnik farklılık ve dil, içinden çıkılmaz bir tarzda birbirleriyle bağlantılıdır.⁷

Yaklaşık elli kadar etnik grubun yaşadığı bu bölgede çoğunluk Azeri, Gürcü, Ermeni ve Çeçenlerden oluşmuştur. Etnik yapının bu derecede çeşitlilik arz ettiği bölgede yaşayan grupları genel anlamda üçlü bir sınıflama üzerinde değerlendirmek mümkündür:

1. Türk Kökenliler
2. Hıristiyan Milletler
3. Müslüman Olan Kafkas Kavimleri⁸

Kafkasya'nın Türk ve Müslüman olmayan, Hıristiyan unsurları: Gürcüler, Ermeniler, Abhazlar, Osetler, Asurîler, Udinler.

Kafkasya'nın Türk olmayan Müslüman unsurları: Osetler, Çeçenler, Kabartaylar, Acaralar, Abazalar, Çerkezler, Adigeler, Tatlar, Talıslar, Lezgiler,

---

⁵ Ufuk Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 140.

⁶ Savaş Yanar, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, IQ Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 28.

⁷ Mustafa Pamuk, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü – Bugünü ve Yarını**, Harp Akademisi Yayınları, Ankara 1995, s. 134.

⁸ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 14.

Dargınlar, Laklar, Rutullar, Agullar, Sokurlar, Tabasaranlar. Türk gruplar: Azerbaycan Türkleri, Kumuk Türkleri, Karaçay Türkleri, Balkar Türkleri, Nogay Türkleri, Kundur Türkleri, Kafkasya Türkleri, Ahıska Türkleri. Kafkas halklarını asıl Kafkas kavimleri, Türk kavimleri ve Hint-Avrupa kavimleri olarak sınıflamak gerekirse: Kaslar⁹ yani asıl Kafkas Kavimleri: Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubihlar, Arguveylar, Nethaçlar, Çebinler, Hatkolar, Khegaklar, Abzehler, Besleneveylar, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, inguşlar), Andeleler (Avarlar), Laklar (Gazi- Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler. Türkler: Azeriler, Kumuklar, Karakalpaklar, Kundurlar, Karaçaylar, Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar, Türkmenler.

Hint-Avrupa Kavimleri: Osetler, Farıslar, Tatlar, Talisler, Svanitler, Ruslar, Alanlar.¹⁰ Gürcüler¹¹ ve Çeçenlerdir. Ayrıca Kuzey Kafkasya'da eski zamanlardan beri yasayan bir düzüne kadar etnik grup vardır. Bu etnik gruba Abhazlar ve çeşitli Çerkez alt grupları, Çeçenlerin kuzenleri olan İnguşlar ve Avarlar, Lezgiler ve Dağıstan'daki diğer gruplar dâhildir.¹² Bu grupların hepsi Kafkasya'nın etnik karışımını oluşturur. Kafkasya'nın yerli halkları daha ziyade dağlık kesimde, dış dünya ile irtibatın nispeten az olduğu bölgelerde yoğunlaşırken, dışarıdan gelen Türkler ve İranlılar gibi unsurlar, çoğunlukla güney ve kuzeydeki dış alanlara yerleşmişlerdir.¹³ Kafkasya'da dünyanın ilk bin yıllık döneminde ortaya çıkan Türkler arasında Azerilerden başka dört Kuzey Kafkasya Türk grubu vardır: Bunlar Karaçay, Balkar, Nogay ve Kumuklar'dır. Dağların kuzey doğusundaki steplerde büyük bir alana sahip Kalmuklar Moğol'dur ve Kuzey Kafkasya'nın merkezinde oturan Osetler ise İrani bir dil konuşurlar.

Başka küçük İrani gruplar da vardır. Yunanlı gruplar da eski çağlardan beri Kafkasya'da yaşamıştır. Nihayet bölgede Kürtler, çeşitli Yahudi grupları, Asurlular

---

⁹ Kas Kavimlerinin etnolojik ve politik özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz; İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s.89-91.

¹⁰ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s.18.

¹¹ Kafkasya'nın en eski kavimlerinden biri olan Gürcüler hakkında geniş bilgi için bkz; Nikoloz Berdzenisvili-Simon Canasia, **Gürcistan Tarihi**, Çev. Hayri Harioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997, ; David Marshall Lang, **Gürcüler**, Çev. Nesener Domaniç, Ceylan Yay., İstanbul 1997, ; Ufuk Tavkul, "*Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönleriyle Gürcistan*", **Türk Kültürü**, Sayı 30, Ankara 1992, s. 34-43.

¹² Özdemir Özbay, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Takav Matbaası, Ankara 1995, s. 7-9.

¹³ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s.18; Savaş Yanar, **a.g.e.**, s. 30.

son olarak da Slavlar bulunur. Diğer halklarda karşılaştırıldığında Slavlar bölgeye yeni gelmişlerdir.¹⁴

Nitekim sahip olduğu etnik çeşitliliğiyle Kafkaslar dünyada esine az rastlanır bir biçimde kültür laboratuvarını andırmaktadır. Neticede Karadeniz'den Hazar Denizine kadar Kafkasya'daki farklı ırklar ve etnik gruplar birbirleriyle kaynaşırken, ortak hayat felsefesi, benzer adet ve gelenekler, ortak tarih ve bağımsızlık şuuru, ortak giyim-kuşam ve folklordan oluşan Kafkas Kültürü etrafında birleşmişlerdir.

1.4 Kafkasya'nın Stratejik Açidan Önemi

Jeopolitik yönden Kafkasya; Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının arasına girmiş olan ve 5000 kilometre uzunluğunda bulunan Akdeniz-Ege Denizi ve Marmara Denizi, Karadeniz, Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin vücuda getirdikleri bir su koridorunun ucunda, aynı zamanda Hazar Denizi vasıtasıyla Doğu'ya ve Orta Asya'ya bağlanmış bir vaziyettedir.¹⁵

Asya, İran, Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa tarihinin en önemli medeniyet merkezleridir. Tarihe yön veren büyük savaşlara, göçlere, iktisadi ve kültürel ilişkilere bakıldığında en önemlilerinin bu önemli coğrafyada gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu özelliği ile Kafkaslar, tarih boyunca daima çevresinde kurulan büyük güçlerin etki alanı olmuş, ya bu güçlerin himayesine girmiş veya onların işgaline uğramıştır.¹⁶ Asya, İran, Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa tarihinin en önemli medeniyet merkezleridir. Tarihe yön veren büyük savaşlara, göçlere, iktisadi ve kültürel ilişkilere bakıldığında en önemlilerinin bu önemli coğrafyada gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu özelliği ile Kafkaslar, tarih boyunca daima çevresinde kurulan büyük güçlerin etki alanı olmuş, ya bu güçlerin himayesine girmiş veya onların işgaline uğramıştır.

Esas itibari ile dağlık bir bölge olan Kafkasya'da yerleşim yerleri genellikle yüksek yaylalar ve derin vadilere yayılmıştır. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsilesi bölgedeki insanların tarihlerini, kültür ve karakterlerini başkalarından farklı kılmıştır.

---

¹⁴ Savaş Yanar, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁵ İsmail Berkok, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁶ Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 41.

Askeri açıdan büyük ölçüde savunma imkânı sağlayan dağlar, kültür ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına sebep olmuştur.¹⁷

Kafkasya coğrafyasının kuzey ve güney kısımlarının stratejik önemleri hem birlikte hem de bağımsız değerlendirmeye açıktır. Tarihsel süreçte Kuzey Kafkasya'da doğal şartlar Güney Kafkasya'ya göre daha belirleyici olmuştur. Daha engebeli bir arazi hâkimdir ve bölgede yaşayan topluluklar nehir ve diğer su ihtiyacını karşılayan imkânlarında etkisiyle kapalı üniteler halinde yaşamışlardır. Yine bu coğrafi özellik bölgenin savunulmasını belli ölçüde kolaylaştırmış, belli ölçülerde ise güçleştirmiştir. Burada yaşayan toplulukların arasında çıkan uzlaşmazlıklarla ortaya çıkan savaşlarda, savunmalarını coğrafi şartlar belirlerken büyük bir güce karşı savaşmaları ve topraklarını korumaları söz konusu olduğu dönemlerde ise yine o fiziki ve doğal şartların etkisiyle kendileriyle aynı kaderi paylaşan topluluklarla müttefik olamamaları sonucunu ortaya çıkarmıştır.¹⁸

Nitekim Kafkasya'nın giriş kapısı durumundaki Kuzey Kafkasya, bölgenin kontrolünü sağlayabilecek asıl stratejik öneme haiz olan kritik arazi kesimidir.

Öte yandan Güney Kafkasya 'da coğrafi şartlar Kuzey Kafkasya'da olduğu kadar belirleyici değildir. Burada daha farklı bir fonksiyon açığa çıkmaktadır. Özellikle Azerilerin yaşadıkları Bakü topraklarının sahip olduğu petrol, bu bölgeye ayrı bir stratejik önem vermektedir. Ayrıca Hazar Denizi kıyısında olması nedeniyle gerek Orta Asya, gerekse Ortadoğu'ya geçilebilecek yollarının bulunması bölgenin önemini bir kat daha artırmaktadır. Azerbaycan topraklarının verimli tarım ovalarına sahip olması da bölgenin bir diğer önemli özelliğidir. Gürcistan'ın ise Karadeniz kıyısında olması ve Bakü'den elde edilebilecek petrolün Avrupa'ya taşınmasında kullanılabilecek limanlara sahip olması stratejik önemini artırmaktadır. Gürcistan ve Ermenistan'ın Anadolu ile sınırının olması iki ülke coğrafyasını kıymetlendirmiştir. Ayrıca bu iki ülke, İran ve diğer sıcak ülkelerde yetişen ürünlerin Kuzeyin soğuk iklimlerinin ülkelere ulaştırılmasında da Azerbaycan ile aynı işlevde önemi bulunmaktadır. Kafkasya Rusya için Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olmasının yanı sıra, Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması sebebiyle Rusya'nın

---

¹⁷ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 14. ; Ufuk Tavkul, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁸ Mustafa Öztürk, “*Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*”, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 13.

Karadeniz – Boğazlar – Akdeniz yolu ile Süveyş Kanalı'na inebilmesine imkân sağlaması yönünden de Rusya'nın stratejik menfaatleri açısından son derece önemli bir bölgedir.¹⁹

Kafkasların dağlık coğrafi yapısı bölgede çok az alternatif yolun ve ulaşım ağının bulunmasına imkân sağlamaktadır. Kafkas Sıradağları Kafkasya ile Kafkas Ötesini dolayısıyla Rusya Federasyonu ile Gürcistan ve Azerbaycan'ı birbirinden ayırırken, birbiriyle ilişkili bölgeler arasında direkt ulaşım imkân vermemektedir. Birbirine komşu olan Gürcistan'a bağlı Abhazya Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu'na bağlı Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti arasında doğrudan ulaşımı sağlayacak bir karayolu bulunmamaktadır. Kafkasya'dan Kafkas Ötesi'ne sıradağların üzerinden aşarak geçebilen iki karayolundan biri Kuzey Osetya'dan Güney Osetya'ya ulaşımı sağlayan Daryal Geçidi'dir. Bu yol Rusya Federasyonu'ndan Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e ulaşımı sağlamaktadır. Dağıstan'dan Azerbaycan'a ulaşımı sağlayan Derbent Geçidi ile de Rusya ve Kafkasya'dan Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye ulaşmak mümkündür.

Bu durumda Rusya açısından Kafkasya'da deniz taşımacılığının stratejik önemi artmakta ve Karadeniz sahilindeki Abhazya ile Hazar Denizi kıyısındaki Dağıstan'ın önem kazanmaktadır.²⁰

1.5. Tarihsel Süreçte Kafkasya

Tarih boyunca bu bölge üzerinde büyük devletlerarasındaki hâkimiyet mücadelesinin hiç eksilmediği bilinmektedir. İlkçağlarda Kimmerlerin, Romalıların, Perslerin, İskitlerin yerini Ortaçağlarda Bizanslılar, Sasaniler, Hazarlar almışlardır.

Bu mücadeleler sırasında genellikle Kafkas Dağlarının sınır teşkil ettiği görülmektedir. Nitekim Hazarlar, Güney Kafkasya'da önemli bir sonuç elde edemezken, Sasaniler de benzer bir duruma Kuzey Kafkasya'da maruz kalmışlardır. Hatta Sasaniler yerine geçen Müslümanlar da başka coğrafi alanlarda kaydettikleri olağanüstü başarıyı burada gerçekleştirememişlerdir. Emevi kumandanı Mervan b.

---

¹⁹ Ufuk Tavkul, *a.g.e.*, s. 41.

²⁰ Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 28.

Muhammed el-Cezire'nin, 737 yılında Hazarları mağlup edip başkent el-Beyda'ya kadar ilerlemesine rağmen burası, İslâm hâkimiyetine, meselâ İran ölçüsünde sokulamamıştır. Bununla birlikte Güney Kafkasya'da İslâm nüfuzu tesis edilmiş, buraya gönderilen Emevi ve sonra da Abbasî valileri zamanla kendi sülâlelerine dayalı yönetimler kurmuşlardır.²¹

XI. y.y.'a kadar çeşitli Oğuz boylarının yerleşmiş olduğu Azerbaycan MÖ. VIII. yy.dan itibaren Azerbaycan'ın ilk sakinleri Orta Asya'dan gelen Saka Türkleri olmuştur. Daha sonra buraya çeşitli Türk boyları gelip yerleşmişlerdir.²² 1019-1021 yılları arasında Büyük Selçuklu Türk Devleti'nin kurucularından Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı seferden sonra çoğunlukla Türklerin barındığı bir bölge haline gelmiştir.

Malazgirt zaferinden sonra Kafkasya'ya doğru yoğunlaşan Selçuklu Türk akınları sırasında Ermeniler, Bizans'a tabi olarak bölgede küçük gruplar halinde oturmakta idiler.²³

XIII. yy.daki Moğol istilasına kadar Kafkaslar; Selçuklu Türklerinin yönetiminde kalmıştır. Bu yüzyıldan itibaren bölge, önce Hülagü İmparatorluğu'nun ve daha sonra onların devamı olan İlhanlı Devleti'nin bir parçası haline gelmiştir.

Öte yandan, Kafkas-Rus ilişkileri X. y.y.'dan itibaren başlamaktadır. Kafkasya'ya saldıran Kiev Prensleri, Batı Kafkasya'da Adigeler'le karşılaşmışlar ve çeşitli savaşlar yapmışlardır. Fakat Ruslar, XIII. y.y.'da, Doğu Avrupa'yı işgal eden Moğolların yüzünden geçici bir süre için kuzeye çekilmek zorunda kalmıştır.

Kafkasya'ya ilk Moğol saldırıları 1222'de gerçekleşmiş ve bu saldırılara karşı konulabilmiştir. Moğollar gerçekleştirdikleri saldırılarının sonucunda Terek vadisi, Hazar kenarı ve Kafkas stepleri gibi stratejik öneme sahip alanlarda koloniler kurmuşlardır.1226 yılında Cengiz Han'ın orduları Güney Rusya'ya saldırdı ve Avrupa'da Karpatlar'a kadar ilerleyip merkezi Volga nehri üzerindeki Saray şehri olan Altınordu devletini kurdu. Altınordu Devleti Kazan, Astrahan ve Rus hanlıklarından oluşuyordu. Ancak Timur'un saldırıları sonucu Altınordu Devleti

---

²¹ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 25.

²² Savaş Yanar, **a.g.e.**, s. 37.

²³ Aydın O. Erkan, **Tarih Boyunca Kafkasya**, Çivi Yazıları/Mjora Yayınları, İstanbul 1999, s. 25-37.

1481 yılında yıkılmıştır.²⁴ Diğer taraftan 1481 yılında Timur tarafından Altınordu Devleti yıkılınca yerine küçük hanlıklar kuruldu. Fakat bunların en önemlileri olan Kazan 1552’de, Astrahan 1556’da Rusların işgaline uğradı.

XVI. y.y.’in ortalarına gelindiğinde yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği, bölge siyasi dengesini değiştirebilecek bir konuma ulaşmıştır.²⁵

Kafkasya ve özellikle Azerbaycan bölgesi XVI. y.y.’dan sonra Osmanlı ve İran Devleti’nin mücadele alanı haline gelmiş ve bu bölgenin hakimiyeti iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir. Osmanlı Devleti’nin bölgeye açtığı seferler, Safevi Devleti’nin 1737 tarihinde yıkılışına kadar sürüp gitmiştir. Bu seferlerin açılmasına, Safevilerin bölgede sürekli mezhep ayırımı kışkırtmaları ve Osmanlı aleyhtarlığını yaymaya çalışmaları, ayrıca yöre halkının Osmanlı Devleti’ne yaptıkları şikayetler etkili olmuştur.²⁶

Kazan Hanlığı’nın düşmesi hem Rus hem de Türk ülkeleri açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu tarihten itibaren Rusya “çok milletli bir devlet” olmaya başlamıştır. Astrahan’ın da düşmesi ile Rusya Hazar kıyılarına ulaşmış ve İpek Yolu’nun bir kısmını eline geçirmiştir. Bu yol ise Osmanlı ve İran ticaretinde öneme sahipti. Rusya’da bu önemli gelir kaynağından yararlanmak istemekteydi. Dolayısıyla artık Osmanlı-İran mücadelesine Rusya’da eklenmiştir.²⁷

Rusların Kafkasya topraklarına karşı gittikçe yayılcı bir politika sergileyeceklerinin anlaşılması üzerine, Osmanlı Devletini öncelikli olarak topraklarının kuzey ve kuzeydoğu sınırlarının güvenlik stratejisi gereği rahatsız etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti bölgeye düzenleyeceği seferlerle buraları fethetmeyi ve Don ile Volga arasında bir kanal açarak Hazar Denizi’ne ulamsak suretiyle hem Rusya’yı bölgeden atmayı, hem İran’ı geriden kuşatmayı, hem de Türkistan Türk hanlıklarıyla doğrudan münasebet kurmayı tasarlamıştır. Bununla aynı zamanda Osmanlı himayesini talep eden Azerbaycan ve Dağıstan beylerine Hazar Denizi vasıtasıyla karadan ve denizden yardımda bulunmak mümkün

---

²⁴ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.107-127.

²⁵ Kurat, **a.g.e.**, s. 107-127.

²⁶ Savaş Yanar. **a.g.e.**, s. 38.

²⁷ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 267-274.

olacaktır. Ancak 1569 yılında yapılması planlanan bu sefer, çeşitli iç ve dış siyasi sebeplerle yapılamamış ve ulaşılmak istenen hedefler gerçekleşmemiştir.

Uzun yıllar Azerbaycan ve Gürcistan topraklarında savaşıyan Osmanlı ve İran ordularının zayıf düşmesi ile Ruslar tarafından I. Petro'dan sonra saldırılar sistemli bir şekilde başlatılmıştır. Çar I. Petro, İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşmak, ticari gelişmeyi sağlamak ve İpek, bakır, pamuk gibi hammadde kaynakları ile seyrek nüfuslu toprakları ele geçirmek arzusu ile stratejik öneme sahip Güney Kafkasya geçitlerine hakim olmaya girişmiştir. Nitekim Rusya'nın Kafkasya'ya doğrudan ilk inişi 1720'li yıllara denk gelir. Kafkasya önlerine gelen Rusların saldırıları sonucu bazı Kuzey Kafkas topluluklarından Çerkez, Nogay, Çeçen beyleri Çar'ın yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Ruslar Kabartay Prensi ile yapılan anlaşma gereğince, Terek boyundan Rus tüccarlarını korumak bahanesiyle bir kale yapmıştır. Böylece yerleşme politikası uygulayıp, savunma stratejileri geliştirebileceklerinin ilk sinyallerini vermişlerdir. Üstelik Kuzey Kafkasya bölgesindeki Rus hâkimiyeti, Güney Kafkasya'ya yönelik saldırılarını kolaylaştırmıştır.²⁸

Ayrıca bu tarihlerde Ruslar, İran ile olan mücadelelerinde sağladıkları galibiyet sonucu onlarla anlaşarak Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarını ve Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Ancak Kafkasyalıların saldırıları ve İran'da Nadir Sah'ın Rusya'yı yılmasına karşı mücadelecî tavrı sonucu işgal ettikleri yerlerden çıkmak zorunda kalmışlardır.

Rusya'da Çariçe II. Katerina'da tıpkı I. Petro gibi Kafkasya'da tutunma siyaseti gütmeye başlamıştır. Kuzey Kafkasya'da Rus hâkimiyetini büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Üstelik Çar I. Petro'dan farklı olarak bu bölgelerin Hıristiyanlaştırılması için misyonerlik faaliyetlerini de başlatmıştır.²⁹

Diğer taraftan Osmanlı Devleti özellikle 1774'te Kırım'ı kaybettikten sonra, topraklarının kuzey ve doğu sınırlarının güvenliği açısından Kafkasya'ya daha fazla önem vermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti 1769-1774 yılları arasında Ruslarla yaptıkları savaşları kaybettiler. Bu yenilgiler üzerine onlar da tıpkı II. Katerina'nın

---

²⁸ Mustafa Budak, "*Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti*", **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 642-643.

²⁹ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s.649.

yaptığı gibi misyonerlik faaliyetlerine girişmiştir. 1782’de Gürcü asıllı Ferah Ali Paşa’yı Anapa’ya göndermişler ve böylece bu bölgeleri Müslümanlaştırarak ve Osmanlı sempatanlığını aşilayarak dolaylı da olsa Osmanlı hâkimiyetine almak istemişlerdir. Ferah Ali Pasa sevilen bir kimse olduğu için Kafkasya bölgesindeki faaliyetlerinde başarı sağlamıştır.³⁰

XVIII. y.y.’dan dan itibaren bu bölgede ve Balkanlar’da Osmanlı-Rus mücadelesi öylesine artmıştı ki, artık Rusya Tarihi Türkiyesiz, Türkiye Tarihi ise Rusyasız düşünülemez hale gelmiştir.³¹

Öte yandan Ruslar 1801 yılında Gürcistan’ı ilhak etmiştir. Rusların bu girişimi Kafkasya tarihinde önemli bir süreçtir. Çünkü Gürcü toprakları stratejik açıdan öneme haizdir. Böylece Ruslar Osmanlıya sınır oluyorlar, Azerbaycan’a yönelik istila girişimlerinde önemli bir mevki elde ediyorlar, İran’ın bas ucunda her an onlara saldırıda bulunabilecekleri bir koz elde ediyorlardı. Nitekim 1810’da Azerbaycan yönüne doğru başlayan Rus ilerlemesi İran ile 1813 yılında yapılan Gülistan Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu antlaşma İran’ın Kafkasya’daki hâkimiyetine son vermiştir. Ancak Rus ilerlemesi bununla da bitmemiştir. İran içlerine gitmek isteyen Rusların İran ile yeni bir mücadelesi başlamıştır. Yapılan savaşlar 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların lehine sonuçlanmıştır. Bu antlaşma ile Ruslar Azerbaycan topraklarının Kuzey tarafını hâkimiyetlerine katmışlardır. Oysaki Osmanlı İmparatorluğu, o yıllarda Rusların Navarin’de Donanmalarını yakmasının önüne geçememiştir. Üstelik yine Ruslarla giriştiği mücadeleler sonucunda aldığı yenilgiler üzerine 1829 yılında Edirne Antlaşmasının şartlarına boyun eğmek zorunda bırakılmıştır.³²

Ruslarla, ülkesinin Balkan topraklarında yaptıkları mücadelelerde yıpranan, bir de bu yetmiyormuş gibi bu olumsuz neticelerin iç bünyesinde Mehmet Ali Pasa isyanı örneğinde olduğu gibi yıpratıcı gelişmelere yol açmasıyla Osmanlılar,

---

³⁰ Hamiyet Sezer, “*Ferhat Paşa’nın Kırım Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi’ndeki Osmanlı Ordusuna Dair Düşünceleri*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003., s. 80-85.

³¹ İlber Ortaylı, “*XVIII. Yüzyılda Türk Rus İlişkileri*”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 125-132.

³² Kurat, **a.g.e.**, s. 322-325.

Kafkasya coğrafyasında Ruslara karşı hiçbir varlık gösterememiştir. Nitekim Ruslar 1864 yılında özellikle Çerkesler'i zorunlu göçe³³ tabi tuttuklarında bile ancak Çerkesler'e topraklarında barınma izni vermekten öte bir siyaset tatbik edememiştir.

Diğer taraftan, 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde Osmanlı Devletinin Ruslar karşındaki güçsüzlüğü iyice perçinlenmiştir. Artık Osmanlı Devletinin bırakın Kafkasya Politikası gütmeyi, kendi topraklarını bile koruyamaması durumu belirlemiştir.

Ne var ki, 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşında farklı bloklarda bulunan Osmanlılar ile Rusların ilişkileri, savaşın sonlarına doğru diğer konularda olduğu gibi Kafkasya konusunda da değişiklik göstermiştir. Bu savaş sürecinde de Rus Çarlığı hâkimiyetinde yer alan Kafkasya halkları, savaşın sonlarına doğru kısa süreli de olsa bağımsızlık yaşamıştır. Hatta Osmanlı Devleti ile siyasi münasebetlerde bile bulunmuştur.

---

³³ Çerkes Göçü hakkında geniş bilgi için bkz; Marc Pinson, “ **Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı** ”, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 5267.

BİRİNCİ BÖLÜM

BOLŞEVİK DEVRİMİ SONRASI KAFKASYA'DA DEĞİŞEN GÜÇ DENGELERİ

1.1. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşı arifesinde, savaşın kısa sürede tamamlanacağı yönündeki tahminler yanıltıcı olmuştur. Hâlbuki savaş çok geniş bir coğrafyada cereyan etmiştir. Diğer taraftan cephedeki askerler ve bu askerlerin dayanağı olan toplumlari, savaşın uzun yıllarının verdiği yorgunluğa ve bıkkınlığa katlanmıştır. Ne var ki, savaşın uzun sürmesi savaşan devletlerin ekonomilerini de alt üst etmiştir.

Rusya, henüz savaş başladıktan bir yıl geçmesine rağmen savaşın ekonomik yükünü kaldıramayan ülkelerden biri haline gelmiştir. İngiliz ve Fransız donanmalarının, Çanakkale'de Türk birliklerini geçememesi neticesinde, Rusların ihtiyaç duyduğu yardım ulaştırılamamıştır. Üstelik Rus topraklarında çarlık yönetime karşı muhalefet ve siyasi faaliyetler savaştan bir yüzyıl öncesinde başlamıştı.

Böylesine iç bünyesinde zayıflayan Rusya, çarlık yönetimi için artık tehlike unsuru haline gelmiştir.

Diğer taraftan, XX. yy.ın baslarına kadar artık Rusya'da yavaş yavaş endüstri gelişmeye ve bir işçi kütlesi teşekkül etmeye başlamıştır. Rusya'da ekonomik hayatta meydana gelen bu gelişmeler, Marksist hareketi kuvvetlendirmiştir. Köyden şehre yapılan göçler Marksist hareketin taraftar kazanmasında önemli rol oynamıştır. Gerek şehre akın eden köylüler gerekse de işçilerin hayat şartları çok kötüleşmiştir. 14 saatlik iş günü, çalışma ve oturma yerlerinin, sağlık şartlarının bozukluğu işçileri sendikalaşmaya götürmüştür. Bunun sonucu olarak da yer yer grevler çıkmıştır. Bu atmosfer içinde çeşitli yerlerde Marksist dernekler kurulmuştur. Bunlardan birisi de Lenin (Vladimir İlyiç Ulyanov)³⁴ tarafından Petesburg'da kurulan İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele Birliği idi. Lenin bu faaliyeti sebebiyle tevkif edilip

---

³⁴ Lenin, Vladimir (1970-1924): Rus Marksistlerinin ikinci kuşağının başlıca temsilcidir. 1887'de Marksist bir çevreye katılmıştır. Popülizme ve "Legal Marksizm'e" karşı cephe almıştır. Bu faaliyetleri sonucu sürgün edilmiştir. 1903'ten başlayarak Bolşevik yöneticiliği yapmıştır. II. Enternasyonal Solunun yaratıcılarından. Ekim devriminden ölümüne kadar, SBKP (Sosyalist Bolşevik Komünist Parti) ve III. Enternasyonal'in en tanınmış yöneticisidir; Ernest Mandel, **Ekim 1917: Darbe mi, Sosyal Devrim mi?** Çev.Oktay Emre, Yazın Yay., İstanbul 1997, s. 141.

Sibirya'ya gönderilmiştir. Lenin sürgündeyken 1898'de bugünkü Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin temeli olan Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi kurulmuştur.

Lenin Sibirya'dan dönünce İsviçre'de Plekhanov'un etrafında toplanan Rus Marksistlerine katılmıştır. Ancak parti 1903'de görüş ayrılığı yüzünden ikiye ayrılmıştır. Birinci grup Lenin'in etrafında toplanan Bolşevikler (çoğunluk), ikinci grup Trotsky'nin etrafında toplanan Menşevik'ler (azınlık) dir. 1912 Prag Kongresinde ise Bolşevikler partiyi ele geçirmiştir.³⁵

1914 yılına gelindiğinde Ruslar savaşa girmiş ancak savaşın verdiği güçlülere dayanamamıştır. Savaşta başarı elde edilememesi, Boğazların İngiliz ve Fransız filolarınca geçilip yardım getirilememesi, çekilen gıda sıkıntısı, Duma'nın (Meclis) güçsüzlüğü ve halkın bu durum karşısındaki hoşnutsuzluğu iç şartları günden güne gerginleştirmiştir. 8 Martta 1917'de başlayan gösteriler kısa zamanda bir siyasi ihtilâl haline gelmiştir. 12 Martta Petersburg'da kurulan "İşçi ve Asker Sovyet'i" hükümet görevlerini üzerine aldığı ilan etmiştir. Bolşevikler, Cumhuriyet ilân edilmesini istemiştir. Nitekim 14 Martta geçici olarak liberal prens Lvov başkanlığında bir hükümet kurulmuş, 16 Mart'ta da, Çar'ın zorla tahttan uzaklaştırılmasıyla da üç yüz yıllık Romanov Hanedanı devrini tamamlamıştır.³⁶

Fakat Geçici Lvov hükümeti savaşa devam kararı vermiştir. Lenin ise "ekmek, sulh, hürriyet" ve "tüm iktidar Sovyetlere" propagandası yapmıştır. Harbiye Bakanı Kerensky'nin Dogu Cephesi harekâtı başarısızlıkla sonuçlanınca yeni bir ayaklanma çıkmıştır. Artık Lvov düşmüş, yeni hükümeti de Kerensky kurmuştur. Kerensky Hükümetinin aldığı sert tedbirler sonucunda Lenin kaçmış, Trotsky ise

---

³⁵ Bolşevikler, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinde (RSDİP) Lenin'in önderlik ettiği gruptur. Partinin 1903'te yapılan İkinci Kongresinde yalnızca profesyonel devrimcilerin parti üyesi olarak kabul edilmesinde ısrar eden Lenin ve taraftarlarının merkez komitesinde ve partinin yayın organı olan Iskra'nın (Kıvılcım) yazı kurulunda çoğunluğu ele geçirmeleri ile Bolşevik("çoğunlukta olanlar") adını almışlardır. Batı Avrupa tarzı sosyal demokrat bir kitle partisini savunan karşıtları da "azınlıkta kalanlar" anlamına gelen Menşevik adıyla anılmaya başlanmıştır. 1903 Kongresinden sonra iki grup arasındaki ayrımlar giderek büyümüştür. Karl Marks'ın kesintisiz ve aşamalı devrim tezini Rusya koşullarına uygulayan Lenin, böyle bir devrime işçi sınıfının liderlik edebileceği görüşünü geliştirmiştir. Menşevikler ise liberal, kapitalist bir rejim kurulmasını ve bu yolla üretici güçlerin iyice geliştirilmesini istemişler ve bunu sosyalist bir toplum kurulmasının kaçınılmaz öncülü saymışlardır. Menşevikler, devrim sonrası yasal bir muhalefet oluşturmaya çalıştılsa da iç savaş ve dışarıdan müdahale koşulları keskin bir kutuplaşma yaratmıştır. 1922'de Menşevik muhalefet bastırılmış ve birçok Menşevik sürgüne gönderilmiştir; Bolşevik-Menşevik konusu hakkında geniş bilgi için bkz; Ernest Mandel, **a.g.e.**, s. 132-143.

³⁶ Nicolas Werth, **1917 Bolşevik Devrimi**, Çev: Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 91-100; Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 131; Georges Langlois vd. , **20. Yüzyıl Tarihi**, Çev. Ömer Turan, Nehir Yay. İstanbul 2000, s. 92.

tevkif edilmiştir. Ayrıca Kerensky, 14 Eylül 1917’de, Cumhuriyeti ilân etmiştir.³⁷ Ancak Rusya’nın kamusal durumu karmakarışık hâle gelmiştir. Her tarafta köylüler, işçiler zenginlerin malını yağmalama hareketine girişmişlerdir. Bu durumdan Bolşevik’ler faydalanıp, 7 Kasım’da bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirmişlerdir. 8 Kasım’da gizlendiği yerden çıkan Lenin, Petersburg’a gelip yeni rejimin lideri olmuştur.³⁸

Diğer taraftan, devrimden sonra Rusya ‘da gerek ekonomik gerekse de siyasi atmosfer bakımından kötü bir ortam mevcuttur. Polonya ile olan savaş devam etmekte, Fransız ve İngilizler, Çar’a I. Dünya Savaşı öncesi verdiği borçlarını istemektedirler. Üstelik yeni kurulan Bolşevik rejimin uluslar arası arenada tanınması da gerekmektedir.

Ayrıca, Rusya’nın içinde bulunduğu bu ortamdan Kafkaslar da etkilenmiştir. Kafkaslar güvenlikten yoksun bir durumda kalmıştır. Üstelik bu topraklarda sadece Bolşevik-Menşevik ayrımının yarattığı gerginlik Rusların aralarındaki ayrımla da sınırlı kalmamış, Avrupalı güçlerin savaşı Rus cephelerinde devam ettireceklerine güvendikleri Menşeviklerden yana tavrı sonucu oluşan gerginliğin boyutu da aynı ölçüde artmıştır. Öte yandan ihtilali fişekleyen ideolojilerini yayma gayretlerini de sürdüren Bolşevikler, Almanya’da oluşabilecek bir işçi devriminin hazırlığını da planlamışlardır. Aynı zamanda komünist rejimin yayılması için de gayret sarf eden Bolşevikler, bu gaye ile komsularıyla emperyalizme karşı birlik fikriyle hareket etmiştir. Böylece paylaştıkları fikir akımları genişlemekle birlikte, emperyalist güçler komünist fikirlerle yeni tanışan milletlerdeki meselelerle ilgileneceklerken, Bolşevikler de bir bakıma kendilerine rahat bir ortam edinebileceklerdir.

Bu nedenle, Almanya ve Avusturya-Macaristan orduları Rus Polonyası’nı işgal etmiş, Ukrayna önlerine kadar gelmiştir. Diğer taraftan Mayıs 1917’den itibaren Türk-Rus yani Kafkas cephesinde gayr-i resmi bir mütareke yürürlüğe girmiş ve özellikle Rus cephesi zayıflamıştır. Nitekim 1917 yılının yaz aylarında bu cephedeki

---

³⁷ Lenin’in Bolşevik İhtilali öncesi yaptığı sloganlar hakkında geniş bilgi için bkz. Marcel Liebman, **Lenin Döneminde Leninizm**, Çev. Osman Akinhay, Cilt I-II, Belge Yayınları, İstanbul 1992.

³⁸ Georges Langlois, **a.g.e.**, s. 93.; Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, Kebikeç Yay., Ankara 1994, s. 85-105.

Rus askerleri de siperlerini terk etmeye başlamıştır.³⁹ Anlaşılacağı üzere, Rus İhtilalleri sadece Rusya'yı etkilemekle kalmamış, etkileri savaştan tüm ülkelerde hissedilmiştir. Anlaşılacağı üzere, Rus İhtilalleri sadece Rusya'yı etkilemekle kalmamış, etkileri savaştan tüm ülkelerde hissedilmiştir.

1.2. Osmanlı Devleti'nin Maverâ-yı Kafkas Hükümeti ile Olan İlişkileri ve Erzincan Mübarekesi

Rusya'da Şubat İhtilali çıktıktan sonra, Gürcüler, Güney Kafkasya'da önder rolünü üstlenmiştir. Bu doğrultuda 11 Kasım 1917'de, Tiflis'te Kafkas ötesinde bulunan bütün partilerin, çeşitli örgütlerin, asker komitelerinin ve ordu komutanlarının da katıldığı bir toplantı yapılarak, Güney Kafkasya'da söz sahibi olacak ve bu bölge hakkında Rusya'dan bağımsız karar alabilecek geçici bir hükümetin kurulmasına karar verilmiştir. Geçici Hükümet olarak, Petrograd'taki milletvekillerinden "Maverâ-yı Kafkas Komitesi" meydana getirilerek Tiflis'e gönderilmiştir. Bu komiserlik, Gürcü, Ermeni ve Azerî temsilcilerden kurulan bir çeşit "federasyon" idi. Üç farklı ulustan oluşan bu geçici hükümette Başbakanlık, İçişleri ve Dışişleri gibi önemli bakanlıkları Menşevik Gürcüler üstlenmiştir. Devlet Denetleme, Ulaştırma ile Sanayi ve Ticaret Bakanlıkları Azerîlere düşmüştür. Yerel yönetimlerin, her ulusun kendi elinde bulunmasına karar vermişlerdir.⁴⁰

28 Kasım 1917'de oluşturulduğu duyurulan Maverâ-yı Kafkas Komiserliği, Petrograd'taki Sovyet Hükümetini tanımadığını ilân etmekle beraber, Rusya ile bağlarını da tamamıyla kesmemiştir. Üstelik hâlâ kendisini Büyük Rusya'nın bir parçası olarak da görmüştür.⁴¹ Rusya'ya karşı gösterilen bu hassasiyette, kendilerini gerek askeri gerekse ekonomik anlamda hazır hissetmemeleri de önemli bir etken olarak düşünülebilir. Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonu içinde her üç millet yani Gürcü, Ermeni ve Azerîler kendi içlerinde tamamıyla bağımsız idiler. Bunlardan her

---

³⁹ Bazen Rus siperleri üstünde Türklere hitaben yazılan "Mı ne chotim Dardanel / Biz artık Boğazları istemiyoruz" gibi plakalar eksik olmadığı gibi, halk grupları da yaptıkları mitinglerde "emperyalist harplerin karşısındayız", "harbe son verin" v.s. şeklinde propagandalarda bulunmuşlardır; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 331,464.

⁴⁰ İzzet Öztoprak, "*Maverâ-yı Kafkas Hükümeti*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 127.

⁴¹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 462.

biri kendi çıkarlarına uygun gördükleri biçimde millî teşkilatlarını kurmuşlar ve millî amaçlarını gerçekleştirme yolunu tutmuşlardı. Teşkilat ve askerî birlikler bakımından en zayıf durumda olanlar Azerîlerdir. Her üç millet de kendisini destekleyecek bir kuvvet, bir büyük devlet aramışlardır. Ermeniler, Rusya'ya ya da İtilaf Devletlerinden birinin desteğini beklemiştir. Gürcüler ise Almanya ağırlıklı bir dış siyaset gütmüştür. Azerîler ise Kafkasya'da ancak Osmanlı desteği ile ayakta durabileceklerine inanmıştır.⁴² Bütün bu ince hesaplamaları göz önünde bulundurduğumuzda Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonu'nun sağlam bir yapı üzerine bina edilmiş olduğunu söylemek oldukça güçtür. Rusya'nın savaştan çekileceğini bildirmesi ve Kafkasya'da meydana gelen yeni oluşumlar, İtilaf bloğunu oldukça endişelendirmiştir. Çünkü Rus askerî birlikleri Doğu Anadolu'da Osmanlı askerî birliklerinin Kafkasya'ya geçişini engellemişlerdi.

Rus askerlerinin bu bölgelerden çekilmesi Osmanlı askerlerinin Kafkasya yolunu açabilecektir.⁴³ Bu düşünce etrafında yoğunlaşan İtilâf devletleri gözünü artık Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonunun izleyeceği politikalara çevirmiştir. Güney Kafkasya'da Osmanlı birliklerine karşı Kafkas birliklerinden kurulacak bir set onların Kafkasya'ya girmelerine engel olabilecektir.

Öte yandan Maverâ-yı Kafkas Komiserliği bir meclis⁴⁴ toplayarak bütün sorumluluğunu bu meclise devretmiştir. Ancak meclis içerisinde genel olarak Menşevik Gürcüler hâkim konumda bulunmuştur.⁴⁵ Bu durum ise meclis içerisinde alınacak kararlarda tartışmaların yaşanmasının önüne geçememiştir.

Bu arada Rus ordusu karargâhı Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmiştir. III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa 30 Kasım 1917 tarihinde Rus Generali Przevalskiy'e bir mektup göndererek, mütareke önerisinde bulunmuştur. General Przevalskiy ise durumu Maverâ-yı Kafkas Komiserliğine bildirmiştir. Komiserlik bu öneriyi kabul

---

⁴² İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s.127.

⁴³ Bülent Gökay, **Bolşevizmle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 19.

⁴⁴ Meclislerine "Seym" adını vermişlerdir. Rusya Anayasa Kurucu Meclisine seçilmiş olan milletvekillerinden oluşan bu "Diyet Meclisi (Seym) Maverâ-yı Kafkas Komiserliğinin en yüksek yasama organı idi ve burada alınan kararları Maverâ-yı Kafkas Komiserliği uygulamak zorundaydı. Gerek komiserlik ve gerek Seym'de, Menşevik Gürcüler önder rolünde idiler. Hem Seym'in hem de Komiserliğin başkanları Gürcülerdir; Seym'in yapısı, partilerin özellikleri ve görüşleriyle ilgili geniş bilgi için bkz; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi**, C.III, Kısım IV, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 173-178.

⁴⁵ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s. 128.

etmiştir. Vehip Paşa'ya gönderilen yazıda, General Visinski'nin mütareke heyeti başkanlığına getirildiği bildirilmiştir. Nihayet 14 maddeden oluşan Erzincan Mütarekesi 18 Aralık 1917'de imzalanmıştır. Bu mütareke Petrograd'taki Sovyet Hükümeti ile değil Tiflis'teki Maverâ-yı Kafkas Komiserliği ve Rus Ordusu Kumandanlığı adına imzalanmıştır. Bunun anlamı ise Osmanlı Başkumandanlığının, Maverâ-yı Kafkas Komiserliğini bir hükümet olarak tanımış olmasıydı.⁴⁶

Aynı zamanda Enver Paşa, bu hükümetin yani komiserliğin, barış yapılması konusundaki düşüncelerini öğrenmek istemiş, bu bağlamda Tiflis'e bir heyet göndermek istemiştir. III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Enver Paşa'nın bu isteğini, o sıralarda Kafkas kuvvetlerinin kumandanı olan Gürcü General Odiselidze'ye 14 Ocak 1918'de bildirmiştir. General Odiselidze Ocak 1918 ortalarında verdiği cevapta önerinin Maverâ-yı Kafkas Hükümetine ve Kafkasya Orduları Başkumandanlığına sunulduğunu bildirmiştir. Tiflis Hükümeti, Enver Paşa'nın önerisini kabul etmemiştir. Bunun nedeni ise Petrograd'ta yakında toplanacak olan "Kurucular Meclisi"nde barışa dair kararlar onanıncaya kadar Osmanlı Devleti ile herhangi bir temasa girişmemek düşüncesidir. Ancak Kurucular Meclisi'nin 18 Ocak 1918'de Bolşevikler tarafından dağıtılması üzerine Maverâ-yı Kafkas Seym'inde uzun görüşmelerden sonra Vehip Paşa'ya onun önerisi hakkında cevap verilmesi için üç haftalık bir süre istenmesi kararı alınmıştır. Böyle bir sürenin talep edilmesinin nedeni, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleri karşısında yalnız kalmamak için Ukrayna⁴⁷ ve Güney Doğu Birliği gibi hükümetlerle temasa geçerek onlarla birlikte hareket edilmek istenmesidir.⁴⁸ Nitekim böylesi bir gecikmeyle Maverâ-yı Kafkas Hükümeti kendisini Osmanlıya ve onun müttefiklerine tanıttırmak fırsatını kaçırmıştır.

Bu arada 16 Ocak 1918 tarihli Vehip Paşa'nın ikinci mektubu, Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'ni Brest-Litovsk Konferansına davet ile ilgili olmuş ve mektup 14 Şubat'ta Tiflis'e ulaşmıştır. Fakat bu konferans 10 Şubat'ta görüşmeleri kesmiştir. Böylece Osmanlı politikası, Kafkaslarda egemenliğini kurmak için yerel partileri

---

⁴⁶ Kurat, **a.g.e.**, s. 465; Erzincan Mütarekesinin maddeleri için bkz; Fahri Tas, **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Özyurt Matbaacılık, Ankara 1995, s. 30-33.

⁴⁷ Ukrayna, Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin önerisine sıcak bakmamıştır. Çünkü Brest-Litovsk'a delege göndermiştir. Diğer hükümetler de batılı devletlerden yana olduğundan Tiflis'in talebine uymamıştır; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.171.

⁴⁸ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 12.

merkezden koparmaya çalışmıştır. Ne var ki, Tiflis'teki partilerin aralarında anlaşmalarının zorluğu, Vehip Paşa'nın ilk mektubuna cevap verilmesiyle ilgili olarak üç haftalık bir sürenin kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Erzincan ve çevresinde Ermenilerin, Müslüman halk üzerindeki baskı ve zulümleri Rus ordu karargâhının Erzurum'a naklinden sonra birden bire artmış, bu durumu Vehip Paşa 22 Ocak, 1 Şubat ve 11 Şubat 1918 tarihlerinde Rus ve Gürcü generallere gönderdiği mektuplarla protesto etmiş, Ermeni mezaliminin durdurulmasını istemiştir. Vehip Pasa, Enver Paşadan aldığı emir üzerine 12 Şubat 1918'de Erzincan yönünde harekete geçmiştir.

13 Şubat'ta Erzincan Osmanlı askerlerinin eline geçmiştir. 12 Mart'ta ise Erzurum'u ele geçiren Osmanlı askerleri, Trabzon'u da 24 Şubat'ta ele geçirmişlerdir.⁴⁹ Böylece Osmanlı Devleti tekrar 1914 yılındaki Doğu sınırlarına ulaşmıştır.

Aslında Osmanlı ordusunun bu başarısı; Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin, III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın mektuplarına pek aldırış etmemesinin nedenleri arasında yer alan Osmanlı Ordusunun güçsüz sayılması hatta Ermeni kuvvetlerinin onu durdurmaya yetebileceği tahmini, kıs mevsiminin pek çetin olusunun buna yardım edeceğinin umulması gibi hususların geçersiz olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Maverâ-yı Kafkas Hükümeti, Osmanlı Devletine yönelik tutumunu değiştirmiştir.⁵⁰ Nitekim Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti ve Seym 3 Mart'ta yaptıkları ortak toplantıda Osmanlı Devleti ile görüşmelere başlamak kararını almış ve bu arada da barış koşullarını saptamıştır. Fakat bir gün sonra Brest-Litovsk'tan Sovyet heyeti üyesi Karahan'dan gelen Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılacağına ilişkin bir telgraf üzerine Maverâ-yı Kafkasya Hükümeti' de, Osmanlı Devleti ile görüşmelerde bulunacak heyetinin seyahatini durdurmuştur.

---

⁴⁹ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s.129.

⁵⁰ Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin Maliye Bakanı olan Hadisiyan'ın, Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği tutumu değiştirdiğine dair ulaştığımız kanaati 11 Mart 1918 günü Seym'de konuştuğu su sözleri açığa vurmaktadır; "... Kesin olarak söyleyebilirim ki, Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin en içten yurttaşlarıdır ve her ne yönden gelirse gelsin Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne yönelik her çabayı göstereceklerdir. Uluslar arası bir sorun olan "Türk Ermenistan'ı sorunu" ancak biz onu iyi bir biçimde çözersek sorun olmaktan çıkacaktır..."; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 178.

1.3. Brest-Litovsk Antlaşması

Rusya’da, Lenin’in önderliğindeki Bolşevikler 1917 Ekim İhtilalini gerçekleştirirken, Rusya’nın içinde bulunduğu kötü ortamdan çıkmanın ilk ve en önemli koşulunun savaştan ayrılmak olduğunu savunmaları onların daha çok yandaş kazanmalarına neden olmuştur. Gerçekten de savaş Rus halkını çok etkilemiştir. Zaten cephedeki askerleri de 1917 yaz mevsiminden itibaren cephelerden ayrılmaya başlamıştır. Nitekim 7 Kasım’da Petrograd’da bir hükümet darbesi yaparak, Geçici Hükümeti deviren Bolşevikler, Rusya’nın tek hakimi olmuştur. Ancak Kafkaslarda ise Menşevikler Avrupalı güçler tarafından desteklenerek, Bolşevik yönetimini tasvip etmemiştir. Bolşeviklerin lideri Lenin, ülkenin durumunu ve bu durumdan kurtulmak için ise barış yapmaktan başka çarelerinin olmadığını çok iyi bildiğinden, ihtilalin henüz ikinci günü olan 8 Kasım’da bir barış dekretinin (beyanname) kabul edilmesi için çaba sarf etmiş ve bunu aynı gün Sovyetlerin II. Kongresi’nde kabul ettirmiştir. Bu dekrette, bütün savaşan devletlere “savaşa hemen son vermeleri, bırakırsa imzalamaları, hiçbir toprak parçası ilhak etmeksizin ve savaş tazminatı ödemeksizin, tam anlamıyla demokratik ve adil bir barış yapmaları” çağrısında bulunmuştur.⁵¹ Fakat bu dekret siyasî bir propaganda mahiyetini taşımaktadır. Çünkü sonraki gelişmeler, Bolşeviklerin hiç de barışçı olmadıkları halde, o anki siyasî ve askerî durumlarından ve imkânsızlıklarından dolayı, barış istemek zorunda kaldıklarını göstermiştir.

Nitekim Lenin’in dekreti özellikle Almanlarca pek ciddiye alınmamıştır. Çünkü Alman ve Avusturya-Macaristan askerleri Rusya’nın Ukrayna sınırlarına dayanmış dolayısıyla da Ruslar karşısında avantajlı bir konum elde etmiştir. Böylesi genel bir dekretin ise yaramadığını anlayan Bolşevikler, Almanları razı etmek uğruna, Rus ordularının yeni başkomutanı Krylenko’nun emri ile 26 Kasım 1917’de Alman Başkomutanlığına mütareke teklifinde bulunmuştur. Öte yandan Osmanlı Devleti ise Bolşevik Rusların ortaya koydukları barış dekretinden hoşnut olmuştur.⁵²

---

⁵¹ Akdes Nimet Kurat, “*Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*”, **Bellekten**, C. XXXI, TTK Basımevi, Ankara 1967, s. 376.

⁵² Osmanlı Devleti’nin Bolşevik Rusların barış teklifleri konusundaki memnuniyetini anlamak için Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda yaratmış olduğu esintiyi görmek yeterli olacaktır. Bu konuya dair görüşler mecliste 3 Aralık 1917’de yapılmıştır. Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Lenin ve Troçky imzalarıyla gelen mütareke teklifi karşısında duyduğu heyecanı şu şekilde tarif ediyordu: “...Gerek biz ve gerek müttefiklerimiz, selahiyetkâr Rus murahhasları karşısında bulunmak şartıyla, gerek mütareke-i umumiye ve

Bu arada Almanya'da, mütareke teklifini pek istekli olmasa da hem askerî ve İktisadî hem de siyasî nedenlerden ötürü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu arada Almanlarla mütareke yapılmasının kesinleşmesi üzerine, Bolşevik Hükümeti son bir ümit olarak İtilâf devletlerine 28 ve 30 Kasım tarihli iki başvuru daha yapmışsa da, yine herhangi bir sonuç elde edememiştir.⁵³ Bunun üzerine Rusya'nın İttifâk devletleriyle tek başına görüşmelere başlayacağı zorunlu da olsa kesinlik kazanmıştır. Almanya ile birlikte Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinin de katılacağı görüşmeler için Ruslar tarafsız bir bölgeyi isterken, Almanların isteğiyle Polonya sınırları içerisindeki Brest-Litovsk şehrinde karar kılınmıştır. Bütün hazırlıklarda sonra, 20 Kasım/3 Aralık 1917'de Brest-Litovsk Ateşkes Antlaşması müzakereleri, Alman Doğu Orduları Başkomutanı Prens von Bayern'in Brest-Litovsk'daki genel karargâhında başlamıştır. Müzakereler sırasında Osmanlı heyetine Almanya'da askerî ateşe olarak bulunan Birinci Ferik Zeki Paşa, Alman heyetine General Hoffman, Avusturya-Macaristan heyetine Yarbey Fokorny, Bulgar heyetine de Albay Gantcheff başkanlık etmiştir. Rus delegasyonunun başında ise, Yahudi asıllı Alfred Joffe bulunmuştur.⁵⁴ Böylece mütareke görüşmeleri başlamıştır.

Rusların beynindeki mütareke plânı uzun süreli bir ateşkes antlaşması yapılarak, bu müddet zarfında gerek cephede gerekse Avrupa içinde ihtilâl propagandaları yapmayı, dolayısıyla Bolşevik Hükümeti'nin özellikle Almanya ile Avusturya-Macaristan'da Rus İhtilalini yaygınlaştırma arzusunu gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Almanya ise, kısa bir mütareke yapılmasından sonra derhal barış görüşmelerine başlamayı ve gerçekleştirilecek barış antlaşması ile Doğu cephesindeki tüm askerlerini Batı cephesine nakletmeyi planlamıştır. Avusturya-Macaristan ile Bulgaristan hükümetleri nasıl olursa olsun yapılacak bir mütarekenin

---

gerek sulh müzakeratına hazır olduğumuzu bildirdik ve murahhaslarımızı tayin eyledik... Bugünkü Rus hükümetiyle, gerek mütareke-i umumîyeye ve gerek sulh müzakeratına girişmeye mani hiçbir şey yoktur. Bizim gibi uzun seneler ıslahat sahasında kemâl-i sükûn ile çalışmaya muhtaç olan Rusya ile, bu müsalemetperver Rusya ile gerek siyasî ve gerek iktisadî en iyi münasebât-ı hem civarîyi idame etmemeye bir sebep kalmamıştır. Rusya bize karşı göstereceği muhaleset ve samimiyyetin mukabilini bizden görecektir. Aynı hissiyat ile mütehasıs olduğunu tahmin ettiğimiz Rusya'nın murahhaslarıyla mütareke-i umumîye ve sulh müzakerâtının arzumuz veçhile yakın bir zamanda bir netice-i fiilîyeye iktiran edeceğine ziyadesiyle ümidvârım; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 104.

⁵³ Selami Kılıç, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1995, s. 39-40,44.

⁵⁴ Emin Ali Türkeldi, "**Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları**", BTTD, Ankara 1986, s. 46.

kendilerini hem askeri hem de ekonomik bakımdan çok rahatlatacağına inanmıştır. Osmanlı Devleti ise, şayet bir barış antlaşması gerçekleşirse 1877-78 yılında kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum'a kavuşmayı, Doğu sınırlarının güvenliğini sağlamayı ve Rusların Kafkas cephesinden çekilmesini kabul ettirmeyi düşünmüştür.⁵⁵

Ancak, Almanlar ve Rusların görüşmelerdeki isteklerinin uyuşmaması sonucu görüşmelere ara verilmiştir. 10 Şubat 1918'de Rus heyetinin başkanı Troçky'nin "ne savaş ne barış" şeklinde açıklamış olduğu formül nedeniyle, Brest-Litovsk müzakereleri tekrar kesilmiş ve Alman orduları 18 Ocak 1918'de Doğu Cephesinde harekete geçmiştir. Osmanlı ordusunun ileri hareketi ise yukarıda da belirtildiği gibi 12 Şubat 1918'de başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Ruslar, yeniden barış istemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine müzakerelere Brest-Litovsk'ta 1 Mart 1918'de yeniden başlanmıştır. Üstelik Ruslara barış antlaşmasının yapılması içinde 3 gün süre verilmiştir.⁵⁶Ruslar Almanların isteklerini kabul etmekle birlikte, Osmanlı Devleti'nin Kars, Ardahan ve Batum'u istemelerine karşı çıkmıştır. Çünkü Ruslara göre bu barış antlaşması sadece içinde bulunulan savaşı ilgilendirmekteydi ve bu bölgeler Ruslar tarafından bu savaşta ele geçirilmemiştir. Özellikle Almanların Osmanlı Devletine bu konuda verdikleri destek, Osmanlı delegasyonu başkanı İbrahim Hakkı Paşa'nın Osmanlı çıkarlarını iyi savunması sonucu bu bölgede plebisit (halk oylaması)⁵⁷ yapılması kararı ile Rusların bu bölgeyi terk etmesi yönünde karar alınmıştır. Nitekim Rusya zor durumda olduğu için, Sovyet murahhasları, bu barışın bir "dayatma" olduğunu beyan ile resmen protestoda bulunduktan sonra 3 Mart 1918'de antlaşmayı imzalamıştır. Brest-Litovsk antlaşmaları müttefik dört devlet ile Rusya arasında imzalanan 14 maddelik asıl antlaşma metninden, asıl antlaşma metnine ilave olarak düzenlenen ek protokollerden ve Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan ayrı ayrı tamamlayıcı barış antlaşmalarından oluşmuştur.

---

⁵⁵ Selami Kılıç, **a.g.t**, s. 53-54.

⁵⁶ Emin Ali Türkgeldi, **a.g.e**, s. 53.

⁵⁷ Osmanlı Hükümeti daha sonra plebisiti gerçekleştirmek için Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik (Renda) Bey'in, başkanlığında: Sakir Kesebir, Necati, Asaf Talat ve Hilmi (Uran) Beyleri mülkiye müfettişi olarak görevlendirmiştir; Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara 1959, s. 86.

Diğer taraftan, bu barış ile Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Rus işgali altındaki sahayı ele geçirdikten başka, Elviye-i Selâse'yi (Kars, Ardahan ve Batum) de geri alma imkânını elde etmiştir. Sonuçta yapılan halk oylaması ile de bu üç sancak resmen Osmanlı Devleti'ne ilhak edilecektir.⁵⁸ Ancak Rusya'daki Şubat ve Ekim İhtilallerinden sonra, kendisini Geçici Hükümet'in Kafkasya'daki mirasçısı olarak gören Maveraya-yı Kafkas Komiserliği, Bolşevik Rusyası'nın imzalamış olduğu Brest-Litovsk Barısı'nın Elviye-i Selâse'yi kapsayıcı maddelerini tanımamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin bu bölgeler için mücadele edeceği başka bir safha da kendiliğinden belirecektir.

1.4. Trabzon Konferansı

Maveraya-yı Kafkas Hükümeti, Brest-Litovsk'ta bulunan Sovyet heyeti üyesi Karahan'dan, barış antlaşmasının yapıldığını, Kars, Ardahan ve Batum'un halk oylamasına sunulacağını bildirmesi üzerine Petrograd, Londra, Paris, Berlin ve İstanbul'a telgraflar çekerek Brest-Litovsk Barısı'nı tanımadıklarını bildirmiştir. Çünkü bu bölgelerin kaybı Gürcü ve Ermenilerce kabul edilebilecek bir durum olmamıştır.⁵⁹ Onlar için bütün mesele Kars, Ardahan ve Batum'un ellerinde kalmasıdır.

Öte yandan III. Ordu komutanı Vehip Paşa, 10 Mart 1918'de Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasına ilişkin olarak Maveraya-yı Kafkas Hükümetine bir telgraf göndermiştir. Vehip Paşa'nın telgrafına Maveraya-yı Kafkas Hükümeti Seym'i bir gün sonra cevap vermiştir. Bu telgrafa göre, Maveraya-yı Kafkas Hükümeti, Rus- Sovyet Hükümetini ve onun imzaladığı Brest-Litovsk Barı Antlaşmasını tanımamaktadır.⁶⁰

Ancak Maveraya-yı Kafkas Hükümeti Gürcü Çenkeli başkanlığındaki delegelerini Osmanlı Devleti temsilcileri ile görüşmeleri için Batum'dan Trabzon'a

---

⁵⁸ Kurat, **a.g.m.**, s. 407.

⁵⁹ Selami Kılıç, "Brest-Litovsk Barısı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askerî ve Siyasi Gelişmeler", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 329.

⁶⁰ Stefanos Yerasimos, **Ekim Devriminden Milli Mücadeleye Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 21.

göndermiştir.⁶¹ Dört Gürcü, dört Azerî ve iki Ermeni delege Trabzon'a gelmiştir. Osmanlı Devleti açısından da gayet tuhaf bir durum ortaya çıkmıştır. Bir yandan Ermenilerle savaşılmakta öte yandan da Ermenilerin de içinde bulunduğu heyetle Trabzon'da görüşmeler başlamaktaydı. Osmanlı Hükümetini Adliye Nazırı Halil (Menteşe) ile Albay Hüseyin Rauf (Orbay) temsil etmiştir. Görüşmelerin başlamasından bir gün önce yani 13 Mart'ta gizli bir surette Maveraya-yı Kafkas Heyetinden bazı Müslüman delegeler ile Rauf Bey arasında bir görüşme yapılmıştır. Müslümanlar Türk ordusunun Kafkaslara girmesini beklediklerini, İngilizlerin Ermenileri örgütlediklerini ve Bolşeviklerin Kafkaslarda nüfuzlarını arttırmalarının da kendileri açısından tehlikeli olacağını belirtmiştir. Mir Yakup Mehdiyev Bey, "Barış görüşmelerinin ancak şimdiki Kafkas Hükümeti'nin kendisini resmen bağımsız bir hükümet olarak" ilân etmesiyle mümkün olabileceğini söylemiştir.¹¹⁷ Konferansın ilk günü olan 14 Mart'ta, Hüseyin Rauf Bey'in başkanlığındaki ilk resmî oturumda görüşmelerin esası saptanmıştır.⁶² Rauf Bey, her şeyden önce Kafkas Hükümeti'nin resmen durumunu açıklamasını su yazıyla istemiştir: "Cumhuriyet-i mezkurenin hüviyeti ve sekli ve teşkilât-ı siyasiye ve idariyesi hakkında Kafkasya heyet-i murahasalarının beyanat-ı sarihede bulunmasını rica..."⁶³

Osmanlı Devleti heyetinin, Müslüman delegeler aracılığı ile aldığı bilgiye göre Kafkas heyeti "Seym"nin kararı ile barışın yapılması için 1914 senesinde savaştan önce Osmanlı Devleti ile Rusya arasında var olan sınırın oluşturulmasını istemiştir. Osmanlı Devleti içinde bulunmak koşuluyla, "Türkiye Ermenistan'ına muhtariyet elde etmeye çalışmak da bir diğer istekleri olmuştur. Bu arada resmî görüşmelerin basında Çenkeli, basına verdiği demeçte, Brest-Litovsk Barışını tanımadıklarını, 1914 sınırının görüşmenin esasını oluşturması gerektiğini açıklamıştır. Yine Kafkas heyetinde bulunan kimi delegeler, Brest-Litovsk

---

⁶¹ Başkanlığını Akakiy İvanoviç Çenkeli'nin yaptığı Maveraya-yı Kafkas heyetinin Trabzon'da müzakereleri yürütecek olan asıl on üyesi şunlardır: Haydar Abasidze, Mehmed Hasan Hacinski, İbrahim Haydarov, George Beyahobi Gvazava, Ruben İvanoviç (Hovhannes) Kaçaznuni, Georgi Mihayloviç Lashisvili, Mir Yakup Mehdiyev, Halil Has Mehmedov, Aleksandr İvanoviç Hatisyan ve Ekber Aga Seyhülislâmov. Heyette toplam 43 kişi bulunmaktadır; Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 274.

⁶² Kurat, **a.g.e.**, s.469.

⁶³ Kurat, **a.g.e.**, s. 470. ; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 186-187.

Antlaşması'nı Kafkaslara ait kısmî devletlerarası hukuk açısından hükümsüz olduğunu savunmuştur.⁶⁴

Hüseyin Rauf ise Brest-Litovsk Antlaşması yapıldığında Kafkas Hükümeti'nin teşekkül etmemiş ve bağımsızlığını onaylattırmamış olduğundan, Çenkeli'nin iddialarını reddetmiştir. Bununla beraber, Çenkeli, Hüseyin Rauf ile gizlice görüşerek Gürcülerin özellikle Batum'un kendilerinde kalmasını arzu ettiklerini bir de Elviye-i Selâse'de Ermenilere muhtariyet nevinde bazı müsamahada bulunulmasını, bunun yapılmasıyla da Ermenilerin büsbütün İngilizlerin kucaklarına atılmalarına engel olunabileceğini ifade etmiştir.

18 Mart tarihindeki toplantıda Kafkas heyeti Brest-Litovks Antlaşması'nın kabul edilemeyeceğini bir kez daha ileri sürerek barış önerilerinin görüşülmesini teklif etmiştir. Bu iddiaya karşı Osmanlı heyeti Rusya Hükümetince yapılan antlaşmanın bütün Rusya için geçerli olduğunu, Brest-Litovsk Antlaşması'nın protesto edilmesinin hükümsüzlüğünü, kendileriyle barış yapmadan önce bağımsızlıklarını ilân etmeleri ve yönetim biçimlerini belirlemeleri gerektiğini ileri sürmüştür.⁶⁵

Ancak Maveraya-yı Kafkasya heyeti üyeleri Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanınamakla ısrar etmiştir. Bununla birlikte, Ardahan ve bazı yerlerin Osmanlı Devleti'ne bırakılabileceğini belirterek Batum'un kesinlikle Gürcülerin elinde kalmasını ve Kars'ın Ermenilere verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Rauf Bey, Trabzon'da ki tartışmaları kesip, 6 Nisan günü Kafkas heyetine bir ultiatom göndererek, "hem Brest-Litovsk Barışı'nı tanımalarını hem de Türkiye ile kesin görüşmelerde bulunabilmek için, Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin kendisini bağımsız bir devlet olarak Rusya'dan ayırdığını kesin bir biçimde açıklamasını" istemiştir.⁶⁶

Bu kesin uyarı üzerine Maveraya-yı Kafkas Heyeti Trabzon'dan ayrılarak meclisiyle (Seym) birlikte toplanmak üzere Tiflis'e gitmiştir. Seym'de şiddetli tartışmalar olmuş, Gürcüler, Ermeniler ve Azerîler karşılıklı birbirlerini itham etmişlerdir. Azerîler, Rauf Bey'in önerilerinin çok azı dışında kabul edilmesini

⁶⁴ Enis Şahin, *a.g.e.*, s. 311-364.

⁶⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 471-472.

⁶⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 472, Yerasimos, *a.g.e.*, s. 22.

savunmuşlarken, Gürcü ve Ermeni, Osmanlı Devleti'ne karşı Almanya ve İngiltere'ye dayanarak Türk ilerlemesini durdurabileceklerini ileri sürmüşlerdir. Tiflis'te bu tartışmalar devam ederken, 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine askerî harekâta başlamıştır. 5 Nisan'da Sarıkamış Ermenilerden Türklere geçmiştir. _ki gün sonra da Türk ordusu Van'a girmiştir. Bu gelişmeler üzerine Çenkeli, Harbiye Nazırı ile birlikte Ermeni generallerine çarpışmalara son vermelerini emretmiştir. 25 Nisan'da Kars kalesi hiçbir direnişe uğramadan Türklerin eline geçmiştir. Nitekim 30 Nisan'a gelindiğinde üç sancak da Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.⁶⁷ Böylece Brest-Litovsk Antlaşmasının koşulları gerçekleşmiştir.

Öte yandan Maveraya-yı Kafkas Seym'i 23 Nisan'da Maveraya-yı Kafkas'ın resmen bağımsızlığını kararlaştırmıştır. 26 Nisan'da da bağımsız ilk hükümet kurulmuştur.⁶⁸ Yeni Başbakan ve Dışişleri Bakanı Gürcü Çankeli, Vehip Paşa'ya 26 Nisan'da çektiği telgrafta barışma koşullarını onayladığını bildirmiştir. 26 Nisan'da Vehip Paşa, kendi hükümetinin, Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyetini tanıdığını Tiflis'e bildirip onları Batum'da yeni bir konferansa çağırmıştır.

1.5. Batum Konferansı ve Maveraya-yı Kafkas Hükümeti'nin Dağılması

Trabzon Konferansı'nın bir sonuç alınmadan dağılması üzerine III. Ordu'nun ileri harekâtından sonra ortaya çıkan yeni askerî ve siyasî sorunların görüşüleceği Batum Konferansı 11 Mayıs 1918'de başlamıştır. Maveraya-yı Kafkas Hükümeti konferansa 45 kişilik heyet göndermiştir. Ancak asıl temsil görevini 6 kişi üstlenmiştir. Bunlar Başbakan ve Dışişleri sıfatıyla heyet başkanı olarak gelen Gürcü Çenkeli ve Nikoladzo, Azerî temsilciler Mehmet Emin Resulzâde ve Mehmet Hasan Hacinski, Ermeni temsilcilerden de Kaçaznuni ve Hatisyan idi. Konferansa Osmanlı Devleti ve Almanya'nın da uygun görmesiyle Kuzey Kafkas Dağlılar ittifakını temsilen Haydar Boummotov, Abdülmecit Çermoyef, Temirhanov ve Gandemirov katılmıştır. Konferansa Almanya, Von Lossov, Tiflis eski elçisi Kont

---

⁶⁷ Kâzım Karabekir, **Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum 1990, s.322.

⁶⁸ Seym'den güvenoyu alan hükümette 12 bakanın 4'ü Türk'tür; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 189.

Sulenberg, Yakın Doğu uzmanı diplomat Von Zezenberg'in bulunduğu bir heyetle katılmıştır.

Osmanlı Devleti ise Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey başkanlığında bir heyeti konferansa göndermiştir. Bu heyette III. Ordu Komutanı Vehip Paşa da yer almıştır.⁶⁹

Diğer taraftan, Sovyet Rusya da Batum Konferansı'na bir temsilci ile katılmak istemiş ancak bu istek Osmanlı Devleti tarafından dikkate alınmamıştır. Bunun üzerine Çiçerin, konferansa bir telgraf göndererek alınacak kararları tanımayacaklarını bildirmiştir. Bu arada, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya, Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Anlaşması ile belirlenen sınırların doğusunda ileri bir harekât yapmamasını istemiştir. Bu konuda yaptığı askerî ve siyasî baskıları çatışma ve tehdide kadar da götürmüştür.⁷⁰

Konferansın açılış konuşmasını Halil Bey yapmıştır. Mevcut durumu ve Osmanlı Devleti'nin isteklerini dile getiren Halil Bey, Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin Brest-Litovsk Anlaşması'nın şartlarına uymadığından, anlaşma ile kazanılmış hakların ancak kuvvet yoluyla elde edildiğini, bu durumda Osmanlı çıkarlarının mevcut durum karşısında yeniden değerlendirilip belirlendiğini belirtmiş, on iki madde ve üç ilâveden ibaret olan Osmanlı Devleti ile Maverâ-yı Kafkas Hükümeti arasında barış ve dostluk hakkında antlaşma metnini müzakere için Kafkas temsilcilerine takdim etmiştir. Anlaşma metninde Osmanlı Devleti savaşta verdiği kayıplar karşılığı olarak yeni toprakları talep etmiştir. Bu talepler Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Eçmiedzin kazaları ile Kars-Gümrü-Culfa demiryolunu içermekteydi. Ancak Osmanlı isteklerinin bu şekilde kabul edilmeyeceğini Maverâ-yı Kafkas Heyeti temsilcileri hemen ifade etmiştir.⁷¹

Görüşmeler sırasında Gürcülerle Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinde çarpışmalar olurken, Gümrü-Culfa demiryolundan yararlanma talebini Ermeniler kabul etmediği için I. ve II. Kolordular Grup Komutanı Yakup Sevki Paşa, bu bölgelerdeki Türk birliklerine harekât emri vermiş ve 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta Karakilise ele geçirilmiştir. Bu başarılarla bir yandan Batum'daki Maverâyı

---

⁶⁹ Enis Şahin, **a.g.e.**, s. 514-520

⁷⁰ Kurat, **a.g.e.**, s. 475.

⁷¹ Kurat, **a.g.e.** s. 475.

Kafkas heyeti Türk isteklerini kabule zorlanırken, bir yandan da adı geçen bölgelerde Ermenilerin yaptığı katliam durdurulmuştur.⁷² Türk birlikleri Erivan ve Tiflis istikametinde ilerleme kaydetmelerine rağmen Maveraya-yı Kafkas heyeti HalilMenteşe Bey'in ileri sürdüğü şartları kabul etmemiştir.

Bu durum karşısında Halil Bey tutumunu sertleştirmiş ve Maveraya-yı Kafkas heyeti başkanı Chenkeli'ye bir de nota vermiştir.⁷³ Halil Bey'in Kafkaslardaki mevcut durumu yansıtan notasına ilâveten Osmanlı Devleti ile kalıcı bir barışın yapılabilmesi için Maveraya-yı Kafkas Konfederasyonunu teşkil eden her toplumun kendi bağımsız devletlerini ilân etmeleri gerektiği şeklindeki yeni yaklaşımıyla görüşmelere değişik bir boyut kazandırmıştır.

Zaten millî çıkarları birbirleriyle çatışan bu üç toplumun zoraki gerçekleşen bu beraberliği devam ettirme hususunda istekleri de zayıflamıştır. Çünkü Ermeniler ve Gürcüler Türk ordusunun ilerleyişine engel olmaya çalışırken, Azerî ileri gelenleri ise Osmanlı idarecilerini teşvik etmişlerdir. Bu durum karşısında Maveraya-yı Kafkas Konfederasyonu'nun Seym'i (meclis) 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantısında konfederasyonu feshetmiştir. Aynı gün Gürcüler ve Ermeniler kendi müstakil devletlerini ilân etmiştir. 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan bağımsızlığını ilân etmiştir. Yeni kurulan bu üç devletten Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın başkenti ise Erivan idi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentinin Bakü olması gerekirdi, ancak burası, 31 Aralık 1917'de "Kafkas Fevkalâde Komiseri" olarak Petrograd'dan gönderilen Ermeni komünistlerinden Stephan Saumyan'ın düzenlediği bir darbe ile Azerî yönetimin devrilmesiyle 18 Mart 1918'de Bolşeviklerin

---

⁷² Nurcan Toksoy, "Rusya ve Maveraya-yı Kafkas Komiserliği Bünyesinde Türk-Ermeni İlişkileri", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 456.

⁷³ Halil Bey'in Maveraya-yı Kafkas heyeti temsilcilerine verdiği söz konusu notasında şu ifadeler yer alıyordu: "Zat-ı âlilerine malûm olduğu üzere Kafkas'ın durumu çok kritik ve karışiktır ve çözümlenmeye muhtaçtır. Bakü ve etrafında yüz binlerce Türk ve Müslüman kendilerine inkılâpçı diyen vicdansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları tehdit eden, düzelmesi imkânsız felâket günden güne artmaktadır. Sayısız müteşekkil haydut güçlerinin tecavüzüne maruz kalan Kafkas'ın başka bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın durumu hiç de ümit verici değildir. Reis hazretleri, kabul ederseniz ki, bu adı taşımaya lâıyk olan hiçbir hükümet, komsu olduğu bir arazide böyle katliamların cezasız kalmasında dayanamaz ve yine kabul ediniz ki Kafkas'ı mahveden bu anarşi münasebetiyle Devlet-i Âli Osmaniye'nin halkı ile aynı ırk ve dine mensup bir halkın asayışı ile dahi alâkası vardır. Diğer taraftan genel harbin gereği olarak Devlet-i Âliye kendi ordusunu diğer cephelere Kafkas yolu göndermek mecburiyeti karşısındadır. Bu da şimdiki muayyen olmayan duruma son vermeyi gerekiyor."; **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, Yayına Haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 229.

yönetimine girmiştir. Bu sebeple Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti geçici olarak Gence olmuştur.⁷⁴

28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde Mavera-yı Kafkas Konfederasyonu Meclisi olan Seym'de bulunmuş olan Azerbaycanlı üyelerden bir "Millî Meclis" meydana getirilmiştir. Bu meclisin başkanlığına Mehmet Emin Resulzâde seçilmiştir. Sekiz bakandan oluşan Azerbaycan Hükümetinin ilk Başbakanı Feth Ali Han Hoyski olmuştur.⁷⁵

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Kars, Ardahan ve Batum'un statüsünün görüşüldüğü Trabzon Konferansı'nda başlayan yakınlaşma Batum Konferansında daha da artmıştır. Üstelik iki devlet arasında bu konferansta hukukî, iktisadî alanları kapsayan bir antlaşma imzalanmıştır. 4 Haziran 1918'de yapılan bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daima bir kardeşlik ve dostluk var olacağı vurgulanarak, Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Devleti'nin intizam ve asayiş temin etmek için bu ülkeye asker göndermesi karar altına alınmıştır. Bu antlaşmaları Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Menteşe ile III. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına ise Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ile Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamıştır.

Öte yandan 4 Haziran 1918'de diğer Kafkas Cumhuriyetleri de Osmanlı Devleti ile antlaşmalar imzalamıştır. Böylece Batum Konferansı sona ermiştir. Osmanlı toprakları doğu'da Ahıska ve Ahılkelek'in katılımıyla 1828 sınırına ulaşmıştır. Böylece Gümrü-Çulha demir yolu da Osmanlı denetimine girmiştir.

---

⁷⁴ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s. 136.

⁷⁵ 30 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması hakkında Başbakan F.H.Hoyski'nin imzaladığı bildiri bütün ülkelerin dışişleri bakanlıklarına gönderilmiştir. Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığını ilân etmesi Rusya ve İran'ı rahatsız etmiştir. İran yetkilileri kesin belirlenmiş sınırlar içerisinde yeni kurulmuş devletin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti olarak adlandırılmış olmasının Osmanlı Devleti'nin yardımıyla Güney Azerbaycan'la birleşebileceği yönünde bir hazırlık olduğundan İran yetkilileri şüphelenmişlerdir. 4 Haziran 1918'de imzalanan dostluk anlaşması bu şüpheleri daha da arttırmıştır. İran'ın duyduğu rahatsızlığa son vermek için Azerbaycan Hükümeti dış yazışmalarında Kafkas Azerbaycan'ı ifadesini kullanmaya başlamıştır; Nâsır Yüceer, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Askerî ve Siyasî Yardımı*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 287.

1.6. Kafkasya Üzerindeki Nüfuz Mücadelesi:

Birinci Dünya Savaşının uzun sürmesi ve Bolşevik İhtilâli ile Rusların savaştan ayrılmaları savaşan devletlerin savaş stratejilerinde değişikliklere gitmelerine sebep olmuştur. Nitekim Kafkasya hem sahip olduğu yer altı kaynakları (petrol, manganez, bakır, demir) hem de İngilizlerin Hindistan sömürge yollarına geçisi sağlayan yolları ile özellikle 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında Osmanlı Devleti, İngiltere, Bolşevik Rusya ve Almanya arasında rekabet alanı haline gelmiştir. Bu rekabet alanında Bakü petrolüne sahip olma istegi ön plâna çıkmıştır.

Bolşevik Ruslar her ne kadar 1917 Ekim (Kasım) İhtilâli ile savaştan ayrılıp, 3 Aralık 1917'de Rusya topraklarında yaşayan halklara bağımsızlık vereceğini Lenin'in sözleri ile ilân etmişlerse de, Kafkaslardaki çıkarları gereği tam anlamıyla bölgeden elini çekmemişlerdir. 4 Mart'ta, Bakü'de "Halk Örgütleri Yürütme Komitesi"ni kurmuşlar ve başkanlığına da Stepan Saumyan'ı seçmişlerdir.⁷⁶

Fakat Saumyan'ın Bakü'de tam anlamıyla otoriteyi sağlaması elindeki Rus birliğinin mevcudunun azlığı düşünüldüğünde hiç de kolay olmamıştır. En büyük destekçileri Ermeniler olmuş, bu durum da Azerîlerle Ermenilerin Bakü'de çarpışmalarına neden olmuştur.

Bolşeviklerin Ermenilerle birlikte Azerîlere karşı takındığı kötü tutum, Osmanlı Devleti'nin Trabzon Konferansından itibaren dikkatini çekmiştir. Trabzon ve Batum Konferanslarından istediği sonuçları alamayan Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'ya bir dizi askerî operasyon düzenlemeyi kararlaştırmıştır. Bu fikrin en büyük savunucusu da Enver Pasa olmuştur. Osmanlı Devleti'nin askeri harekâtından sadece Bolşevik Ruslar ve İngilizler rahatsız olmamışlardır. Kendi müttefiki olan Almanlar da Türk ilerleyişinden çok rahatsız olmuş, Mayıs ayının sonlarından itibaren Osmanlı Genelkurmay Başkanı General Seeckt aracılığıyla Alman Orduları Yüksek İdaresi Komutanı Ludendorff, Enver Paşa'yı Türk ilerleyişinin durması konusunda uyarmıştır. Bunlar bir de Osmanlı Devleti'nin müttefiklerine danışmadan

---

⁷⁶ Stepan Saumyan (1878-1918), 1902 yılında Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği'nin kurucusudur. 1914 Mayıs'ında petrol işçileri grevinin yöneticiliğini yaptığından dolayı 1916 yılında Ruslar tarafından tutuklanmıştır; Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 1997, s. 26.

4 ve 8 Haziran'da Kafkasya'daki bağımsız devletler (Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan) ile antlaşmalar imzalaması ve bu antlaşmaların Alman temsilci Lossow'un, Poti'de Gürcü Basbakan Chenkeli ile imzalamış olduğu antlaşmalar ile bazı noktalarda çakışması özellikle Türk tarafın Gürcistan demir yollarında hak iddia etmesi- eklenince, Ludendorff, General Seeckt'i devreden çıkararak, kendisi doğrudan Enver pasa ile irtibata geçmiştir. 8 Haziran tarihli tehdit edici telgraflarında Ludendorff, Kafkasya'daki Türk-Alman anlaşmazlığının Alman orduları Yüksek İdaresinin tutumundan değil, Türkiye'nin müttefiklerini ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı hiçe sayarak Kafkasya'da hareket etmesinden kaynaklandığını belirttikten sonra, Osmanlı Devleti'nin, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın onayını almadan Güney Kafkasya devletleri ile imzalamış olduğu antlaşmaları Almanya'nın tanımadığını da belirtmiştir.⁷⁷Böylece Alman Dışişlerinden sonra, Alman Orduları Yüksek İdaresinde Türkiye'nin imzalamış olduğu bu antlaşmaları tanımayacağını açıklıyordu. Bu durum aslında dört yıldan beri devam eden Alman-Türk ittifakı ile ilk defa Kafkasya yüzünden kopma noktasına geldiğini ortaya koymaktadır.

Savaşın uzaması Almanların savaş plânlarını alt üst etmiştir. Ekonomisi artık savası sürdürmek konusunda tartışılır hale gelen Almanlar için Bakü petrolü onları ayakta tutabilecek bir öneme sahiptir. Çünkü Bakü petrolünün dörtte biri bile barış zamanında Alman ekonomisini ayakta tutmaya yetebilecektir. Öte yandan Romanya'dan getirilen petrol artık ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir. Yine Güney Kafkasya'nın Almanların eline geçmesi, en büyük rakibi olan İngilizlerin sömürge yollarını kendilerine açarak İngilizleri sömürgelerinde yok etmek imkânını sağlayacaktır. Ancak Almanların bütün bu plânlarını Nuri Pasa kumandanlığında ilerleyen İslâm Ordusu alt üst etmektedir. Böylece Almanların Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Barış Antlaşmasında Türkleri ilgilendiren doğu sınırlarını taşımakla itham etmelerine neden olmuştur. Üstelik Almalara göre, Türk birlikleri Bakü istikametinde ilerlemeleri yerine Kuzey İran, Suriye ve Mezopotamya bölgelerine gidip orada İngiliz askerleriyle savaşmaları gerekmektedir.⁷⁸

---

⁷⁷ Mustafa Çolak, "Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi," **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 547.

⁷⁸ Mustafa Çolak, **a.g.m.**, s. 549.

Gerçekte Almanlar 27 Ağustos'ta Almanya'da Bolşevik Ruslarla bir antlaşma imzalamışlardır. Bu antlaşmaya göre Bakü, Bolşevik Rusların olacak, Bolşevik Ruslar da Almanya'ya Bakü⁷⁹ Petrollerini dörtte birini verecektir.⁸⁰ İngilizler ise Bolşevik İhtilâlinde sonra çekilen Rus askerlerin bölgede gittikçe nüfuzlarının azaldığının farkındadırlar. O dönemin İtilaf Güçlerine sadık tek Rus gücü olarak, Don kıyısındaki Novoçerkask'ta bulunan Kazak generali A.M. Kaledin'in birlikleri kalmıştır. Diğer taraftan 29 Kasım 1917'de, Petrograd'daki İngiliz askeri atasesi General Knox, Güney Rusya'daki bütün önemli Kazak orduları temsilcilerinin bir "Güneydoğu Birliği" kurduklarını bildirmiştir. İngilizler böylesi bir faaliyetle amaçları bu birliğin içerisine Ermeni ve Gürcü askerleri de katıp, bölgede Bolşevik İhtilâli öncesinde İttifak Devletlerinin askerilerine karşı koruyan Rusların yerlerini doldurmaktır. Böylece Alman ve Türk askerleri bu bölgelere yaklaşamayacak, Rusya'dan kömür, demir ve petrol ya da Sibirya'dan hububat elde etmelerinin önüne geçeceklerdir. Yine İngilizlere göre, Azerî petrolleri ve Ukrayna buğdayı Alman ya da Türklerin eline geçmemelidir.⁸¹ Aslında Kafkasya, Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından, İngiliz çıkarları açısından en hayati bölge olarak öne çıkmıştır. Britanya İmparatorluğu Kafkasları stratejik açıdan uzun zamandır İran, Afganistan ve hepsinden önemlisi Hindistan'daki iktidarı için yaşamsal önemde görmüştür. Bolşevikler ateşkes önerince bölgenin bir kaosa sürükleneceği beklentisi oluşmuştur. Bu da, Kafkasları hem Alman, hem de Türk orduları karşısında korumasız bırakacaktı ve tabii onlar da bölgeyi kontrolleri altına almak için bu altın fırsatı kaçırmamaya çalışacaklardır. Kafkasları İttifak Güçlerine kaptırma olasılığı,

---

⁷⁹ 19. yüzyıl başlarında 2.500 nüfuslu küçük bir kasaba olan Bakü, yüzyılın sonuna doğru, nüfusu 200.000'e ulaşan bir endüstri ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Bakü'ye hücumu, Çarlık Rusyası'nı bir petrol ihracatçısı durumuna getiren zengin petrol yataklarının keşfi teşvik etmiştir. Rusya 1893'te dünyadaki en büyük petrol üreticisi ülke olmuştur. Hızla demiryolları kurulmuş, büyük bir limanla bağlantıyı sağlayan Batum-Bakü demiryolu inşa edilmiştir. 1918'e doğru Bakü, Rusya, İran ve Hazar Denizi üzerinden Orta Asya'ya uzanan tüm önemli transit yollarının merkezinde yer almıştır; BülentGökay, **a.g.e.**, s. 26.

⁸⁰ Ancak konuya daha dikkatli bakıldığında Almanlar ile Bolşevik Ruslar arasında yapılan bu antlaşmanın ölü doğan bir antlaşma olduğu görülecektir. Çünkü orada 1 Ağustos'tan itibaren Ruslar bile Petrol alamayacak durum içine girmiştir; Mustafa Çolak, **a.g.m.**, s. 553.

⁸¹ Tuncer Çağlayan, "*Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri*", **Bellekten**, C. LXIV, Sayı.240, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 496.

İngiltere'nin bölgesel olduğu kadar genel çıkarları açısından da ciddi sonuçlara yol açabilirdi. Kafkaslar İttifak Güçleri'ne, Azerbaycan Petrol yatakları, Gürcistan'daki Tkibuli ve Tkvarçeli kömür madenleri, Çiatura (Gürcistan) manganez madenleri, Ermenistan'dan bakır ve Azerbaycan'dan demir de içinde olmak üzere sınırsız maddi kaynak sağlayabilirdi.⁸²

Böylesi bir durum Almanya ve müttefikleri karşısında İtilaf ablukasını etkisiz bırakacak, Alman birliklerinin doğu cephesinden batı cephesine aktarılması da buna eklenirse İtilaf Devletleri'nin beklenen zaferini getirecektir.

Nitekim İngiliz yönetimi, stratejik konumlarını ve Kafkasya'nın zengin doğal kaynaklarını İttifak Güçleri'ne kaptırma korkusuyla, bölgenin Hıristiyan uluslarını sağlam bir set yükseltmeye teşvik etmiştir. Aynı zamanda anti-Bolşevikler İttifak Devletleriyle ayrı bir barış antlaşmasına varsa bile ki bu, bölgenin kapılarını düşman ilerlemesine açacaktır. Böylece İngilizler, İtilaf yandaşı bloğun, kilit mevkilerin Alman ve Türk kuvvetlerinin eline geçmesini engelleyeceğini ummuştur. İngiltere'nin bölgeye doğrudan müdahalesi, Kafkasya cephesinin bozulmasından doğan stratejik kaygılarla olmuştur. Bu, Güney Rusya ve Kafkasları Alman ve Türk ordularının tehdidine karşı korumayı amaçlayan bir Alman ve Türk zaferine yardımcı olacağı bağlamında ele alınmıştır. İngiltere'nin bakış açısına göre, Güney Rusya ve Kafkasya konusunda, Bolşevizmin yaptığı, yolu Almanlar ve Türkler için temizlemekten başka bir şey olmamıştır.⁸³

Öte yandan Moskova'daki Bolşevik Hükümeti, İngiltere'nin Güney Rusya ve Kafkaslara müdahalesini, o zamanlar bölgenin kontrolüne sahip olmasına karşın, Sovyet devletinin egemenliğine karşı doğrudan bir askeri eylem olarak görmüştür. İngiltere'nin anti-Bolşevik güçlere verdiği destek, açık bir düşmanlık hareketi olarak kabul edilmiştir. İngiltere, "Sovyet iktidarını yıkmak" amacıyla, iyi organize edilmiş ve ideolojik temelli bir savaşa girişmekle suçlanmıştır. Rusların plânı Almanlarla anlaşarak Türklerin bu bölgelere girmesini engellemek ve İngilizleri bu bölgelerden uzaklaştırmaktır.

---

⁸² Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 18.

⁸³ Tuncer Çağlayan, **a.g.m.**, s. 496-497.

Fakat tüm stratejik plânlamaları bir yana Enver Pasa bir taraftan Almanlara İslam Ordusu'nun ilerlemesinin durdurulacağını belirtmesine karşın diğer taraftan İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa'ya gizli bir telgraf göndermiş ve Bakü'nün kesinlikle ele geçirilmesini ve bölgede Türklere karşı sürdürülen Ermeni Mezaliminin sonlandırılmasını istemiştir.⁸⁴ Almanların tüm engelleme girişimlerine rağmen İslam Ordusu 15 Eylül'de Bakü'ye girmiştir. Bakü'yü ele geçirmek için mücadele ettikleri İngiliz Askeri Birliğinin sayısı oldukça azdı ve İngilizlerin birlikte savaştıkları Ermeni askerlerin savaşma yetenekleri İngilizlere göre çok kötüydü.

Üstelik Bolşevik Ruslarla, Türklere karşı her iki tarafın birbirlerine olan güvensizlikleri nedeniyle ittifak yapılamaması da Bakü'nün savunulamamasında önemli bir etken olmuştur. Bolşevik Rusların tepkisi Türklerin bu faaliyetinin ancak Almanlarla aralarında yaptıkları 27 Ağustos antlaşmasına uyulmadığını dile getirerek protesto etmekten öteye gidememiştir.⁸⁵

1.7.İki Devrimin Yakıcı Sorunu: Kafkas Seddi

Mustafa Kemal, Sovyet Rusya ve Anadolu Hükümeti'ni tehdit eden Kafkas Seddi'nin yıkılmasını, Kurtuluş Savaşı'nın zafere ulaşması için zorunlu görmüştür. İki ülke arasındaki ikmal yollarını kapatan İngiliz kuklası devletçikleri bertaraf etmek gerekiyordu. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'nın başında ortaya koyduğu "Doğu'da dayanak yaratarak İzmir'i kurtarma" stratejisinin iki temel nedeni vardı. Birincisi, Doğu'nun işgal altında olmayışı ve Doğu halkının diriliğiydi. İkincisi ise, Sovyetler ile bağlantı yolunu açmaktı. Mustafa Kemal, Kafkas Seddi yıkılmazsa, karşılaşacağımız durumu şöyle özetlemiştir:

"Anadolu Türkleri, İtilaf Devletleri subaylarının kumandası altında, sömürge askeri olarak ordular teşkil edecek, hem Kafkasya milletlerinin İtilaf itaatine tutulmasını ve hem Bolşevik istilasının durdurulmasını temin için kan dökcekleridir.

---

⁸⁴ Yusuf Hikmet Bayur'un ortaya koyduğu belgelerden anlaşıldığına göre, Enver Pasa "ikili bir politika" takip etmiştir. Bu yüzden "İslam Ordusu" Kumandanı Nuri Paşa'ya, İstanbul'dan, birbiri ile çelişen telgraflar göndermiştir. İstanbul'da Harbiye Nezaretinde, Alman subayların daokuyabilecekleri resmi telgraflar, Bakü'ye yönelik ileri harekâtların durdurulmasını emrederken, gizli emirler Bakü'nün zaman kaybedilmeden alınmasını istemiştir. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk inkılâp Tarihi**, C.III, Kısım IV, TTK Yay., Ankara 1983, s. 222-223.

⁸⁵ Mustafa Çolak, **a.g.m.**, s. 554.

(...) Dolayısıyla, Kafkasya Seddi'nin yapılmasını Türkiye'nin kati mahvı projesi sayıp, bu seddi İtilaf Devletleri'ne yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak mecburiyetindeyiz.”⁸⁶

Hâkimiyeti Milliye'nin 13 Kasım 1920 tarihli başyazısında, Kafkas Seddi,” Doğu ihtilal makinesinin iyi işlemesine mani olmak için, bu ihtilalden etkilenecekler tarafından makinenin çarkları arasına sıkıştırılmış ecnebi bir cisim” olarak tanımlanmıştır. Mustafa Kemal, 15.Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e gönderdiği telgrafta, Heyeti Vekile'nin bu konuya dair kararını şu şekilde açıklar:

“Memleketimizin geleceği doğu sınırlarımızın Ruslara ve İslam âlemine komşu olmasına bağlı olduğu, heyetimizce muhakkaktır. Bu sınır ortaklığının, her halde teminine cidden mesai sarf edilecektir.”⁸⁷

---

⁸⁶ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 6, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s. 268.

⁸⁷ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.8, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 271.

İKİNCİ BÖLÜM

SAKARYA ZAFERİ ÖNCESİ TBMM HÜKÜMETLERİNİN KAFKAS POLİTİKASI

2.1. Genelgeler ve Kongreler Döneminde Sovyetlerle İlişkiler ve Kafkasya

Türk Milli Mücadelesinin başlamasından itibaren Anadolu'daki faaliyetler tamamıyla değişik bir yönde gerçekleşmiştir. Erzurum Kongresinde seçilen Heyet-i Temsiliye Anadolu'da bir ihtilal kıvılcımını yakmıştı. Bir yanda manda düşüncesiyle Anadolu topraklarını sömürgeleştirme çabaları, diğer yanda “ Ya İstiklal Ya Ölüm” parolasıyla mücadeleye atılanlar.

Daha Amasya'da iken Mustafa Kemal ve arkadaşları arasında vatanın kurtuluşu için ihtilal beyannamesi hazırlandı. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında gerekli askeri ve siyasi konularda bu görüşmelerde ele alınıyordu.

Bolşeviklerle Türk milliyetçileri arasındaki ilişkiler ilk defa bu sıralarda kurulmaya başladı. Rusya'da bu sırada içten içe kaynıyordu. Bolşevikler, Batı'dan asker yardımı alan Beyaz Ruslara karşı savaşıyorlardı. Türkler ve Ruslar İngiltere'nin liderliğindeki Batı'dan gelen kuvvetlere karşı koymaktaydılar. Tarihte ilk defa Türkler ve Ruslar aynı koşullar altında ve aynı düşmana karşı idiler.

Kemalistler, Türkiye'nin çıkarları açısından büyük ölçüde yarar elde etmek amacıyla Doğu'ya ve Batı'ya karşı dikkatle hazırladıkları siyasetlerini günün gerçeklerine göre etkin biçimde uygulamaya çalışıyorlardı. Milli Mücadelenin ilk günlerinde milliyetçi önderlerin Doğu siyasetini üstün tuttukları görülüyordu. Hâlbuki İtilaf Devletleri Türkiye'ye onurlu bir barış önerse Batılı devletlerle uzlaşmayı yeğ tutacaklardı. Ancak milliyetçiler Batı ile uzlaşmaya varılamayacağını anlayınca dikkatlerini Doğu'ya çevirdiler. Doğu'nun Anadolu Hareketi'ni tanımakla kalmayacağına; Misak-ı Milli'nin uygulanması yolunda Türkiye'ye maddi ve manevi her çeşit yardımda bulunacağına inanmaya başladılar.⁸⁸

Türk-Bolşevik ilişkilerini iki devreye ayırmak mümkündür. Biri Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı 1919'dan, TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 tarihine

---

⁸⁸ Salahi Sonyel “ Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasetimiz 1920-1921”, **Bellekten**, C.XLI, s.164.

kadar olan ilk devir, diğeri de TBMM'nin açılmasından bugüne kadar devam edip gelen devirdir. Birinci devir resmi olmayan, ikinci devir ise resmi olan ilişkiler devridir.

Rusya'da kurulan Bolşevik rejim Milli Mücadele başlamadan önce Anadolu halkı ile ilgilenmeye başlamıştı. 5 Mart 1919'da kurulan Komünist Enternasyonal 1 Mayıs günü dünya işçilerine yayınladığı bildiride; Türkiye'nin işçi ve köylülerine ayrı bir paragraf ayırmış ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini kastederek, başladıkları ihtilali başarmalarını ve kendi Kızıl ordusu ile “ işçi, asker ve köylü Sovyetlerini kurmalarını istemiştir.⁸⁹

Sovyetler gerçekleştirmek istedikleri “ Dünya Proleter İhtilalinde Türkiye'ye de yer ayırmışlar ve dünya memleketlerini ikiye ayırarak, her kısımda uygulanacak taktiği ve desteği buna göre tespit etmişlerdi. Batı Avrupa'nın endüstriyel memleketlerinde bu ihtilalin dayandığı sanayi işçileri (proleterler) ve bunları teşkilatlandıran komünist partileri idi. Ortadoğu ve Asya'yı içine alan Doğu'da sanayi gelişmediğinden ve dolayısıyla işçi kitlesi olmadığından, buradaki memleketler Batı sömürgeciliği altında bulunduğu için, burada dünya proleter ihtilalinin öncülüğünü köylüler ve Batı sömürgeciliğine karşı bağımsızlık mücadelesini yürüten milliyetçi burjuvazi yapacaktı. Milliyetçi burjuvazinin milli kurtuluş hareketi gerçekleştiği takdirde Batının sömürgeleri elinden çıkacağından Batı kapitalizminin hammadde kaynağını ve dolayısıyla en kuvvetli desteğini teşkil eden unsur ortadan kalkarak Batı kapitalizmi zayıflayacak ve işçilerin komünist partisinin ele alacağı bir ihtilal ile bütün kapitalizm yıkılarak Doğu ve Batı'da bütün memleketlerde Sovyet Rejimi kurulacaktı.

Sovyet Rusya 1919 Martından itibaren Türkiye'ye bu açıdan bakmış, amaçlarını Milli Mücadele boyunca devam ettirmiştir. Milli Mücadeleye karşı Sovyetlerin temel prensibi de bu olmuştur.⁹⁰

---

⁸⁹ Bildirinin metni için bkz. Stefanos Yerasimos, Ekim Devrimi'nden “**Mili Mücadele**”ye **Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yayınları, Ocak 1979, s. 130-133.; Armaoğlu Fahir, “*1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya*”, **VII. TT Kongresi**, C.2, Ankara 1973, s. 893.

⁹⁰ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1983, s.308.

İstiklal Savaşı'nda Sovyetlerden yardım sağlamak bir zorunluluk olmuştur. Sovyet yöneticilerde, Milli Mücadele öncesinden beri Türkiye'ye olumlu davranmışlardır. Bu davranışın nedeni Sovyetler için milli politikaları gereğidir.

1919 yazında Türk milliyetçileri ile Sovyet yöneticileri uzaktan uzağa birbirlerine iyi niyetlerini ifade etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresindeki konuşmasında Sovyetleri öven sözler söylemiştir.⁹¹

Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin de Sovyet Dışişleri “Müslüman Yakın Doğu Dairesi” Başkanı Neriman Nerimanov’ un imzasıyla Sivas Kongresinden iki gün sonra 13 Eylül 1919’da “Türkiye İşçi ve Köylüleri”ne yayınladığı uzun bildiride İngiliz emperyalizmini ve İstanbul Hükümeti’ni yermiş, hazırlanan Anadolu Milli Mücadelesi’ne “ Rus İşçiler ve Köylüler Hükümeti”nin kardeşlik elini uzatacağını belirtmişti.⁹²

İstiklal Savaşı'nın komutanları arasında ilk yazışmalarda Bolşeviklik ve Ruslardan yardım sağlamak konuları önemli bir yer tutmaktadır.

Bu dönemde, yardım konusunda siyasal rejim bakımından yakınlaşmayı gerektireceği düşünülmektedir.⁹³

Ancak komutanlar Sovyetlerle anlaşmadan önce İtilaf Devletlerini bu yanaşma tehdidiyle korkutarak yola getirmeyi de düşünmüşlerdir.⁹⁴

TBMM'nin açılmasına kadar geçen süre içerisinde Türklerle Sovyetler arasında bazı hazırlık temasları aranmıştır. İlişkiler gayri resmi kişiler aracılığıyla

---

⁹¹ Konuşmanın metni için bkz. *Nutuk C.III.*,s.929. (B.38.)

⁹² Bildiri için bkz. Yerasimos, **a.g.e.**,Belge 34, s.130-133 ; Bayur Y. Hikmet “ *Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Anlaşmaları*”, **Bellekten**, C.XXX.s.126-129.; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Y.K.Y. Yayınları, İstanbul 2008, s. 164.; Mete Tunçay,**Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925**, Bilgi Yayınevi, Ankara1967, s. 96.

⁹³ Sonyel Selahi, **a.g.m.**, **Bellekten** sayfa 660’ da Mustafa Kemal’in karargahında istihbarat ve siyaset şubesi müdürü Hüsrev (Gereede) Bey, Havza’dan 7 Haziran 1919’da Kazım Karabekir’e yazdığı mektupta, “ Bolşevikliğin İtilaf Devletlerinin emperyalist istilasına karşı güçlü bir unsur olarak dayandığının sevinçle anlaşıldığını ifade etmekte ... Düşman taarruzlarına karşı mukabeleyi temin için silah, cephane, erzak almak cihetlerinin sağlam kazığa bağlamak lazımdır” demektedir. Karabekir,**a.g.e.**, s. 59-61.

Mustafa Kemal’in 23 Haziran 1919’da Karabekir’e gönderdiği telgrafın üçüncü maddesinde “ Bolşevizmin sureti telakki ve tecellisi dahi müzakere edilerek esasen Keşan, Orenburg vs. gibi ahali-i İslamiyye bunu kabul ederek diyanet, anane gibi işlerle zaten haberdar olmadığından bunun memleket için bir mahzuru olmayacağı düşünüldü” denilmektedir. Karabekir, **a.g.e.**, s. 56-57.

⁹⁴ Kazım Karabekir, Amerika ve Avrupalıları en iyi tehdit cümlesi mahvetmek isterler “ Nokta-i istinadı bizarur,Şarkta arayacağımızı” demektedir.Karabekir, **a.g.e.**,s. 486.

yapılıyordu. Bunlardan en önemlisi Mustafa Kemal ile Rus Albayı S.M. Budienni arasındaki ilişkilerdi.⁹⁵ Ruslar bu arada başka bir heyeti de temaslarda bulunmak üzere İstanbul'a gönderdiler. Bu Kafkas Cephesi Komutanı Charva Eliava idi.⁹⁶

Erzurum Kongresinde Bolşeviklerle temasın Doğu Cephesiyle yapılması kararlaştırıldı. Dr. Ömer Lütfi ve Dr. Fuat Sabit Moskova'ya gönderildi.⁹⁷

Bolşeviklerle temas için gönderilen Dr. Fuat Sabit Bey'den ilk rapor 19 Ekim tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya ulaştı. Bu raporda Azerbaycan Hükümeti'nin istikraza razı olduğu ve bir murahhas yollayacakları bildirildikten sonra "Bolşeviklerle görüşüm. Bolşevizmin memleketimizde tesisi için sosyal, ekonomik hiçbir esas olmadığı gibi, halkın irfan ve an'anesi de buna muhalif olduğundan, hiçbir sosyal ıslahat talep etmeden nasıl yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardımın mümkün olduğunu ve ne miktara ihtiyaç olursa verileceğini temin ettiler " demektedir.⁹⁸

Bakü'de bu temasın kimlerle yapıldığı raporlarda kayıtlı değildir. Fuat Sabit Bey'in ikinci raporu 25 Ocak tarihini taşır. Karabekir Paşa'ya 26 Şubat'ta ulaşmıştır.⁹⁹

Bu tarihlerde Bolşevikler henüz Kafkasya'ya nüfuz edememişlerdi. Gürcistan'da Menşevikler, Azerbaycan'da Müsavat ağırlıklı koalisyon, Ermenistan'da Taşnaklar iktidarda idi.

Azerbaycan, İngilizlere dayanarak Bolşeviklere cephe almıştı. Hükümet, Azerbaycan ordusunda görev almak üzere, Türkiye'den subay celbine çalışıyor, teşebbüs Bolşeviklere karşı mücadele amacı taşıdığından İngilizler buna göz

---

⁹⁵ Hüsametdin Ertürk, Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da Rus Albayı S.M. Budienni başkanlığında bir Sovyet heyeti ile görüşüğünü yazmaktadır. Hüsametdin Ertürk, **İki devrin Perde Arkası**/ Samih Nafiz Tansu; Anlatan: Hüsametdin Ertürk, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1957, s. 338-342. Yine Fethi Tevetoglu **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960** s. 124'te bunu doğrulamaktadır. Öte yandan Yerasimos, gelen heyet başkanının Budienni olmayacağını çünkü Budienni'nin anılarında o sıralarda Çaritsin çevresinde çarpışmakta olduğunu, heyetin Mustafa Suphi'nin Odesa'dan gönderdiği delegeler olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 108.; Mete Tunçay, **Bilineceği Bilmek**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1983, s. 198-201.

⁹⁶ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982,s.60.

⁹⁷ Feridun Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Fırkası ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz yayınları, İstanbul 1965, s.25.

⁹⁸ Karabekir,**a.g.e.s**,342.; Kandemir,**a.g.e.**,26-27.

⁹⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 465.

yumuyordu. Türkiye ise Milli Mücadelede her birine ihtiyaç duyulan subayların Türkiye dışına gitmesine muhalifti.¹⁰⁰

8-9 Eylül 1919 gecesi İstanbul'da Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan Halil Paşa ile Batum'da Ardahan Kışlası'nda tutuklu bulunan Nuri Paşa, birbirlerinden habersiz kaçmışlardı.

Karabekir Paşa, aynı gün meydana gelen bu olayların bir tesadüf olmadığını bunu İngilizlerin tertiplemediği fikrindeydi. Karabekir," Bolşeviklerin Kafkaslara inmesi halinde İngilizler, Menşevik Gürcü, Taşnak Ermeni ve Müsavat Azerbaycan hükümetlerinden oluşan bir cephe yapmak istiyorlardı. Halil Paşa, Bakü'nün Türkler tarafından zaptıyla, Azerbaycan Hükümeti'nin Nuri Paşa vasıtasıyla teessüsünde Azeriler tarafından tanınmıştı. Bu iki zatın aynı gece, biri İstanbul'dan diğeri Batum'dan İngilizlerin elinden kaçabilmelerini tesadüfe atfetmek pek saflık olur."¹⁰¹ diyerek fikirlerini açıklamaktadır.

Nuri Paşa, kaçıının ertesi günü Karabekir Paşa ile mektuplaşarak temas aradı ve Elviye-i Selase'nin kurtarılarak burada bağımsız bir cumhuriyet kurulması düşüncesinde olduğunu bildirdi.

Mustafa Kemal, o sıralarda Anadolu'da gözü olmayan Bolşeviklerle doğrudan doğruya bir anlaşma yapmayı yeğ tutuyordu.¹⁰² İhtiyatlı davranılmasını öneren Karabekir ise, gerek Bolşeviklerle birleşmek gerekse onlara karşı İtilaf Devletlerinden yardım dilemek iki önemli ve tehlikeli konunun ya da tarafsız kalma ihtimalinin büyük bir dikkatle incelenmesi gerektiğini ileri sürüyordu.¹⁰³

Milli Mücadele'nin başlangıcında Anadolu'da Bolşevikliğin ne olduğunu bilen yok gibiydi.¹⁰⁴ Mustafa Kemal dâhil Bolşevikliğin kendilerine mahsus birtakım

---

¹⁰⁰ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 19.

¹⁰¹ Kazım Karabekir, *Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1990., s.3. ; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.1. TTK Yay., Ankara 1966, s.340.

¹⁰² Mustafa Kemal, 'den Kazım Karabekir'e şifreli telgraf, Ankara 1.3.1920, Kazım Karabekir, *a.g.e.*, s. 418.; Cevdet Kerim, *Türk İstiklal Harbi*, Erkan-ı Harbiye-i Umumi Talim ve Terbiye Dairesi, İstanbul 1925 , s. 29-32.

¹⁰³ Karabekir'den Mustafa Kemal'e şifre telgraf Ankara, 22.1.1920, Karabekir, *a.g.e.*, s. 427-428.

¹⁰⁴ Yusuf Hikmet Bayur , " *Mustafa Suphi ve Milli Mücadele'ye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarıda Akımlar*" *Bellekten*, C.XXXV ,s. 140.; Feridun Kandemir, *a.g.e.*, s. 24.

esaları olduğunu, bunların bütün açıklığı ve ayrıntılarını bilemediğini¹⁰⁵ söylemektedir.

Öte yandan bu sırada sosyalist bir düzenin nasıl işleyeceği hatta işleyip işlemeceği Sovyetlerde dahi bilinmeyenlerle dolu bir tecrübe safhasındaydı.¹⁰⁶

İlk komünist partisi, Türk sınırları dışında Mustafa Suphi tarafından Rusya'da kuruldu. Osmanlı ülkesinden kaçarak faaliyetlerine Rusya'da devam eden Mustafa Suphi Aralık 1918'de Petograg'taki uluslar arası devrim toplantılarına katıldı.¹⁰⁷

Anadolu'daki gelişmeler biraz daha değişiktir.1920 yılında Maliye Vekili Hakkı Behiç ve tanınmış arkadaşları tarafından Yeşil Ordu adıyla komünist bir grup kuruldu.¹⁰⁸

Bu yeni gurubun gayesi, Bolşevizmi İslam örf ve adetleriyle birleştirerek Sovyet-Türk yakınlaşmasını sağlamaktı. Değişik siyasal gurupları bir araya getiren Yeşil Ordu gurubunda, Çerkez Ethem, Şerif Manatof gibi kişiler faaliyet göstermiştir.

Komünist faaliyet ve propagandanın kontrolden çıkan bir şekle dönüşmesi üzerine Mustafa Kemal, açık olarak Rusları gücendirmek istemedi.¹⁰⁹ Bütün bu faaliyetleri kontrol altına almak için resmi bir “ Türkiye Komünist Fırkası”nı kurdurarak en yakın mesai arkadaşlarını bu fırkaya üye olarak kaydetti. Bunların arasında Tefik Rüştü (Aras) , Mahmut Esat (Bozkurt) , Yunus Nadi, Kılıç Ali, Behiç ve Refik Koraltan bulunuyordu.

Komünistlere karşı gösterilen hoşgörü fazla sürmedi. Aralık 1920'de Doğu'da Ermenilere karşı elde edilen başarıdan sonra Mustafa Kemal, Yeşil Ordu ve Çerkez Ehem'e karşı harekete geçti. 6 Ocak 1921'de Çerkez Ethem yenilgiye

---

¹⁰⁵ Mustafa Kemal'in TBMM'de 24 Nisan 1920 tarihinde yapılan gizli oturumda yaptığı konuşma için bkz. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I, s. 4.

¹⁰⁶ Sina Akşin, “*Kurtuluş Savaşı'nda ve Lozan'da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler*”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, 14-17 Ocak 1977, İstanbul 1977, s. 126.

¹⁰⁷ Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 50.

¹⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, “*Atatürk'ün Kapattığı Kızıl Teşekkül Yeşil Ordu*” **Türk Kültürü**, Sayı 49, s. 62-64. ; Mete Tunçay, **a.g.e.**, s.74-80.; Feridun Kandemir , **a.g.e.**, s. 9-21.

¹⁰⁹ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987, s. 212.

uğratarak Yunan saflarına kaçtı. İkincisi, Rusya'dan Türkiye'ye dönmekte olan Komünist Mustafa Suphi ve arkadaşları Trabzon'da denize atılarak boğuldular.¹¹⁰

2.2. İttihatçı Subayların Milli Mücadeleye Karşı Tutumları ve Sovyet Rusya'nın Yaklaşımı:

İttihat ve Terakki Partisi'nin lider kadrosunu oluşturan Enver, Talat ve Cemal Paşalar, 1-2 Kasım 1918 gecesi bir Alman gemisiyle gizlice İstanbul'dan ayrılmış, önce Sivastopol'e oradan da Berlin'e gitmişlerdi. Osmanlı Hükümeti bu olay üzerine Alman Hükümeti'ne başvurarak bu üç liderin iade edilmelerini istedi. Bu isteğin reddedilmesi üzerine Osmanlı Hükümeti 26 Kasım'da bir divan-ı harb¹¹¹ oluşturarak bu üç lideri gıyaplarında idama mahkûm etti. Böylece Birinci Dünya Savaşı'nın bütün sorumluluğunu taşıyan bu üç lider bundan sonraki yaşamlarını yurt dışında geçireceklerdi. Ancak yurt dışında yaşamları boyunca önemli şahsiyetler olmaları nedeniyle çeşitli olaylara karışacaklardır. İttihatçı subayların Bolşeviklerle ilişkileri Almanya'da başladı. Sol eğilimli İslamcılar burada Talat Paşa tarafından bir doğu kulübü etrafında birleşmeleri ve gaye olarak da İngilizlerle mücadeleyi hedef tutmaları onları Bolşeviklere daha da yakınlaştırmıştı. Almanya'da ateşli bir Bolşevik olan Karl Radek ile görüşen İttihatçılar, Rusya'ya gitmeye karar verdiler.¹¹²

Yurt dışındaki İttihatçılar yaptıkları temaslar sonucu Rusya ile ortak hareket etmeyi planlarken yurt içindeki İttihatçılar da sol düşünce ile ilgileniyorlardı.

---

¹¹⁰ Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 121.

¹¹¹ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1970, s. 7.

¹¹² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, " *Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in*

Mektuplaşmaları" **Bellekten** C.XLIV, Nisan 1980, s. 316., Ali Fuat Paşa hatıralarında, Talat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yolladığı bir mektuptan bahsederek şunları yazar: "... Talat Paşa, Berlin'den Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yollamıştı. Bu mektupta... Berlin'de esir bulunan Bolşevik reislerden bazılarını Alman Hükümeti'nin müzakeresi ile kurtarmaya muvaffak olduğunu, bunlardan Rus Bolşevik Hükümeti'nin Anadolu Milli Hareketi'ne yardım vaadi aldığından bahsediyordu. Bu hususun Bolşevik Hükümeti nezdinde takibi maksadıyla Enver ve Cemal Paşalarla Azmi Bey'i Rusya'ya gönderdiğini anlatmaktadır." Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953, s. 42.

Enver ve Cemal Paşalar Moskova'ya ulaştıktan sonra TBMM Reisi Mustafa Kemal'e mektup gönderdiler. Bu mektuplar incelendiğinde İttihatçıların Milli Mücadeleye olan bakış açılarını öğrenmek mümkündür. Cemal Paşa 3 Haziran 1920 tarihinde ilk mektubunu yazdı. Cemal Paşa mektubunda Berlin'den Moskova'ya geldiğini, Sovyet yetkilisi Radekle görüştüğünü, Sovyet Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'nın harp malzemesi teklifine olumlu yanıt verdiğini, kendisinin Hindistan ve Afganistan'da İngilizlere karşı ihtilaller düzenlemek düşüncesinin Sovyetler tarafından uygun görüldüğünü yazmaktaydı. Ayrıca yardım konusunda Moskova'ya bir temsilci gönderilmesini isteyerek bunun ne kadar çabuk yapılırsa işlerin o kadar çabuk halledileceğini de belirtiyordu.

Cemal Paşa 11 Haziran 1920 tarihli (ikinci) mektubunda Afganistan ve Hindistan'da yapacağı çalışmalardan bahsederek, Mustafa Kemal Paşa'dan bazı subayların gönderilmesini istiyordu.

Enver Paşa bu ilk mektubu yazdığı günlerde Doğu Milletleri Kurultayına katılmak üzere Moskova'dan hareket ediyordu. Oradan da Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup yazmıştır. Bunu ters bulan Paşa, O'na Azerbaycan'a giderek oradan Türkiye'ye yardım sağlamasını telkin etmiştir.¹¹³

Eylül ayı içinde Halil Paşa Erzurum'a gelmiştir. Sivas'ta Mustafa Kemal ile görüşen ve kendisine Türkiye'de bir görev verilmesi halinde bunun bir takım sorunlar doğuracağını anlayan Halil Paşa, Azerbaycan'a gitmeye karar verdi.

Karabekir Paşa, Halil Paşa'nın Çerkez kıyafetiyle 23 Eylül'de Nahcivan'a geçmesini sağlamıştır. Bu şekilde İttihat ve Terakki Komutanlarından ikisi sahneye çıkmış oluyordu.¹¹⁴

Burada ilginç bir durum söz konusu olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonlarında Kafkasya'da kurulan devletlerin bağımsızlıklarını koruyabilmeleri için onları Bolşeviklere karşı destekleyen Türkiye, bu defa politikası icabı onların Bolşeviklerle işbirliği, Bolşevikleşmeleri doğrultusunda bir tutum içindedir.¹¹⁵

---

¹¹³ Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s 180-183.

¹¹⁴ Kazım Karabekir, **Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkani**, İstanbul 1967, s. 8. ; Feridun Kandemir, **a.g.e.**, s. 26.

¹¹⁵ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 214.

Ancak Azerbaycan, milli menfaatlerini Türkiye'nin menfaatleri ile bir görmüyordu. İngiltere ve ABD'ye dayanarak, Gürcistan ile bir konfederasyon kurarak Bolşevikleşmeyi önlemeye çalışıyordu. Bu durumda Ruslardan bağımsız, Bolşevikleşmemiş bir ülke olarak yaşamak isteyen Azerbaycan'ın, Türkiye'nin görüşünü kabul etmesi beklenemezdi.

Bu dönemde Sovyetlerle ilişki kurma girişimlerin de Karakol Cemiyeti de önemli rol oynamıştır. Karakol Cemiyeti'nin üyesi olan Baha Sait ¹¹⁶Bakü'ye gönderilmiş ve burada 11 Ocak 1920 tarihinde Avrupa Emperyalizmine karşı ortak direniş ve müdafaa ile Bolşevizm prensiplerinin ülke içinde yaygınlaşması ve desteklenmesini kapsayan bir anlaşma yapmıştır.¹¹⁷

Buna göre ülke içindeki ve dışındaki İttihatçılar, bütün İslam dünyasını İngilizlere karşı ayaklandırmak vazifesini üzerlerine alıyorlar, buna karşılık Rusya, Milli Mücadeleyi para, silah ve cephaneye desteklemeyi taahhüt ediyordu. Aynı zamanda İttihatçılar, Rusya'nın bu sırada Bolşevikleştirmeye çalıştığı Kafkasya ve Azerbaycan'daki hükümetleri tasfiye hareketlerine yardım etmeyi de üstleniyordu. Yapılan temaslar sonunda, Bolşeviklerin Türkiye'ye yardım etmek istedikleri anlaşılıyordu. Ancak ilk aşamada bu yardım mali açıdan yapılabilirdi. Çünkü iki ülke arasındaki karayolu Gürcistan ve Ermenistan gibi Kafkas devletlerince kapatılmıştı. Sovyet Rusya engelini ortadan kalkması için Kafkasya engelini de ortadan kalkması gerekiyordu.

Bu dönemde milliyetçi önderleri düşündüren iki önemli nokta vardı: 1) Kafkaslara doğru ilerlemekte olan Bolşeviklere karşı İtilaf devletlerinin yardımını sağlamak. 2) Anadolu topraklarını işgalleri altında bulunduran İtilaf devletlerini yurt dışı etmek için Bolşeviklere yanaşmak.

Bu defa da kurultay çalışmaları ile Komintern başkanları ile yaptığı görüşmeler hakkında bilgi veren Enver Paşa, Azerbaycan'ın bir ordu kurmak istediğini fakat Rusların ancak bir tümene izin verdiklerini, orada Osmanlılardan

---

¹¹⁶ Baha Sait için bkz. Tevetoğlu, **a.g.e.**, s. 282.

¹¹⁷ Anlaşmanın metni için bkz. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 591.; Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Komünizm**, May Yayınları, İstanbul 1970, s. 9 0-100.

teşkil edilecek bir kuvvetle birlikte Kafkasya'dan bir süvari alayının yardım için Türkiye'ye gönderilebileceğini söylediklerini belirterek şöyle devam ediyordu:

“ ... Anadolu'ya gelecek Hıristiyan Kızıl Ordu'nun olumsuz etki yapacağını düşünerek Sovyet Hükümeti ile anlaşabildiğim takdirde Dağıstan ve Kafkasya'dan iki tümen süvari teşkil ederek ilkbaharda size yardım teminine çalışacağım. Bundan sonra Anadolu için cephane, silah ve para temini için neler yaptığımı anlatıyordu.¹¹⁸

Mustafa Kemal Paşa 1920 tarihinde Talat, Enver ve Cemal Paşalara birer cevap vermiştir. Mustafa Kemal cevaplarında onları incitmeden, yaptıkları çalışmalar için hem teşvik hem de teşekkür eden bir ifade kullanmış ve Anadolu içindeki mücadelenin dışında kalmalarını nazik bir şekilde dile getirmiştir.¹¹⁹

Kasım 1920'de Moskova'ya elçi olarak tayin edilen Ali Fuat Paşa, Moskova Hatıraları isimli kitabında, Enver Paşa ile uzun uzun sohbet ettiğini ve çeşitli sorunları konuştuklarını anlatır. Ona göre, Enver Paşa ve arkadaşları iyi niyetle Ruslarla anlaşmak isterken onların gizli maksatlarını da öğrenmişti. Buna rağmen şöhretlerine güvenerek İngiliz emperyalizmine karşı Ruslardan yardım alarak bir cihat açmak istiyorlardı. Böylece anavatana hizmet etmiş olacaktı.¹²⁰

Sovyetlerin onlardan faydalanması hususunda ise şunları söylemektedir: “ Sovyet Rusya Hükümeti bunlardan iki şekilde istifade etmeyi düşünmüştü. Biri mütereddit durumda bulunan İslam âlemi ve Şark milletlerine Enver Paşa ve arkadaşlarını göndererek istiklal ve hürriyet vereceklerini vaat ederek hem Orta Asya ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin ve hem de Bolşevizmi takviye etmekti. Diğeri ise Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk ordusunun takviyesi maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas süvarilerinin arkasında III. Enternasyonal'e bağlı ve Türkiye Komünist Partisi teşkilatını Anadolu'ya sokarak, Ankara Hükümeti ile Enver Paşa taraftarları arasında çıkması muhtemel ihtilaflardan faydalanmak, kendilerine bağlı Şura hükümetleri kurmaktı.¹²¹

---

¹¹⁸ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 53.

¹¹⁹ Gürün, **a.g.e.**, s. 46.

¹²⁰ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 206.

¹²¹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 206-207.

2.3. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması -Mustafa Kemal'in Lenin'e Mektubu

12 Ocak 1920'de toplanan Meclis-i Mebusan'ın 28 Ocak 1920'de aldığı Misak-ı Milli kararına tepki olarak İngilizler 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ettiler. Tuğgeneral Sir Henry Wilson komutasındaki İtilaf askerleri kentin Türk mahallelerine girerek önde gelen Kemalistleri tutukladılar ve tutuklananlar Malta'ya sürgün edildi. İstanbul'un işgali tüm ümitlerin Ankara'ya bağlanması açısından Kemalistler adına iyi denilebilecek bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Bu durum karşısında Türkler, artık Batılı Devletlerinden hayır gelmeyeceğini anlamışlardır. O nedenle Kemalistler, Bolşevik Rusya ile tez elden anlaşma yoluna gitmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'da öyle yapmış ve TBMM'nin açılışından kısa süre bir sonra (26 Nisan 1920) RSFSC Başkanı Lenin'e bir mektup göndermiştir.¹²² TBMM'nin Moskova Hükümetine Birinci Teklifnamesidir" başlığını taşıyan bu mektup 3 maddeden ibaret olup şu maddeleri içermekteydi;

1. "Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların tahtı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhide mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.

2. "Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekâtı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ında Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de Emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine harekâtı askeriye icrasını ve Azerbaycan Hükümetini de Bolşevik zümre-i düveliyyesine ithal etmeyi taahhüt eyler.

3. "Evvela milli topraklarımızı taht-ı işgalde bulunduran Emperyalist kuverleri tard ve atiyen emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücadelat-ı müşterekimiz için kuvayı dâhiliyemizi taazzuv ettirmek üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve takarrür ettirilecek miktarda cephanesair vesaiti fenniye-i harbiye ve malzeme-i sıhhiyenin ve yalnız şarkta icrayı harekât edecek

---

¹²² Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s. 249.

kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini rica olunur. İhtiramatı faike ve hissiyatı samimanemizin kabulünü rica eyleriz.”¹²³

Mektubun gönderilmesinden bir gün sonra Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Azerbaycan Hükümetine bir kesin uyarı vererek, on iki saat içerisinde istifa etmesini istedi. 28 Nisan’da Ordjonikidze ve Kirov’u getiren zırhlı tren Bakü garına girdi. Onları kentte tek kurşun atılmadan girmeyi başaran 11. Ordu izliyordu.¹²⁴ Mustafa Kemal Paşa gönderdiği mektupta”Azerbaycan’ın Bolşevikleştirilmemesine yardımcı olacağız” derken siyasi bir manevra yapmış oluyordu. Çünkü Rus ordusu Bakü’ye girmek üzeredir ve mektup Moskova’ya ulaşmadan Orjonikidze Bakü’ye girmiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın mektubunu 1 Haziran 1920’de alan Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, 2 Haziran 1920’de cevabi bir mektup yazmış ve bu mektup 14 Haziran’da Mustafa Kemal Paşa’ya ulaşmıştır. Çiçerin mektubunda;

1. Türkiye’nin bağımsızlığının ilanı.
2. İtiraz edilmeyecek kadar, Türk toprağı olan yerlerin Türk Devleti’ne bağlanması.
3. BMM tarafından alınan kararla Ermenistan, Lazistan, Batum Doğu Trakya ve Türk-Arap bölgelerinin self-determinasyona göre belirlenmesi.
4. Milli azınlıklara tüm hakların tanınması.
5. Boğazlar sorununun Karadeniz’e kıyısı olan ülkeler tarafından çözülmesi.
6. Ecnebi devletlerin mali kontrolüne ve kapitülasyonlarına son verilmesi.
7. Türkiye’nin RSCFSC tarafından tanınabileceğı¹²⁵

¹²³ Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, ATAM Yayınları, Ankara 1991, s. 318.

¹²⁴ Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğı, Çev: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 334.

¹²⁵ Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge:1919-1923), C.1,KB Yayınları, Ankara 1981, s. 157.

Çiçerin'in mektubu Türkiye'de büyük coşkuyla karşılandı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Sovyet Dışişleri Bakanlığı'na yanıtında:" Kendi zincirlerini parçalamakla yetinmeyerek tüm dünyanın kurtuluşu için 2 yıldan beri benzersiz bir savaş yürüten ve yeryüzünden zulmün sonsuzca kalkması için inanılmaz acıları coşkuyla göğüsleyen Rus halkına karşı Türk halkının beslediği hayranlık duygusunu size bildirmekten büyük bir sevinç duymaktayım... Bir yandan Batılı emekçiler, öte yandan Asya ve Afrika'nın tutsak edilmiş halkları, içinde bulunduğumuz şu sırada uluslar arası kapitalin egemenliğinin en yüksek karını elde etmek için onları birbirlerini yok etmek ve tutsaklaştırmak yolunda kullandığını anladıkları gün; sömürgeci politikanın caniliğinin bilinci, dünya emekçi yığınlarını yüreğine işlediği gün, burjuvazinin egemenliği sona erecektir. Ben buna derinliğine inanmaktayım ve tüm yurttaşlarımda bu inancımı paylaşmaktadır." ¹²⁶ ifadesini kullanmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, Çiçerin'e, 20 Haziran 1920 tarihinde kendi imzası ile bir cevap yollamıştır. Metin ana hatları ile:

"Rus Sovyet Cumhuriyeti Dışişleri Ahali Komiserliğinin 3 Haziran 1920 tarihi ile TBMM Başkanlığı'na hitaben gönderdiği mektubun içeriğini memnunlukla öğrendik. Cevaplarımızı aşağı ki şekilde bildirmekle şeref duyarım
Cevaplarımızı aşağı ki şekilde bildirmekle şeref duyarım.

" Türkiye'ye ilişkin olarak 8 maddede bildirilen prensipler esasen bizim ve ciddi samimi ve ciddi prensiplerimizdir. Bu prensiplerin uygulanmasına engel olan Batı devletleri ile bu sebeple mücadele ediyoruz. Samimi ve ameli çareleri temin ettikçe toptan tatbik edeceğiz.

Ermenistan ve İran ile sınırlarımızı tayin için Sovyet cumhuriyetinin aracılığını memnunlukla kabul ve zorlukları diplomatik görüşmelerle hal yolunu tercih ederiz.

Ancak komşularımızın, itiraz hakkımız tanınmadan terke zorlandığımız arazi tahrip ve ahaliyi katletmelerinden ve Batı emperyalistlerine özgü usullerle yapay çoğunluklar oluşturmalarından şiddetle üzgün ve şikâyetçiyiz. Buna son verdirecek ihtiyat tedbiri olmak üzere, Evliye-i Selase dâhilinde bazı mevkileri işgal için askeri harekâta girişmek zorunda kalmış iken, mektubunuz üzerine bu harekatı erteledik.

---

¹²⁶ A.M Şemsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Tarihi 1918-1923**, Ataol Behramoğlu (çev.), Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s. 189-190.

Ahalimiz aleyhine Ermenilerin saldırılarının durdurulmasını ve aracılık için yapılacak teklifin süratle yapılmasını rica ederiz.

Rus Sovyet Cumhuriyeti nezdinde olağanüstü yetki ile gönderilen temsilcilerimiz yolda ve halen Erzurum'da beklemektedir. Sovyet Cumhuriyeti ile muntazam siyasi ilişkileri ve gelecekteki ilişkileri düzenlemek vazifesini almışlardır. Komşularımızın Sovyet Cumhuriyeti ile münasebetimize engel olmaları sebebi ile temas gecikmektedir. Çabuklaştırılmasını içten arzuladığımız bu temasların gerçekleşmesi için, Sovyet Cumhuriyetleri tarafından da mümkün olan kolaylığın gösterilmesini ve şimdiden yetkili Sovyet temsilci ve heyetlerini bekleriz.

Biz Batı emperyalistlerine karşı sadece kurtuluş ve istiklalimizi korumakla yetinmiyoruz. Aynı zamanda Batı emperyalistlerine karşı sadece kurtuluş ve istiklalimizi korumakla yetinmiyoruz. Aynı zamanda Batı emperyalistlerinin kuvvetleri ve bilinen vasıtaları ile Türk milletini emperyalizme vasıta gibi kullanmalarına da engel oluyoruz. Bu suretle bütün insanlığa hizmet ettiğimize inanıyoruz. Rus ve Türk milletlerini birleştirecek sağlam dostluk esaslarının ameli ve maddi bir surette ürünlerini gösterebileceğinden ümitli olmaktan bahtiyarım.

“Sayın Dışişleri Bakanı samimi bir şekilde izah ettiğimiz yukarı ki açıklarımızla, Sovyet Cumhuriyeti ile oluşturacağımız ilişkilerde tarafların kesin güvenlik içinde bulunmasına ne derece önem verdiğimizizi arz edebildiğimi umar ve içinde bulunduğumuz mücadelelere gösterilen olumlu ilginin Türkiye Büyük Millet Meclisi ve milletince heyecan ve memnunlukla karşılandığını bildirmekle şeref duyarım.¹²⁷

2.4. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Musavat Hükümetine Bakışı

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'te imzalamış olduğu Mondros Mütarekesi, hem Türkiye'de hem de Azerbaycan'da yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Bu mütareke ile Türkiye'nin toprakları İtilaf Devletleri'nin işgaline açılırken mütarekenin 11.ve15. Maddeleri de Azerbaycan'ı yakından ilgilendirmekteydi. Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri şu hükümleri içermekteydi:

---

¹²⁷ Kamuran Gürün, **a.g.e.**, s. 53-54.

Madde 11: Türk Birliklerinin Kuzeypatı İnan'dan savaş öncesi sınırların gerisine derhal çekilmeleri daha önce buyurulmuş bulunmaktadır; bu buyruk yerine getirilecektir. Kafkasya Ötesi'nin bir bölümünün Türk birliklerinden boşaltılması daha önce buyurulmuş bulunmaktadır; bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılması, oradaki durum Müttefiklerce incelendikten sonra gerek görülürse yapılacaktır.

Madde 15: Kafkasya ötesi demiryollarının şu sırada Türk denetimi altında bulunan bölümlerini de içermek üzere, halkın gereksinimleri gereği gibi göz önünde tutulmak koşuluyla, tüm olarak, Müttefik makamlarının diledikleri gibi kullanımları altına konulması gereken bütün demiryolları üzerinde Müttefik denetleme görevlilerinin yerleştirilmesi.¹²⁸

Bu sırada Mondros Mütarekesi hükümlerinin uygulanması Türkiye'de de oldukça ağır olmuş, kısa sürede Türkiye'nin büyük bir kısmı İtilaf Devletleri'nin işgaline uğramıştı. Mustafa Kemal Paşa Mondros Mütarekesi sonrasını Nutuk'ta şöyle tasvir etmektedir:

“Osmanlı Devleti'nin dâhil bulunduğu grup, Harb-i Umumide mağlup olmuş, Osmanlı Ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekename imzalamış. Büyük harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir halde (...) Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta (...) İtilaf Devletleri, mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar. Birer vesile ile İtilaf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana Vilayeti Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan kıtaat-ı askeriyesi; Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta ecnebi zabıt ve memurları ve hususi adamları faaliyette(...) Bundan başka memleketin her tarafında, anasır-ı Hıristiyanıye hafı, celi ve hususi emel ve maksatlarının temin-i istihsaline, Devletin bir an evvel çökmesine sarf-ı mesai ediyorlar.”¹²⁹

¹²⁸ Seha L. Meray-Osman Tuncay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, Ankara, 1977, s.23.; Rauf Bey, Mondros Mütarekesi görüşmelerinde Azerbaycan'ı bu işin dışında tutmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Çünkü Bakü petroleri İngilizler için çok önemliydi Nihayet, İngiliz Generali William M. Thomson komutasındaki Hintli askerlerden oluşan İngiliz kuvvetleri 17 Kasım'da Bakü'yü işgal etmiştir. Betül Aslan, **Türkiye- Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 25.

¹²⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, ATAM Yayınları, Ankara 1989, s. 1.

1919 yılı başlarında hem Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul hem de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü, İtilaf Devletleri'nin işgal ve denetimi altına girmişti.

Mondros Mütarekesi ve sonrasında gelişen olaylar, Anadolu'da tepkilere yol açmış ve "Müdafaa-i Hukuk Hareketini" doğurmuştur. İşgaller karşısında hemen her bölgede başlayan direniş hareketleri Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi ile organize olmuş ve işgalcilere karşı büyük bir mücadele başlatılmıştır.

Bu sırada Rusya'da Ekim Devrimi ile iktidara gelen Bolşevik idare, Batılı emperyalist devletlerin çıkarlarına tehdit oluşturmaya başlamıştı. Durum böyle olunca Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğündeki Anadolu hareketi, ister istemez Rusya'daki Bolşevik idare ile ilişki kurmak ve onların desteğini almak için girişimler başlattı. Bolşeviklerle kurulacak ilişkilerde ilk olarak iki merkez ön plana ortaya çıkmaktaydı. Bunlardan birisi, 15. Kolordu'nun bulunduğu ve Rusya'ya, Kafkasya'ya çıkış kapısı olan Erzurum ve diğeri de Azerbaycan'ın başkenti Bakü idi. Ancak Bakü'de İngiliz Valisi bulunmaktaydı ve hükümeti etki alanına almıştı.¹³⁰

Azerbaycan'ın durumunu anlamak ve Bolşeviklerle temas sağlamak amacıyla 15. Kolordu'da görevli olan Dr. Fuat Sabit ve Dr. Ömer Lütfi Beyler Bakü'ye gönderildi. Burada yapılan ilk temaslardan sonra 2 Eylül 1919'da Erzurum'a dönen Dr. Ömer Lütfi, Kazım Karabekir Paşa'ya şu bilgileri vermiştir:

"Kafkasya'ya Bolşevik birlikleri henüz girmemiş olmakla beraber, Bolşevik cereyanları ve teşkilatı var. Fakat gizli. Bakü'de, Azerbaycan Müsavat Hükümeti İngilizlerin elinde. Bize karşı lakayt. Bizi ölmüş zannediyorlar ve para yardımına yanaşmıyorlar. Bolşevikliğin yakında mahvolacağına inanıyorlar. Gürcü Menşevik Hükümeti'de İngilizlerin elinde. Bakü ve Tiflis'te büyük İngiliz kuvvetleri görülüyor. İngilizlerin bütün Kafkasları boşaltacağı şayiaları da var."¹³¹ Görüleceği üzere, Bakü'de görevlendirilen Dr. Ömer Lütfi'nin Azerbaycan'dan aktardığı bilgiler pek de iç açıcı değildir.

Dr. Ömer Lütfi'nin bu girişiminden başka, 1919 başlarında İngilizlerin elinden kaçan ve Dağistan'da Denikin'e karşı savaşa katıldıktan sonra Bakü'ye gelen

---

¹³⁰ Atatürk, a.g.e., s. 1.

¹³¹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1988, s. 156.

Nuri Paşa, burada Eylül 1919'da yarı resmi olmakla birlikte” Türkiye Halkının Temsilciliği”ni kurdu ve Anadolu’daki Milli Mücadele için destek sağlamaya çalıştı.

132

Bu sırada Kazım Karabekir Paşa, Bolşeviklerle temas sağlamak üzere Bakü ve sonradan Moskova’ya göndermiş olduğu Dr. Fuat Sabit’ten alınan bilgileri doğrulamaktaydı ve bununla ilgili şunları söylüyordu:

“Azerbaycan Hükümeti (Müsavat) İngilizlerin nüfuzu altındadır. Bizde geçen olaylar ile ilgileri yoktur. Bilakis bizi zayıflatmak isteyen İngiliz memurlarının tesiriyle bol para vererek ordumuzdan subay, astsubay ve hatta erleri kaçırıyorlar. Bu günlerde bazı iyi subaylarımız ve astsubaylarımız Azerbaycan’a kaçtıkları gibi, İstanbul’dan da gidiyorlar: İstanbul’dan gidenlerin önemi yoksa da benim bildiklerimden gayri meşru bir tarzda gidişler inzibati, itaati sarsabilecektir. Tabii şiddetli karşıladım, ağır tamimler yaptım ve tedbirler aldım. Belki Bolşevik istilasına karşı da hazırlık için Azerbaycan Ordusu’na Türk subayların gitmesine İngilizler müsaade ediyor. Fakat bölgemdeki bu işi ihanet telakki ediyorum.”¹³³

Kazım Karabekir Paşa’ya, 19 Ekim 1919’da iletilen Dr. Fuat Sabit’in şifre ile gönderdiği yazıda bu konudaki Fuat Sabit’in izlenimleri şöyle bildirilmektedir:

“Azerbaycan Hükümeti, Sulh konferansında İngilizlerin ümit var olduğu cihetle ihtiyat ve itidalle hareket etmektedir. Sulh konferansının maksadı Mavera-yı Kafkas Konfederasyonu yapmaktır. Hükümet buna taraftardır. Bu cihetle açıktan açığa bize yardım etmek ve icabında muhasemeyi kabul etmek fikrinde olmadığını anladım.”¹³⁴

Azerbaycan’ın Anadolu’daki Mustafa Kemal hareketine yardıma yanaşmaması, üstelik Türk subaylarını çeşitli vaatlerle ayartması, Kazım Karabekir Paşa’yı oldukça kızdırmıştır. 21 Ekim’de Rauf Bey’e çektiği telgrafta şöyle yazmaktadır:

“Azerbaycan Hükümeti veya adamları zabitanımızı bol para vaadi ile kendilerine celb ve cezp ederek firar ettiriyorlar. Nitekim Nahçıvanlı Büyükhan

---

¹³² Swietochowski, *a.g.e.*, s.213.

¹³³ Karabekir Kazım, *a.g.e.*, s. 334.

¹³⁴ Karabekir, *a.g.e.*, s. 334.

böyle güzide birkaç zabitemizi ayartmış ve götürmüştür. Bu hal, zaten müheyya-yı firar olan efrada su-i tesir yaptığı ve bu yüzden firarlar çoğaldığı için Azerbaycanlıların bu tarz-ı hareketlerine karşı şedit davranıyorum”¹³⁵

Azerbaycan Müsavat Hükümeti'nin Anadolu'daki Milli Mücadele hareketine destek ve yardımı mümkün olmadığı anlaşılmıştır ve Bolşeviklerle temas aracı olan Hümmetçiler ortaya çıkmıştır.

Anadolu'dan giden Mustafa Kemal'in temsilcilerinin Azerbaycan Müsavat Hükümeti üzerinde etkili olamadıkları görülmüştür. Gerek Ömer Lütfi ve Fuat Sabit ve gerekse Halil Paşa'nın bu yöndeki çalışmaları bir sonuç vermemiştir.¹³⁶

Bu durum karşısında Anadolu hareketi, Azerbaycan Müsavat Hükümeti'ni gözden çıkarmış ve Bolşeviklerle bir an önce ilişki kurup, temas sağlamak yolunda faaliyetlere yönelmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları en öncelikli konu olarak bunu görmekteydiler. Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye adına kolordulara ve diğer birliklere gönderdiği 6 Şubat 1920 tarihli yazı, Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır.

Özellikle İtilaf Devletleri'nin Bolşevikler ile mücadelesinin Kafkasya bölgesindeki etkileri üzerinde duran Mustafa Kemal, İtilaf Devletleri'nin kendi gücüyle Bolşevikleri Kafkasya'da durdurmasının oldukça güç olduğunu kaydederek bu nedenle İtilaf Devletleri'nin Bolşeviklerle Türklerin arasını Kafkasya milletleri vasıtasıyla kesmek planını bulduğunu belirtmektedir. İtilaf Devletleri'nin Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, belki de Kuzey Kafkasya hükümetlerinin bağımsızlığını onaylayarak, onları kendi yanına çektiklerini, böylece oluşturacakları Kafkas Seddi ile hem Bolşeviklerle çarpışmayı hızlandırmak hem de Türklerle Bolşeviklerin ilişkilerini engellemek ve kontrol etmeyi hedeflediklerini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, açık bir şekilde:” Eğer bu plan muvaffak olur, Kafkas milletlerinin bize karşı kat'i bir set vaziyeti almasıyla memleketimiz mahsur kalırsa artık Türkiye için icab-ı mukavemet esasından yıkılmış olur. Ondan sonra mevcudiyet-i siyasilerini tamamen zayi edebilecek olan Anadolu Türkleri düvel-i İtilafiye zabitleri kumandası altında müstemleke asakiri olarak ordular teşkil edecek ve Kafkasya milletlerinin İtilaf

¹³⁵ Karabekir Kazım, **a.g.e.**, s. 335.

¹³⁶ Baykara Hüseyin, “ *Azerbaycan İstiklali Dönemi*” **Türk Kültürü**, No:79, Mayıs 1969, s. 39-50.

itaatinde toplanmasını ve hem Bolşevik istilasının durdurulmasını temin için kan dökceklerdir.” Diyerek Kafkasya Seddi'nin yapılmasını Türkiye'nin yok edilmesi projesi sayıp bu Seddi yaptırmamak için her türlü tehlikeyi göz önüne almak zorunda olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷

2.4. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kurulması

1920 yılı başlarında Kafkaslar ve Güney Rusya'da önemli değişiklikler olmuştur. Denikin ordularının daha fazla dayanamayacağı belli olmaya başlamıştı. İtilaf devletleri Bakü petrollerini elde tutmak, Sovyetlerle Anadolu hareketinin birleşmesini önlemenin tek yolu; Ermenistan'da Taşnaklara, Gürcistan'da Menşeviklere ve Azerbaycan'da Müsavatçılara dayanan bir set oluşturmaktı. İtilaf devletlerinin bu Kafkas Seddi oluşturma politikası Türk Sovyet ilişkilerinin, Boğazlarla birlikte en önemli unsurunu oluşturacaktı.

1920 yılı başında Denikin'e bağlanan umutlar boşa çıkınca, İngiltere'nin Kafkaslardaki Komiseri Oliver Wardrop, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a Kafkas Seddi politikasının hayata geçirilmesini önerdi. İngilizler Ağustos – Eylül 1919'da Kafkaslardan kuvvetlerini çekmişler, yalnız Batum'da bir kısım birliklerini bırakmışlardı. Bu sırada Sovyet Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, Azerbaycan ve Gürcistan Hükümetlerine Denikin'e karşı ortak bir cephe kurulmasını önermişti.¹³⁸

Kafkasya artık Kızıl ordu tehlikesini yakından hissetmeye başlamıştı. İtilaf Devletleri kendi aralarında bir dizi toplantılar yaptılar ve 12 Ocak'ta Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerini” de facto” tanıdılar. Ancak Kafkaslara ordu göndermek konusunda bir uzlaşma olmadı ve 19 Ocak'ta Paris'teki İtilaf hükümetleri toplantısında, asker, yalnız silah ve cephane gönderilme kararı alındı. Bu kararlar Kafkasya, artık Bolşevik işgaline açılmıştı.

Bu sırada birçok devlet Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımış ve diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştı. Ancak Sovyet Rusya Azerbaycan'ı tanımamıştı ve Kızıl ordu Azerbaycan sınırına yaklaşmıştı. Bakü, Rusya için çok önemliydi. Nitekim V. İ. Lenin, 17 Mart'ta Kafkas Cephesi Askeri İnkılâp Komitesi'ne ve Prjonikidze'ye gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: “Bizim için

¹³⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s. 335. ; Yerasimos , **a.g.e.** ,s. 134-137.

¹³⁸ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 233.

Bakü'yü almak oldukça zaruridir. Bütün çalışmalarınızı bu yönde yapın. Beyanlarınızda son derece diplomatik olmak ve yerel Sovyet idaresi hazırlandığını tamamıyla belirtmek lazımdır.”

70 bin kişilik XI. Kızıl ordu Azerbaycan sınırlarına hareket ettiğinde Azerbaycan Cumhuriyeti siyasi krizler yaşıyordu. Mart sonunda Sosyalist Parlamento Grubu, Yusufbekov Hükümetinden desteklerini çekmişlerdi. Bu sırada Sosyalist Hümmet Partisi, Komünist Parti'ye katılmış ve Komünist Parti güçlenmişti.¹³⁹

Yusufbekov'un istifası ile hükümeti kurma görevi Mehmet Hasan Hacinski'ye verildi. Hacinski, yeni kuracağı hükümete Komünistleri de alarak Rusya tarafından kabulünü sağlayacaktı. Kendisi, Paris'ten Azerbaycan Murahhaslığından döndükten sonra şiddetli bir İngiliz aleyhtarı kesilmişti.¹⁴⁰ Mehmet Hasan Hacinski kendisi gibi İngiliz aleyhtarı ve Bolşevik yanlısı Halil Paşa'ya dayanarak durumu kurtarmak için bir takım girişimlerde bulunmuştu. Bu girişimlerin en önemlisi Türk Komünist Fırkası'nın Azerbaycan dâhilindeki bütün faaliyetlerinin serbest bırakılması ve hapiste bulunan Komünistleri serbest bırakmasıydı. Bununla birlikte Hacinski, Bolşeviklerden Azerbaycan istiklal ve mülkiyetine ait önemli teminat almak kaydıyla hem Türkiye'yi hem de Bolşevikleri memnun edecek bir hükümet kurma çabası içerisindeydi. Bu maksatla bir heyet oluşturulmuş ve Bolşevik Rusya'nın ihtiyaç duyduğu maddeleri temin etmek maksadıyla her türlü anlaşma yetkiler verilmişti.¹⁴¹ Ancak Hacinski'nin bu girişimleri Müsavat Hükümeti'nin zaman kazanmak için yaptığı girişimler olarak değerlendirilmiştir.¹⁴²

Bu sırada Bakü'de bulunan Türkiyeli subay ve şahıslar olayları Türkiye lehine çevirme gayretleri içerisindeydi. Halil Paşa, Azerbaycanlıları Kızıl Ordu'nun gelmesinden korkmamaya çağırıyor ve gelen bu ordunun Türkiye'ye yardıma gideceğini söylüyordu.¹⁴³

---

¹³⁹ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 237.

¹⁴⁰ Karabekir, **a.g.e.**, s. 635.

¹⁴¹ Mehmetzade Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, yay. Haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1991, s. 127.

¹⁴² Mehmetzade, **a.g.e.**, s. 128.

¹⁴³ Taylan Sorgun, **Kut, Halil Paşa, Bitmeyen Savaş**, Gün Yayınları, İstanbul 1972, s. 325-326.

Bolşevik Ordusu, daha önce Azerbaycan Komünist Partisi ile kararlaştırdıkları gibi Bolşevik Ordusu'nun gelmesinden iki gün önce 25 Nisan 1920'de hükümet aleyhine harekete geçmiş ve mevcut hükümet aleyhine harekete geçmiş ve 27 Nisan'da Kızıl Ordu Bakü'ye girmişti. Azerbaycan Komünist Partisi, Parlamento'yu acilen toplantıya çağırarak ve 24 saat içerisinde bütün yetkilerini Azerbaycan Geçici Askeri –Devrimci Komitesine devretmesini istemişti.¹⁴⁴

Komünistler, hükümetin teslimini istemekle beraber, Azerbaycan'ın bağımsızlığının güvence altına alınacağını ve hükümetin Ruslara devredilmeyeceğini de temin ediyorlardı. Nihayet, 27 Nisan 1920 akşamı Azerbaycan Parlamentosu'nda bir muhalif bir eksikle aşağıdaki şartların Komünistlere sunulması onaylandı.

1. Rus Ordusu Bakü'ye girmeden, demiryolu ile doğru Anadolu imdadına gidecek.

2. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü her çeşit baskı ve taarruzdan korunacak.

3. Azerbaycan Ordusu olduğu gibi kalıp dağıtılmayacak.

4. Azerbaycan Fırkası siyaset hürriyetini ve serbestlerini muhafaza edecekler,

5. Eski yöneticiler, hükümet üyeleri ve mebuslardan kimse siyasi suçlu olarak itham edilmeyecek,

6. Kemal-i serbest ile toplanacak Azerbaycan şuraları hükümetin şekli-i idaresini tayin kılacak” idi. Aynı gün Azrevkom (Azerbaycan Geçici Askeri – Devrimci Komitesi), Lenin'e bir telgraf göndererek Musavat Hükümeti'nin resmen yıkıldığını ve Azerbaycan'daki yeni Sovyet iktidarının” karşı devrimin iç ve dış baskılarıyla, kendi gücü ile başa çıkamayacağından ”Sovyet Rusya'nın kardeşçe yardımını istediğini bildirdi.¹⁴⁵ Neriman Nerimanov önderliğinde yönetimi ele geçiren Bolşevikler, 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmişlerdir.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Swietochowski, *a.g.e.*, s.240.

¹⁴⁵ Edward Hallet Carr , **Sovyet Rusya ve Bolşevik Devrimi 1917-1923**, çev. Orhan Suda, İstanbul 1989,, s. 316-317. ; Swietochowski, *a.g.e.*, s. 243.

¹⁴⁶ Betül Aslan, *a.g.e.*, s. 62.

Azerbaycan'da Azerbaycan Komünist Partisi dışındaki tüm siyasal partiler feshedilmişti. Ancak hepsinde Azrevkom'un emri söz konusu değildi. İttihat Partisi, darbenin ardından 27 Nisan devrimini amaçları doğrultusunda gördüklerini bildiriyor, üyelerine komünistlerin saflarına katılmalarını tavsiye ediyordu. Önderlerinin ismen kendilerini Bolşevik ilan ettiği Menşevik-Hümmet de kendini feshetmişti. 27 Nisan ertesinde hemen tutuklamalar ve idamlar başlamıştı. Azerbaycan Türklerinin iki yıl süren istiklal dönemleri sona ermiş ve başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere pek çok milliyetçi aydın ülkesini terk ederek Türkiye'ye sığınmıştı.¹⁴⁷

Azerbaycan'da bu şekilde Bolşeviklerin hâkim olması İngiltere'ye Kafkasya bölgesindeki çıkarları ve hâkimiyeti açısından büyük bir darbe vurmuştur. Diğer taraftan Bolşevik Kızıl Ordu'ya Azerbaycan topraklarına yerleşmekle Gürcistan'ı ve Ermenistan'ı da Bolşevize edebilme yolu açılmıştır. Aslında bu durum TBMM'nin Kafkasya'ya yönelik sürdürdüğü politikasına da uygun düşmekteydi.¹⁴⁸

2.5. Birinci Moskova Heyeti / Bekir Sami Bey'in Faaliyetleri,

Sovyet Rusya Hükümeti'nin muhtelif yollardan Türkiye ile temas aramaları hatta Anadolu İnkılâbı ile ilgileri bulunmayan kimselerin Ankara namına müzakere girişimleri üzerine, bu temasları yalnız bir kanala toplamak resmi ve yetkili şahsiyetlerle müzakerelerin yapılması ve mümkün olan müsait şartlarla bir anlaşmaya varılması gerekiyordu.

TBMM'nin en önemli meselelerinden biri müttefiklere ve Yunanlılara karşı girişilecek mücadelede Türkiye'nin yalnız kalmasını temin idi. O sırada emperyalizmi tenkid ve gizli emperyalist anlaşmaları tek taraflı olarak hükümsüz ilan eden Sovyet Hükümeti de Türkiye gibi Batılı devletlerin tehdidi altında bulunuyordu. Bu yüzden Ankara Hükümeti en tabii müttefik olarak Sovyetler Birliği'ni görmüştü.

¹⁴⁷ Swietochowski, *a.g.e.*, s.244-245.

¹⁴⁸ *TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I., 3. 7. 1920, s. 72-73; 9. 5. 1920, s.22.*

Sovyet Hükümeti'nin dostluğunu sağlamak ve mümkün olduğu takdirde bir ittifak anlaşması yapılmasına karar verildi.¹⁴⁹

Heyet, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, İktisat Vekili Yusuf Kemal, Doktor Albay İbrahim Tali, Lazistan Mebusu Osman, Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Sefi beylerden oluşuyordu.¹⁵⁰

Ankara Hükümeti bu suretle ilk defa Bolşeviklerle siyasi münasebetlere girmiş oluyordu. Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyetin görevi, Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalamak ve ihtiyacımız olan para ve harp malzemesi temin etmektir.¹⁵¹

3 Mayıs'ta ilk İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu), 5 Mayıs'ta ilk toplantısını Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında yaptı. İktisat Vekili seçilen Yusuf Kemal Bey toplantıda: "Rusya ile münasebette bulunup bulunmadığını" sorması üzerine kendisine; "Kara Vasıf gibi bazı arkadaşların Kafkasya'da Bolşeviklerle temasta buldukları öğrenilmişse de Heyet-i Temsiliye'nin Rusya ile hiçbir münasebette bulunmadığı" söylenir. O sıralarda Rusya'nın bize düşmanlık etmeyeceğini uman Yusuf Kemal bir teklifte bulunur: "Karşımızdaki müttefik devletler henüz bize resmi bir teklifte bulunmadılarsa (Sevr Muahedesi projesinin değiştirilmesi hakkında) bu vaziyette bir kere de Rusya'nın bize karşı muamele yapmak niyetinde olduğunu öğrensek fena olmaz" der. Bu teklife heyet: "Rusya'nın bize karşı ne tavır takınacağını bilmesi herhalde faydalı olur, zaten Hariciye Vekili Bekir Sami Bey de o tarafa gitmek tasarrufundadır." diyerek onay verir. Mustafa Kemal 'de Yusuf Kemal'e" Sen de Bekir Sami Bey'le gideceksin" der ve heyetin ilk iki ismi orada Heyet-i Vekile'ce belirlenir.¹⁵²

Heyet yola çıkmadan önce kendilerine 8 Mayıs'ta bir talimat verilmiştir. Bu talimatta:

---

¹⁴⁹ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 61.; Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 146., Yerasimos, **a.g.e.**, s. 150.

¹⁵⁰ Abdülhat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara 1991, s. 66.

¹⁵¹ Mehmet Gönübol – Cem Sar , "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)** Gönübol Mehmet vd. (hazl.) 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 15.

¹⁵² Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 141.; Abdülhat Akşin, **a.g.e.**, s. 66.

1. Türkiye'nin Garp devletlerinin esaretine düşmesini Rusya kendi menfaatlerine kesinlikle aykırı addediyorsa bize yardım ve ittifak etmeleri.
2. Türkiye'nin emeli şimdiki milli hudutlarında dâhili ve harici istiklal-i tam dahilinde yaşamak ve bu esas temin edilmek şartıyla Rusya ile kader birliği ve istikbal etmektir.
3. Türkiye, Garp devletlerinin istilasından kurtulmak ve ikinci maddedeki emelini istihsal etmek için bütün kuvay-ı hayatiyesini kendi toprakları dâhilinde istimale mecbur olduğu gibi kendisine hariçten muavenet de lazımdır.
4. Boğazlardan istifade bütün Karadeniz milletlerine serbest olacaktır. Bunu temin etmek için Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmamak, Rus donanmasının gelmesi bizim takdir ve tertibimize tabi olmak üzere Bahr-i Sefit Boğazı tahkimatını Ruslarla müştereken müdafaa etmemizdir. Bu şeraitten daha fazlası Rusların Bahr-i Sefit tahkimatına müstakil en malik olmaları veya İstanbul'a donanmalarını getirmekle serbest bulunmalarıdır ki her iki şekil İstanbul'un tasarrufunu ihlal eyler. Ruslar için Boğazların serbesti-i mutlakinı yalnız şerait-i ahdiye ile temin etmek veyahut Boğazın emri müdafaa ve murakebesini bütün Karadeniz devletlerinin bir mesele-i müştereki addettirmek bittabi daha müsait ve daha ehven suret-i haldir.
5. Mücadele-i müşterekede muvaffakiye uğruna Türkiye dindaş ve ırkdaş anasır arasındaki bütün nüfuz-u manevisini mevki-i istifadeye vaz edecektir.
6. Hariçten yapılacak muavenet; para, vesait-i harbiye, vesait-i fenniye, kıtaat-ı askeriye.
7. Ruslarla tevhid-i mukadderat etmekten ve onların muavenetinden müstefit olmak kaydından hakiki bir faide edebilmekliğimiz, bizimle

onlar arasında muvasalanın bila mânia ve katiyen emin olmasına mütevakkıftır.¹⁵³

11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareket eden Türk heyeti Trabzon üzerinden denizyolu ile Karadeniz'e geçti ve Moskova'ya ancak 65 günde ulaşabildi.¹⁵⁴ Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya geldi. 24 Temmuz'da Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin tarafından kabul edildi. Kabul esnasında Komiser Yardımcısı Karahan'da bulunuyordu.

Çiçerin; Cemal ve Halil Paşalarla lüzumlu esasların tespit edildiğini, teferruatında Türk murahhasları ile kararlaştırılabileceğini söyledi. Bunun üzerine Bekir Sami Bey, Cemal ve Halil Paşaların TBMM tarafından resmen vazifelendirilmediklerini, buna bağlı olarak teşebbüs ve taahhütlerin sırf şahsi bir mahiyet taşıyabileceği cevabını verdi.

Türk heyeti 24 Temmuz akşamı Karahan ile de ayrı bir görüşme yaptı. Yapılan görüşmelerde, muhtaç bulunduğumuz silah ve mühimmatın Anadolu'ya bir an önce nakledilmesi için kapalı olan Ermenistan yolunun açılması isteniyordu.

Karahan ise, Lehistan meselesinin ehemmiyeti üzerinde durarak oradan kuvvet celbi ile yolun açılmasının güç olduğunu ve Ermenistan'a karşı sebepsiz bir taarruzun Batı ve Amerika üzerinde fena bir tesir bırakacağını, Ermeni Hükümeti'nin nezdinde gönderilen sefaret heyetinin hududu geçmesine muvafakat etmediğini, siyasi teşebbüslere başlanıldığından bir iki hafta içinde yolun açılmasından ümit var olduğunu söyledi.¹⁵⁵

4 Ağustos 1920 tarihinde Türk heyeti Karahanla ikinci görüşmesini yaptı. Görüşmelerin başlangıcında Karahan taarruzdadır ve Türk heyetine görüşlerini aktarır:

“Biz Brest Litovsk muahedesine dayanmanızı ve sizin Ermenistan üzerine taarruzunuzu birtakım siyasi düşüncelerle ve Avrupa umumi efkârını gücendirmemek için uygun görmüyoruz. Biz Ermenistan işini kendimiz halledecek

---

¹⁵³ Salahi R.Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. 2, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 9.

¹⁵⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s.61-62., Abdülahit Akşin **a.g.e.**, s. 46. ; Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 184.

¹⁵⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 63, Yerasimos, **a.g.e.**, s.166.; Tengirşenk , **a.g.e.**, s. 151-152.

ve nihayet bir aya kadar yolu açacağız. Elimizde harp sebebi olabilecek vesikalar var... Size gönderdiğimiz altınları yolda müsadere etmişler. 48 saat sürekli bir ulti­matom verdik... Brest-Litovsk Anlaşmasını sizinle beraber bir daha gözden geçirmek istiyoruz.

1. Nahçıvan'da bizim askerler ile sizin askerler arasında temas kabul oldu. Sizin askerler şehir dışında, bizimkiler şehirde kuryelerle görüşüyoruz.
2. Sizdeki harp hareketleri noktası noktasına takip etmediğimiz için bir adamı memur edeceğiz. Sizin bir memurunuz da ona yardım etsin. O yerleri harita üzerinde gösteriversin.
3. Anadolu'nun ahvalini askeri durumunuzun hakikatini bir müttefik olarak bütün tafsilatıyla öğrenmek istiyoruz. Anadolu pek muzdarip bir halde ise ona göre hareket ederiz.

Bakü'de içlerinde İngilizlerce maruf bir şahsiyet de bulunan yetmiş kadar İngiliz esiri vardır. İngiliz Hükümeti bizden bunların iadesini istedi. Azerbaycan müstakil bir hükümet olduğundan bu meselenin Azerbaycan Hükümeti ile halledilmesi cevabını verdik. Bu müracaattan istifade ederek esirlerin Malta'daki Türk mukuflarıyla mübadele edilmesini düşündük. Azerbaycan Hükümeti de buna muvafakat etti. Bize bir liste veriniz. Yalnız Azerbaycan Hükümeti'ni müşkül duruma sokmayalım. Mustafa Kemal inkılâbı ile alakadar mevkufların talep edilmesi muvafık olur.¹⁵⁶

Türk heyeti, Karahan'ın sözlerinin birinci kısmına cevap vermeyi sonraya bırakmışsa da yine de emperyalist fikirler taşımadığımızı bildirmek için daha önce Türkiye namına hareket ettiklerini söyleyen bazı kimselerin söyledikleri sözlerin yaptıkları işlerin Ankara Hükümeti namına olmadığını anlatır:” İkinci maddedeki yani Nahçıvan'daki Bolşevik ve Türk ordularından sadece kendi ordumuzla ilgili sorunları kendilerinden öğrenmek istiyorduk, ancak Nahçıvan yoluyla haberleşmenin sağlanmasını bizim kendilerinden daha fazla istediğimizi ve bunun yapılmasını da özellikle rica ettik... Son olarak da Anadolu'nun durumunun vahim olduğunu, yardım meselesini konuşmak olmadığını, maksatlarının sürekli bir antlaşma yapmak olduğunu söyledi ve Karahan da bundan emin olduklarını bildirerek”, o günkü

---

¹⁵⁶ Cebesoy, a.g.e., s. 63, Tengirşenk, a.g.e.,s. 153-154.

konuşmalara son verildi¹⁵⁷. Durum bir taraftan da Ankara'ya bildirildi. Heyet Reisi Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in mütaaaası." Karahan ile resmi mülakatımız resmi bir mahiyette olmadığından, Brest-Litovsk muahedesine ve eski Rusya hudutlarına dair serdettiği mütalaalara karşı nokta-i nazarımızı Sovyet Rusya Hükümeti'nin bize ne gibi menfaatler temin edeceğini mesela Çiçerin gibi daha ziyade selahiyatdar bir şahıstan istediğimiz için söyleyemedik.¹⁵⁸

13 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'da ilk Türk – Sovyet resmi görüşmesi yapıldı. Ancak Türk Heyeti bu görüşmede Sovyet Hükümeti'nin 10 Ağustos'ta Tiflis'te Ermenistan Cumhuriyeti ile anlaşma imzaladıklarını öğrendi. Bu anlaşma o günün şartlarında yapılabilecek en iyi anlaşmadır. Zira bu sayede hiçbir çatışma olmadan bir ulaşım yolu açılmış oluyordu. Anlaşma gereğince Karabağ, Zengizor ve Nahçıvan Sovyetlerin geçici denetimi altında kalacak Gümrü-Şahtahtu demiryolu ise yalnızca sivil malzeme aktarımına açık olacaktı.¹⁵⁹

Aynı toplantıda Ermenistan sorunu da gündeme geldi. Çiçerin, Anadolu Ermenilerinin yerleşmesi için Van, Bitlis ve Muş vilayetlerinin bazı kısımlarının ayrılması konusunu Halil Paşa ile görüştiklerini anlatmaktadır.

Türk Heyeti, Ermenilerin Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunlukta olmadıklarını bildirdi. Çiçerin ise Anadolu'ya yayılmış, sürülmüş ya da Kafkasya'ya sığınmış Türkiye Ermenilerinin Erivan Cumhuriyeti ile birleştirilebilecek bir yere yerleştirilebileceğini ve oradaki Müslüman halkın Anadolu'nun diğer taraflarına aktarılacağını öne sürdü. Sorun bu toplantıda bir sonuca bağlanamadı.

Türk temsilcileri Moskova'ya bir anlaşma imzalamak için geldiklerini tekrar hatırlatarak bu anlaşmayı imzalayacak bir komisyonun kurulmasını istediler. Çiçerin bu öneriyi kabul etti. Aynı gün Türk heyetine konuya ilişkin bir nota gönderdi.¹⁶⁰

13 Ağustos toplantısından çok kötümser çıkan Türk heyeti hemen Lenin ile bir görüşme yapmak istedi ve ertesi gün onu görmeye gitti. Heyet Lenin tarafından birkaç haftalık gecikme ile kabul edildi. Görüşmede Sovyet lider, ulaşım yollarının açılması ve Türkiye'ye yardım konusunda daha ılımlı bir tavır sergiledi. Bununla

¹⁵⁷ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 154-155.

¹⁵⁸ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 66-67.

¹⁵⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 165.

¹⁶⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 68-72., Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 162., Yerasimos, **a.g.e.**, s. 246.

birlikte Rusya'nın Ermenistan ve Gürcistan üzerinde yakın gelecekteki niyetlerini de gizlemedi.¹⁶¹

Heyetin Lenin ile yaptığı görüşme esnasında, 1920 yılında kurulmuş ilk ve son Buhara Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu'da bulunmaktaydı. Türk heyetinin altın ve para isteklerine karşılık Sovyet yöneticilerinin ellerinde altın ve para olmadığını ifade etmeleri üzerine Kocaoğlu devreye girmiştir. Buhara Cumhurbaşkanı kendilerinde altın para bulunduğunu yüz milyon ruble verebileceklerini söylemiştir.¹⁶²

13 Ağustos 1920'deki müzakerelerden sonra 24 Ağustos 1920'de sekiz maddeden oluşan bir antlaşma parafe edildi. Bazı konular üzerinde anlaşma sağlanamayınca görüşmeler kesilmiştir. Görüşmelerin kesilmesine neden olan konular genel olarak şöyle özetlenebilir;

1. 30 Mayıs 1920'de 20 günlük bir Fransız-Türk mütarekesi yapılmıştı ve Bolşevikler anlaşmayla sağlanacak silah ve malzeme yardımının kendilerine karşı kullanılmayacağından emin değillerdi.
2. Sovyetler, Ermenistan üzerinde egemenlik kuracaklarına inandıkları için Ermenistan'ı Türkiye lehine sıkıştırmaya yanaşmıyorlardı.
3. Ruslar Anadolu'da yapılan mücadeleyi Türklerin kazanacağından pek emin değillerdi. Çünkü 10 Ağustos 1920'de Sevr Muahedesi'nin imzalanması siyasi anlamda Türklerin imha edilmesi idi.¹⁶³

Sovyetler bu nedenlerden dolayı Türklere tam güven duymamaktaydılar. Çünkü bir taraftan Yunanlılar ilerlerken diğer taraftan Ermeniler atağa kalkabilir ve Anadolu TBMM'nin elinden çıkabilirdi. Zaten bu siyasi öngörü nedeniyle Van, Bitlis ve Muş'un Ermenistan'a verilmesini istiyorlardı. Bunun altında yatan neden ise Ermeni topraklarını kolayca alabileceklerine inanmalarından ileri gelmekteydi. Ankara'nın da henüz kendisini ispatlayamamış olması müzakerelerin uzun süre durmasına neden olmuştur. Türk heyetinin rahat bir pazarlığa oturabilmesi için, Türk

---

¹⁶¹ Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Ayhan Tezel (çev.), Sander Yayıncılık, İstanbul 1978, s. 372.

¹⁶² Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s. 47.

¹⁶³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, TTK Yayınevi, Ankara 1995, s. 66-67.

ordusunun İnönü Muharebelerini ve İkinci Doğu Harekâtı'nı başarmış olması gerekecektir.

Yusuf Kemal Bey, heyet başkanının yazdığı raporu ve 1. 000. 000 altın ruble ile Türkiye'ye dönmüş, 11 Ekim'de Ankara'ya ulaşmıştır.¹⁶⁴ 16 Ekim 1920'de meclisin gizli oturumunda yaptığı izahatta;” Memleketimizden bir avuç toprak vererek içinizde hiçbir fert mevcut değildir. Çünkü biz vatani kurtarmak için toplandık. Vermek için değil.” diyerek Sovyetlerle anlaşma sağlanamamasının nedenini açıklamıştır.¹⁶⁵

Görüşmeler sonunda anlaşma imzalamayı başaramayan Bekir Sami Bey 11 Eylül'de Moskova'dan ayrılmıştır. Üç ay boyunca gözden kaybolan Bekir Sami Bey'in Çeçenya ve Dağıstan'da karşı devrimciler arasında kışkırtma yaptığı söylentileri Moskova'ya ulaşmıştır. 31 Ocak 1921'de Ankara'ya döner ve 1 Şubat'ta raporunu TBMM'ye sunar.¹⁶⁶

2.5. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri ile Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Arasındaki İlk İlişkiler

Türkiye'de halkın seçtiği mebuslardan oluşan TBMM açılarak hükümetini kurmuştu. 5 Mayıs'ta yapılan ilk Bakanlar Kurulu toplantısında Sovyet Rusya ile ilişkiler ele alınmış ve Rusya'ya bir heyet gönderilmesi kararı verilerek 11 Mayıs'ta Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet yola çıkarılmıştı.¹⁶⁷ (Bundan önce TBMM Reisi olarak Mustafa Kemal Paşa, 26 Nisan 1920'de, daha önceden Kazım Karabekir Paşa tarafından yapılan öneriler göz önüne alınarak, Sovyet Rusya Hükümeti'ne yapılacak teklifi içeren yazıyı Moskova'ya iletmek üzere Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdi. Kazım Karabekir bu metne;”Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Hükümeti'ne Birinci Teklifnamesidir” başlığını koyarak ve Bakü'de bulunan Türk Komünist Fırkası'na da ayrı bir mektup yazarak 3. Fırka Kumandanlığı vasıtasıyla Bakü'ye gönderdi. Ancak aynı gün 28 Nisan'da, Kızıl

¹⁶⁴ Hamit Aliyev, “70 Yılda Türk-Sovyet İlişkilerine Dair”, **Uluslar arası İkinci Atatürk Sempozyumu**, 9-11 Eylül 1991 Ankara., C. 2,:ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1235 ; Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 543.

¹⁶⁵ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 165-167.

¹⁶⁶ Erel Tellal, “Sovyetlerle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası (1919-1980)**, C.1, İletişim Yay., İstanbul 2002., s. 169.

¹⁶⁷ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 140-141.

Ordu Bakü'ye girdi. Azerbaycan'da iktidarı Bolşevikler ele geçirince, İngilizler Batum yolunu kapatacaklar ve bu mektupları götürmek üzere yola çıkan Kurye Binbaşı Ali Rıza Bey bunları yerine ulaştıramayacaktır. Daha sonra bu mektup Teğmen İbrahim Efendi tarafından doğrudan Moskova'ya gönderilmiştir.¹⁶⁸

TBMM Reisi Mustafa Kemal, Türk-Sovyet ilişkilerine ait esaslar konusunda Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği 1 Aralık 1920 tarihli talimatta TBMM'nin Misak-ı Milli sınırlarının korunması konusundaki hassasiyetini ve Rusya'ya karşı izlenecek politikaları belirttikten sonra Azerbaycan'la ilgili olarak şu talimatı vermişti:

“ ... Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lâzımede bulunulacaktır. Bu babda memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam âleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağına Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.

Kafkas Meselesinin hudud, vesait-i nakliye vs. gibi nokta-i nazarlardan hallinden daima Azerbaycan'ın ve Şimali Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi 20. 8. 36 (1920) 'de Ruslar ve Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışacak ve her milletin mukadderatına hâkim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir...”¹⁶⁹

Türkiye'nin Azerbaycan'a karşı beslediği duygular karşılıksız değildi. Onlar da İngiliz Hükümeti'nin Azerbaycan'daki İngiliz esirleri istemesi üzerine, Malta'daki çoğunluğu Osmanlı Meclis-i Mebusan mensubu olmak üzere Türklerin serbest bırakılmasını aksi takdirde İngiliz esirlerin serbest bırakılmayacağını bildirmişlerdi. Azerbaycan'ın bu tavrı Türkiye'de memnuniyetle karşılanmış ve İzmir Mebusu Madmud Esat Bey bu olaydan dolayı TBMM'ye 23. 10. 1920 tarihinde Azerbaycan Hükümeti'ne verilmek üzere teşekkür teklifinde bulunmuştu:

¹⁶⁸ Karabekir, a.g.e., s. 638.

¹⁶⁹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası : (Milli Mücadele dönemine ait 100 belge) (1919-1923), Cilt I., Belge No: 33, K.B. Yay., Ankara 1981, s. 205.

“Kardeş Azerbaycan Hükümeti Malta’daki zindanlarda inlemekte olan vatandaşlarımız serbest bırakılmadıkça İngiliz esirlerini İngiltere Hükümetine iade etmeyeceğini resmen bildirmiştir. Mütarekenin akdinden beri rencide edilmekte olan milli namusumuzu müdafaa etmekle fedakârlığını ve kardeşliğini gösteren sevgili Azerbaycan’a hükümet namına teşekkür edilmesini rica ve teklif ederim.”¹⁷⁰

1920 yılı biterken Türkiye bir taraftan Sovyet Rusya ile ittifak kurmaya çalışırken diğer taraftan da kurulacak ittifakın Azerbaycan’a zarar vermemesine çalışıyordu. 13 Şubat 1921 yılında TBMM’de Hariciye Vekaleti görüşülürken müzakere sırasında Trabzon Mebusu Hamdi Bey Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey’e şu soruyu sorar:” Şark siyasetinde bize dinen ve ırken merbut olan akvam da nazar-ı itibare alınmakta mıdır?..” Harbiye Vekili Ahmet Muhtar Bey bu soruya şu yanıtı verir:

“Elbette Şark denince; şark yalnız Rusya’dan ibaret değildir. Rusya gayet büyük bir âlemdir. İster Bolşevizm olsun, ister Çarizm olsun siyasetten mühim ve müessir bir amil olmaktan hiçbir sebep ve bahane ile hali kalmaz. Fakat arz ettiğim veçhile Şark Rusya’dan ibaret değildir. O havalide bizi birçok revebit-ı muhtelif tahtından dinen, ırken, harsen alakadar eden birçok milletler vardır ki bu ihtimal diyemeyeceğim hakikattir. Rusya’ya karşı gösterdiğimiz temayülün belki de mühim bir sebebi de o milletlere ait olan alaka-i kaviyedir. Onların saadetini, onların istiklalini temin etmektir (...) Endişemiz şu ki, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türk âlemi ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyor... Tekrar arz ediyorum; bütün dünyanın ittihaz ettiği bir karar var: O da bizimle Azerbaycan arasında, Azerbaycan ile Türk âlemi arasında bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlar. Bakalım kim galebe gelecektir. Karahan’ın sürüklediği Sovyetler mi, yoksa biz mi? “¹⁷¹

1921 yılı başlarında gelişen hadiseler; özellikle iç isyanlar-Çerkez Ethem Bey Hadisesi ve Yunan taarruzu Türkiye’yi bir an önce Doğu meselesini halledip Batı’ya dönmeye mecbur bırakmıştı. Bu mecburiyet altında Sovyet Rusya ile 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla; Sovyet Rusya, Misak-ı Milli’yi tanıyor ve hiçbir koşul olmaksızın Kars, Ardahan ve Artvin’i Türkiye’ye

¹⁷⁰ a.g.e., Cilt I., Belge No:77, s. 173.

¹⁷¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 439-440.

bırakıyor, TBMM Hükümeti tarafından tanınmayan bir anlaşmanın kendilerince de tanınmayacağını kabul ediyor, Türkiye'deki kapitülasyonları tanımıyor, para ve silah yardımıyla bulunacağını taahhüt ediyordu.¹⁷² Buna karşılık Türkiye'de kendisiyle Azerbaycan arasında bir Ermenistan'ın varlığını kabul ediyordu.

Türkiye, Sovyet Rusya'nın Moskova Antlaşması'na Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın da kabul edilmesi isteğini reddetmişti. Çünkü, Türkiye Kafkas devletleriyle ayrı ayrı barış yapmayı istiyordu. Ancak Rusya Hariciyesi'nin kurnazca hazırladığı 15. maddeyle ve Türkiye'nin de Rus yardımı aksayacağı endişesiyle kabul ettiği bu maddeyle Rusya'nın Azerbaycan ile Türkiye'nin arasına girmesine engel olunamamıştır. Ancak Türkiye, Moskova Antlaşması'nın hemen akabinde hem Gürcistan ve Ermenistan'a Moskova Antlaşması ile tespit edilen Türkiye-Rusya sınırını tanıttirmek hem de Azerbaycan ile anlaşma yapmak için harekete geçmiştir.

Türkiye'nin Kafkas ülkeleriyle ve Azerbaycan ile anlaşma yapmak için masaya oturması ancak Sakarya Zaferi'nden sonra olmuştur. 26 Eylül 1921 yılında Rusya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan temsilcileriyle Türkiye arasında yapılacak müzakereler Kars Konferansı ile başlamıştır.¹⁷³

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Kars Konferansı'nda Büyük Millet Meclisi Hükümet-i Heyet-i Murahhası Reisi Kazım Karabekir Paşa'ya 17. 9. 1337 (1921) tarihli ve yapılacak görüşmelerde dikkat edilecek hususları içeren yazısında Azerbaycan ile ilgili olarak şunları belirtmiştir:

“... Azerbaycan ile akdedeceğimiz ahitname metninin açık Türkçe yazılmasına gayret edelim. Buna her iki milletin hakikatte kardeş olduğunu emellerindeki vahdeti vesair rabıtamızı ifade eder münasip bir mukaddimeden sonra Moskova Muahedenamesi'nin birinci maddesinin bir kısmı ve ikinci fıkraları derc edilir...”

13 Ekim 1921 tarihinde Kafkas ülkeleri ile Türkiye arasında Kars Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Türkiye, Moskova Antlaşması ile çizilen Doğu sınırını Kafkas ülkelerine de tanıttirmişti. Ancak Türkiye bu antlaşmayla istemeyerek

---

¹⁷² Sovyet Rusya'nın gönderdiği para ve silah yardımları hakkında bkz. Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 236; Cebesoy, **a.g.e.**, s203, Rıza Nur, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, s.82-83.

¹⁷³ Kars Konferansı hakkında geniş bilgi için bkz. Karabekir, **a.g.e.**, s. 954-979.

de olsa kendisi ile Azerbaycan arasında bir Ermenistan'ın varlığını bir kez daha kabul ediyordu.

Yaşanan tüm bu gelişmelere rağmen Türkiye, Azerbaycan ilişkilerini koparmak niyetinde değildi. Kars Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra yani 14 Ekim 1921 tarihinde Azerbaycan Hükümeti tarafından Ankara Büyükelçiliği'ne atanan İbrahim Abilov'un güven mektubunu Mustafa Kemal Paşa'ya verirken, Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı konuşma bunun en güzel örneğidir. Bu tören sırasında Mustafa Kemal Paşa şunları belirtmiştir:

“Milli hudutlarımız dâhilinde hür ve müstakil yaşamak istiyoruz (...) Azeri Türleri'nin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için onların muratlarına nail olmaları hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ve Hükümeti'nin iki kardeş millet arasındaki revabit ve alakanın daha rasin ve daha metin bir hale konulmasına bütün kuvvetiyle çalışacağımı(...) temin ederim.”¹⁷⁴

Bu güven mektubu töreninden dört gün sonra da Azerbaycan bayrağı Cebeci'deki büyük elçilik binasına çekilmiştir.¹⁷⁵ Türkiye, Azerbaycan ile ilişkilerini kültür ve eğitim alanlarına da yayarak kuvvetlendirmek istemektedir. Bu konuda özellikle Kazım Karabekir Paşa büyük çaba sarf etmekteydi. Bununla ilgili olarak Kazım Karabekir Paşa TBMM Hükümeti Gürcistan Mümessili Hüsametdin Bey vasıtasıyla Bakü Mümessili Memduh Bey'e 27. 4. 338 tarihinde aşağıdaki yazıyı göndermiştir:

Bakü Mümessili Memduh Şevket Bey'e,

“Şark Cephesi Sanayi Mekteplerinden kırk talebenin Bakü'de deri imalathanesinde çalışarak yetişmeleri için Nafia Komiseri Hasan Bey Hacinski'nin muvafakat ve vaadiyle Kars'tan kırk kadar talebe gönderileceği ve bunların Azerbaycan Hükümeti tarafından kabulleri keyfiyetini temin Şark Cephesi Kumandanlığı'na işarına atfen zat-ı âlilerine yazmıştım. Cevap alınmamıştır.”¹⁷⁶

¹⁷⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt II, Türk İnkılap Tarihi Yay., İstanbul 1945, s. 19.

¹⁷⁵ Sonyel , **a.g.e.**, s.197.

¹⁷⁶ Nuri Köstüklü, “*Kazım Karabekir'in Açtığı Okullar*”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı:5, Temmuz 1985, s. 32.

Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin Azerbaycan ile diplomatik ve eğitim-kültür alanlarındaki yakınlaşmalarını önlemek üzere izlediği politikalar nedeniyle Türkiye – Azerbaycan arasındaki ilişkiler Sovyet Rusya'nın dağılmasına kadar geçen süre içerisinde gelişme fırsatı bulmamıştır.

2.7. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri'nin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden Beklentileri:

27 Nisan 1920'de Azerbaycan'da oluşan yeni Sovyet idaresi de ilk başlarda, Anadolu'nun yardım çağrılarına çok olumlu yanıt verememiştir. Sovyetlerin iktidarı ele geçirmesinin ilk dönemlerinde Azerbaycan'da Bolşeviklere karşı gelişen ayaklanmalar ve bu ayaklanmalar içerisinde başta Nuri Paşa olmak üzere bazı Türk subaylarının yer alması, Azerbaycan'dan yardım konusunu da sıkıntıya sokmuştur.

Kazım Karabekir Paşa, gerek Fuat Sabit ve Halil Paşalar ve gerekse başka vasıtalarla Azerbaycan'dan maddi yardım almak için bir kısım girişimlerde bulunmuşsa da olumlu bir sonuç çıkmamıştır. Nitekim Kazım Karabekir Paşa, Enver Paşa'ya yazdığı mektupta:” Biz ikbali namus için ahdettik ve sonuna kadar da devam edeceğiz. Bize Azerbaycan'ın ne Müsavat Hükümeti ve ne de hali hazırda yardım etmedi.” demektedir.¹⁷⁷

Bu sırada Enver Paşa, Cemal Paşa ve arkadaşları Rusya'ya gelmiş, Bolşeviklerle ilişkilere girmişlerdi. Bunların da Azerbaycan'dan Anadolu'ya yardım yapılmasını dikkate aldıkları görülmektedir. Enver Paşa, 26 Ağustos 1920'de Moskova'dan Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta; Troçki'nin yardımcısı ile görüştüğünü, bu görüşmede Azerbaycan ordusunun yeniden kurulması ve Anadolu'ya yardım etmesi konusunda aynı düşüncede olduklarını hemen Bakü'ye geçerek orada orduyu yeniden kurup memleket için yararlı olmaya çalışacağını yazmaktaydı.¹⁷⁸

Kazım Karabekir Paşa'da, bu mektupla ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği şifrede, Enver Paşa ve arkadaşlarına, hariçte milli menfaatler için çalışacakları bir vazife verilmesini önererek; ”Enver Paşa için ilk mühim vazife

¹⁷⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, İstanbul, 1990, s. 60.

¹⁷⁸ Karabekir, *a.g.e.*, s. 30.

Azerbaycan Ordusu'nun teşkili ve Şark muvasalamızın temini olmalıdır. Bendeniz kendisine bunu şifahi ve tahriri şahsi olarak yazmıştım” demekte ve Mustafa Kemal'in de aynı teklifi Enver Paşa'ya yapmasını istemektedir.

Yine Kazım Karabekir Paşa, 16 Eylül 1920'de “Kumandan Yoldaş Halil” başlığı ile Halil Paşa'ya gönderdiği yazıda şöyle demektedir:

“Her şeyden evvel memlekette para ihtiyacı pek şiddetle mahsustur. Ahire gelen sefaret heyeti birinci kademesinin getirdiği külçeler ancak pek mahdut bir ihtiyaç karşılığı olabilecektir. Mümkünse Azerbaycan'dan da altın veya Osmanlı evrakı nakdiyesi olarak muavenet-i nakdiye bulunulmasının ve bu muavenenin herhalde dertlerimize deva olacak miktarda olmasının temin buyrulmasını himmetinizden bekleriz.”

23 Ekim 1920'de Kazım Karabekir Paşa'nın Enver Paşa'ya yazdığı mektup o günkü durumu yansıtmaya açısından önemlidir.

“Muhterem Enver Paşa Kardeşim;

“Birkaç mektubunuz bir anda geldi. Afiyet haberlerinize pek sevindim. Fakat muavenet hususunun artık fiilen olmayacağı hissi bizi müteessir etti. Gerçi biz ikmalî namus için ahdettik ve sonuna kadar da devam edeceğiz. Fakat hiç olmazsa Azerbaycan biraz yardım etmeliydi. Müsavat Hükümeti zamanında dahi nedense birçok ricalarımıza rağmen paraca hiç yardım etmediler. Sizler Azerbaycan'da kalıp çalışarak ne mümkünse onunla olsun elbirliği mümkün değil mi idi? Biz Ermenilere karşı 28 Eylül'de harekât başlattık. Bir aydır Bolşevikler lakayt kalıyorlar. Hiç olmazsa Bakü'de üseramız silahlandırılarak muavenetimize koşabilirdi. Ermenilerin Evliye-i Selase'de ve Aras boyundaki fecayii azimdir. Kaç aydır kıtaatımıza mütemadi taarruzlarda bulduklarından darbeyi hak ettiler.”¹⁷⁹

Mektubun devamında Doğudaki durum ve Nuri Paşa olayından bahseden Kazım Karabekir şöyle devam etmektedir:

“Bakü Kongresi hakkında gelenler ümitbahş değil diyorlar. Hakikaten Şark yolu açılmadıkça umumumuzun kanaati de bu merkezdedir.

---

¹⁷⁹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 55-56.

Denizden gelecek üç-beş sandık cephane ile memleket müdafaası kolay mıdır? Fabrikalarımız ve adamlarımızın çoğu İstanbul'da kaldı. Anadolu köylüsü cidden misli görülmemiş fedakârlık yapıyor. Her taraftan düşmanla uğraşılıyor. Bir taraftan da İstanbul Hükümeti'nin ifsadına karşı durmaya çalışıyor.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, TBMM Hükümeti'nin Azerbaycan'dan beklentileri para yardımı ve Doğu yolunun açılmasıdır. Özellikle Nuri Paşa olayından sonra Azerbaycan'da ordu hazırlanması ve Enver Paşa veya Halil Paşa komutasında Anadolu'ya yardıma gönderilmesi olayının mümkün olmadığı anlaşılmış bu nedenle daha çok maddi yardım ve Doğu yolunun bir açılması çalışmalarına odaklanılmıştır.

2.8.Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Anadolu'ya Destek ve Yardımları

ASSC, Mustafa Kemal Hareketi'ne destek vermeyi ve bunun için çalışmalar yapılmasını gerekli görmekteydi. Azerbaycan halkının ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye ve Türk Milli Mücadelesi'ne karşı ayrı ve özel ilgisi olduğunu gösteren pek çok örnek vardır. Bu örneklerden en önemlisi de, Malta'daki Türk siyasi esirleri ¹⁸⁰İngiliz esaretinden kurtarmak için Azerbaycan Hükümeti'nin yaptığı girişimdir.

ASSC'nin Malta'daki Türk esirler ile Bakü'deki İngiliz tutukların değiştirilmesi teklifinin, İngiltere'nin Tiflis'teki temsilcisi Sir Harry Luke tarafından İngiliz Dışişlerine bildirildiği anlaşılmaktadır. Fakat İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon" salahiyyetsizlik yönünden" bu müzakereleri reddetmiştir.¹⁸¹

Milli Mücadele'nin dış kaynaklarını ele alan araştırmacılar her nedense Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin yardımlarını göz ardı etmişlerdir. Sovyet Rusya yardımları içinde dahi bunlar kaydedilmemiştir. Azerbaycan içinde bulunduğu

---

¹⁸⁰ Malta'daki esirler hakkında bkz. Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.; Ali İhsan Sabis, **İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, Tan Matbaası, İstanbul 1943, ; Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihimizde Gördüklerimiz, Geçirdiklerimiz**, Cilt II, İstanbul 1970; Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I-II**, 2. Basım, Ankara 1988; Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söylemedikleri İle Rauf Orbay**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul 1965

¹⁸¹ Jaeschke Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1991, s. 187.

sıkıntılı durum dolayısıyla ciddi miktarda nakdi para yardımı yapamamış ise de önemli miktarda petrol ürünü yardımında bulunmuştur.¹⁸²

Bakü'de TBMM Hükümeti Temsilciliği açıldıktan sonra Memduh Şevket Bey'in de aynı konu üzerinde çalışmalar yaptığı görülmektedir. Memduh Şevket Bey, 18 Nisan 1921'de Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov'a gönderdiği yazıda "Erzurum civarındaki petrol yataklarından petrol çıkarılması için Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından hediye edilen ve şu anda bir kısmı Sabuncu ve Çornıy Gorod'da bulunan araç ve gereçlerin bir an evvel Kars'a gönderilmesi için vagon tahsis edilmesini rica etmektedir.

Azerbaycan'ın petrol ürünleri yardımı Moskova Antlaşması'nın hemen ardından başladı. ASSC Dışişleri Komiseri Hüseyinov, Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Türk halkının bağımsızlığı için yaptığı kahramanca mücadeleyi hayranlıkla izleyen Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin 30 vagon petrol, 2 vagon benzin, 8 vagon gazyağı yardımı yapacağını bildirdi

Azerbaycan Sovyet Hükümeti yine Mayıs 1921'de 62 vagon petrol Türkiye'ye gönderdiği gibi Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta; Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde hayatlarını kaybetmiş askerlerin yetim çocuklarının barındığı sığınaklar (yetimhane) için her ay düzenli olarak üç tank gazyağı gönderilmesi hakkında ASSC İnkılâp Komitesi'nin karar aldığını bildirdi.

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, Memduh Şevket Bey'in başvurusu üzerine 1 milyon altın ruble yardım yapmayı kararlaştırmış ve bu para Bakü'deki TBMM Hükümeti temsilciliğine teslim edilmişti.¹⁸³

Kazım Karabekir Paşa, 1 Aralık 1920'de TBMM'ye gönderdiği telgrafta; Rusya ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetlerinin Erzurum'daki askeri okullara yardım yaptığını bildirmektedir. 14 Aralık 1920 tarihli TBMM oturumunda okunan Kazım Karabekir Paşa'nın telgrafi şöyledir:

"Gümrü'de Rusya İçtimai Şura Cemahir-i Müttefikası Vekili tarafından Rusya Cemahiri Müttefikası namına Erzurum'daki askeri mektepleri ve sanayi

---

¹⁸² Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁸³ Aslan, **a.g.e.**, s. 104.

gürbüzleri müessesesi için elli bin altın ruble ve Azerbaycan İçtimai Şura Cumhuriyeti namına da vekil tarafından beş yüz adet yüzlük Osmanlı altını teberru edilmekle Hükümetimiz namına tarafımdan teşekkürname yazıldığı maruzdur. 1 Kanun-ı Evvel 1336 Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir”¹⁸⁴

2.9.Taşnak İktidarının Kaldırılışı ve Türk-Sovyet Askeri İşbirliği

Türk Ordularının Taşnaklar üzerine harekâtı Sovyet Rusya'nın da çıkarlarına ters değildi. Taşnak Ermenistanı devrimci Türkiye ile Sovyet Rusya arasında bir kama rolü görmektedir, Batı emperyalizminin Doğu'daki planlarının gerçekleştirilmesinde taşeron durumundadır. Bu engelin ortadan kaldırılması Türkiye için olduğu kadar Sovyet Rusya açısından da zorunludur.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, her zaman her şeyden önce kendi gücüne dayanmaya önem vermiştir. Kurtuluş Savaşı pratiği de milletin gücünü harekete geçirme ve bu temelden hareketle Türkiye'nin bağımsızlığını kazanma üzerine kurulmuştur. Fakat Mustafa Kemal'in dediği gibi kendi gücümüze” düşmanlarımızın sayısının çokluğunu dikkate alarak kuvvet ilave etmek farzdır.”¹⁸⁵

Türkiye'nin askerî harekâtına Ermenistan Komünist Partisi (Bolşevik) de destek vermektedir. Parti Merkez Komitesi'nin 20 Eylül 1920 tarihinde yayımladığı talimatta Kemalist Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın müttefiki olduğu ve İngiltere, Fransa, Yunanistan gibi emperyalist devletlere karşı özgürlüğü için savaştığı vurgulanmaktadır. Talimatta ayrıca cephe ve cephe gerisinde Ermeni askerleri arasında yapılması emredilen propaganda da yazılmıştır:

“Ermeni Bolşevik-komünistlerinin görevi, Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi için Cumhuriyet Ermenistan'ının yenilgisini hızlandırmak olmalıdır.

Bu amaç için şunların yapılması gereklidir:

1. Bütün araçlarla bugünkü Ermeni ordusunu bölmek;
2. Askerî firarları sağlamak ve her şekilde seferberliği engellemek;

¹⁸⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, D. I. C. 6, s. 357.

¹⁸⁵ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 8, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 258.

3. Cephedeki askerleri ilerletmekte olan Türk askerlerine ateş etmemeleri, mevzilerini terk etmeleri ve eve dönmeleri konusunda ikna etmek;
4. Subayların emirlerine itaat etmemek ve gerekli durumlarda onları imha etmek.

Bunlarla birlikte Cumhuriyet Ermenistan'ı askerlerine muzaffer Türk askerlerinin, bu devrimci askerlerin, asla yenilmiş bir ülkeye karşı tecavüzkâr bir girişimde bulunmayacaklarını ve sivil halka zarar vermeyeceklerini, aynı zamanda emekçi Ermeni halkına emperyalist yardakçısı Taşnakların hükümdarlığından kurtulması için yardım edeceğini kavratmak.”¹⁸⁶

Görüldüğü gibi Türkiye ve Sovyet Rusya'nın siyasi-askerî hedeflerdeki ortak çıkarı, Ermeni komünistlerinin de Türkiye'nin yanında yer tutmasına yol açmıştır. Bu sürecin doruğunda Türk Ordusu'yla Kızıl Ordu Nahcivan'da buluşur.

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi'nin yayımladığı” Türk İstiklal Harbi” başlıklı eserin Doğu Cephesi kitabında” Türklerin Kızılılarla İşbirliği” başlığı altında bu buluşma şöyle anlatılmaktadır:

“Türkiye ile Sovyet Rusya arasında irtibat ve işbirliğine inatla engel olmak isteyen İngilizlerin sadık aleti olan Ermeni Taşnak Hükümeti Kuvvetleri, 25 Temmuz 1920'de Şahtahtı'nı işgal ederek, biricik kara irtibat yolunu kesmişler ve Nahcivan'ı tehdit altına almışlardı. (...)

34 ncü Alay'ın 1 nci Taburu, (...) saat 18. 00'de Nahcivan'a gelmiş ve şehrin giriş yerinde Kızıl Tugay Komutanı, Süvari Alay Komutanı, komiserler, Kızıl bayraklar ve bir süvari bölüğü tarafından karşılanmış ve Enternasyonal Marşı ile selamlanmıştır.”¹⁸⁷

Mustafa Kemal'in, 14 Ağustos 1920 günü, Nahcivan buluşmasını duyuran sözleri Meclis'te coşkulu alkışlarla karşılanır:

---

¹⁸⁶ Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2007, s. 174 vd.

¹⁸⁷ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919-1922**, C.3, Ankara, 1965, s. 110 vd. Askerî ittifaka ve Nahcivan buluşmasına birinci elden tanıkların anlatımları için bkz. Veysel Ünüvar, **Kurtuluş Savaşı'nda Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921**, 2. Basım, Göçebe Yayınları İstanbul 1997, s. 55 vd.

“Kızıl kuvvetler, (...) Ermenilerin maksatlarını fiil mevkiine koydurmadılar. 1 Ağustos tarihinde Rus Bolşevik hükümetinin Kızıl Ordusu’yla Büyük Millet Meclisi’nin ordusu Nahcivan’da birbiriyle maddeten birleşmiş oldu (alkışlar) . Oraya giden kuvvetlerimiz, kızıl kuvvetler tarafından özel merasim ve fevkalade ihtiramat ile kabul edilmişlerdir. Burada birleşen iki hükümet kuvvetleri diğer kuvvetler gelinceye kadar mahallinde birlikte tedbirler almakla halen bugün dahi meşguldür.”¹⁸⁸

Erzurum’da çıkan Anadolu’nun en büyük gazetelerinde biri olan ve Müdafaa-i Hukuk’un ve Erzurum Kongresi’nin sözcülüğünü üstlenen Albayrak gazetesi ise bu buluşmayı şöyle yorumlamaktadır:

“Bu suretle şark ile olan alaka ve münasebetlerimizi kesmek için İngilizlerin Kafkasya’da te’sis ettikleri en büyük mani’ de ortadan kalkmış demektir. Dünyada sulh ve adaletin temini için çarpışan bu iki hak ordusunun birleşmesi pek mühim bir tarih olduğu gibi, yüksek emellere bizi pek ziyade yaklaştırması itibariyle de milletimiz için hayırlı bir başlangıçtır.”¹⁸⁹

Aynı günlerde, Kâzım Karabekir, Türk birliklerinden birine” Türkiye İnkılâbı Kızıl Müfrezesi” adını verir ve bu adla mühür yaptırır. O dönemde Kâzım Paşa ile Halil Paşa birbirlerine” yoldaş” diye hitap ederler. ¹⁹⁰ İki ordunun buluşmasında, Türk subayları, Bolşeviklerin sevgisini kazanmak için sırmalı apoletlerini çıkarırlar, Türk askerlerinin başına kızıl yıldız takarlar.

Kâzım Karabekir, 24 Ağustos 1920 tarihinde, apoletlerdeki sırmaların değiştirilmesi konusunda Ankara’daki Genelkurmay Başkanlığı’na yazılı başvuruda bulunur. Hatta Halil Paşa ve Binbaşı Veysel Bey, Kızıl Ordu komutanının ortak bir harekâta Türk birliklerine de komuta etmesini önerir.¹⁹¹

Bu sürecin sonucunda Taşnak Ermenistan’ı yıkılır. Bu durumda Mustafa Kemal, Ermenistan’da antiemperyalist bir Sovyet yönetimini Taşnaklara karşı tercih etmektedir:

¹⁸⁸ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C. 9, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 174.

¹⁸⁹ Dursun Ali Akbulut, **Albayrak Olayı**, Temel Yayınları, İstanbul 2006, s. 55.

¹⁹⁰ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, c. 1, s. 112.

¹⁹¹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, c. 1, s. 148.

“Yine buyurdular ki Gümrü’de Kâzım Paşa kendi eliyle Ermenileri komünist yaptı. (...) takdir ederiniz ki en faydalı olan şey, zaten Komünist olmayan serseri Ermenilere komünist dedirtmek için ve Taşnak mevcudiyetini bir an evvel yıkmak için yapmıştır.”¹⁹²

Bu şekilde Taşnakların deyimiyle baş düşman ilan ettiği Türk-Sovyet işbirliği, Taşnak Ermenistan’ını ortadan kaldıracak yerine Sovyet Ermenistan’ı kurulacaktır.

2.10.Ermeni Harekâtı ve Gümrü Antlaşması

Mayıs 1920’de Bolşevik ordusunun, Ermenistan ve Gürcistan üzerine harekâta geçmesi, Türkler tarafından Ermenistan üzerine harekât için bir fırsat olarak görülmüştür. Ancak bu fırsat, barış konferansı kararlarının kesin belli olmadığı, iç ve dış durumun elverişsizliği, Sovyetler ile işbirliği şartları ile Türkiye’ye sağlayacakları yardım belli olmadan fiilî is birliğinin sakıncalı olduğu ve Ermeni Hükümetini Türk askerî birliklerince yok etmenin, bir Ermeni katliamı olarak değerlendirilip durumu aleyhe çevirebileceği gibi gerçeklerle değerlendirilmiş ve ordunun gizlice şûra hükümetleri kuvvetlerini takviye etmesi uygun bulunmuştur.

“Bolşevik, Ermeni ve Gürcü direnişini kıramazlarsa, İtilâf devletlerinin hakkımızda uygulayacağı program eskisi gibi olacaktır” endişesi yanında; Ermenistan’a saldırıyı İtilâf devletleri ve ABD’nin savaş ilânı kabul ederek, Türk topraklarının batı kısımları ve belki de Trabzon’dan saldırmaları ihtimali de göz önünde bulundurulmuştur. Sevr Antlaşması hükümlerinin belli olması üzerine doğu halkını silâh altına çağıran ve” Düşmanlarımızı düşman bilen Bolşevikler de Müslüman ordularıyla beraberdir” ifadesinin kullanıldığı bir beyanname 18 Haziran 1920’de yayımlanmıştır. Ancak, bu kez de Sovyetlerin para ve askerî yardım yapacağı ve her iki ülkenin durumu düşünülerek; barış yoluyla çözümün mümkün olduğuna, dolayısıyla saldırının durdurulmasına karar verilmiştir.¹⁹³

Ancak Haziran 1920’de Bekir Sami Bey ve etrafındaki Türk heyetinin Moskova yolunda iken Ermeniler, Kafkasya’daki Türk azınlıklara karşı zulme başlamışlardır. Bununla da yetinmeyen Ermeni askerî birlikleri, İngilizlerin de göz

¹⁹² **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C. 10, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 310.

¹⁹³ **Türk İstiklâl Harbi Dogu Cephesi III**, Ankara 1965, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, s. 89-94, 102-103.

yummasıyla Kuzeydoğu Anadolu'yu işgale başlamışlardır. En son Oltu'yu da işgal etmeleri üzerine TBMM Hükümeti Hariciye vekâleti bu olayı 7 Temmuz 1920'de Taşnak Ermeni Hükümeti nezdinde protesto etmiştir. Ancak Ermeniler bu protestoya aldırış bile etmemişlerdir. Sevr ve Ruslarla imzaladıkları Tiflis Antlaşmaları da Ermenilerin bu bölge topraklarını işgal etmede teşvik edici rol oynamıştır. Fakat aradan üç ay gibi bir zaman dilimi geçmesine rağmen yani Eylül ayı başlarında Türk-Ermeni sorununa ne batılılar ne de Bolşevikler etkili bir müdahale yapabilmiş veya harekâtı önleyebilmiştir.¹⁹⁴ Temmuz 1920 ile Eylül 1920 tarihleri arasını askeri hazırlıklarını yapmak için kullanan Türk Ordusu, Eylül 1920'de Ermeniler üzerine harekâta geçmiştir.¹⁹⁵

Nitekim Sovyetlerden ve İngilizlerden umduğu desteği bulamayan Ermeni ordusu 6 Kasım 1920 tarihinde ateşkes ve barış teklifinde bulunmuştur. TBMM Hükümeti de aynı gün mütareke şartlarını bildirmiştir.¹⁹⁶

Ancak bu şartların Ermeniler tarafından reddedilmesi üzerine Türk ileri harekâtı yeniden başlamıştır. Ankara'ya göre, Ermenistan'a teklif edilen şartlar hafifti. Ancak, Türkiye'yi rencide ve hayat hakkını mahveden bir Sevr Antlaşması vardı ve Ankara'nın görevlerinden biri de Sevr Antlaşması'na balta vurmaktı. Sevr Antlaşması'nı tümüyle reddettiklerine ilişkin ellerinde bir beyanname alınacak, bu yapılacak olan barış antlaşmasında da bulunacaktır. Barış, Ermeni Taşnak Hükümetinin çekilmesine neden olmuş, yeni hükümet başkanı doğrudan TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak, barışın yeniden ve bir an önce tarafların çıkarlarına uygun halledilmesi talebinde bulunmuştur. Ermenistan'daki Bolşevik hareket ve hükümet TBMM'de endişe yaratmıştır.” Gelen hükümetler de bu

---

¹⁹⁴ Yunanlıların 22 Haziran 1920 saldırısı son bulmuştu. İngilizler, Ermenistan'a yardım bakımından önemli olan Batum'u boşaltıp Gürcülere bırakmışlardı. Ağustos ayında Lehlilere mağlup olan Bolşevikler zor duruma düşmüşlerdi. İngilizler, Sovyetler ile yaptıkları görüşmeleri kesmişlerdi. **a.g.e.**, s. 155-156, 159.

¹⁹⁵ Karabekir Kazım, **İstiklal Harbimiz**, s. 730-734.

¹⁹⁶ Türk notasında, Türk-Ermeni hududunun milletlerin kendi kaderlerini tayin etme esasına dayanan bir plebisitle çizilmesi teklif edilmiştir. Ayrıca tekrar saldırılara geçmeyeceği konusunda Ermeni Hükümetinden teminat istenmiştir; Mütareke Şartları için bkz; Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 94; Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi 1914-1923**, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1986, s. 173.

antlaşmayı kabule mecburdur denilmekle beraber, yine de ne olacağının meçhul olduğunu belirtmişlerdir.¹⁹⁷

Bütün bu düşüncelere rağmen TBMM Hükümeti Ermenilere ikinci bir şans verip bir haftalık ateşkes ilân edilerek barış görüşmelerine yeniden başlanmasını sağlamıştır.¹⁹⁸ Nitekim Gümrü’de gerçekleştirilen görüşmeler 2-3 Aralık 1920’de barış antlaşmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁹⁹

TBMM Hükümetinin imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü Antlaşması ile, Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır Türk topraklarına katılmıştır. Buna karşılık Türkiye ise işgal ettiği Gümrü’yü Ermenistan’a vermiştir.²⁰⁰ Gümrü Antlaşması ile 1918 Mondros Mütarekesinin belirlediği Türk doğu sınırının dışına ilk kez geçilmiş, 1920 Sevr Antlaşmasının da geçersizliği fiilen kanıtlanmıştır. Ermeni sorunu da Türkiye’nin istediği şekilde sonuca bağlanmıştır. Öte yandan Ermenilerle bu bölgede savaşmak zorunda kalan birliklerini ve bu birliklere sağlanan imkânları batı cephesinde Yunan işgaline karşı kullanmanın da yolu açılmıştır. Üstelik Sovyetlerle arasında yer alan engelin asılması da gerçekleşmiştir. Böylece Sovyetlerle kurulması plânlanan ulaşım ve onlardan beklenen yardımın da yolu açılmıştır.²⁰¹

Fakat antlaşma maddelerini uygulamak için başvurulacak ve TBMM Hükümetine muhatap olacak kimse kalmamıştır. Ermenilerin Bolşevik olduğu kabul edilmemiş ve bu Sovyetlere de yazılmıştır. Şubat 1921’de konuyu Meclis gündemine getirip, Gümrü Antlaşması hükümleri arasında bu antlaşmanın bir ay sonra Ankara’da mübadele edileceğinin yazıldığını ve Meclisin onayının gerektiğini bildiren Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey; TBMM onaylamadan önce Ermeni Millî Meclisi tarafından onaylandığı haberinin alınmasının uygun olacağını

---

¹⁹⁷ Türk tarafındaki endişenin bir nedeni de Ermenistan’a giren Bolşevik ordusunun Ermenilere” Sizi kurtaracağız **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C. I, 20. 12. 1920, s. 246; Ermenistan 3 Aralık 1920’den itibaren Sovyet birlikleri tarafından işgal edildi ve Sovyet Ermenistan’ına çevrildi. **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi III**, s. 238.

¹⁹⁸ Gümrü’de gerçekleşen görüşmelere TBMM Hükümetini Kâzım Karabekir Pasa ile Erzurum Valisi Hamit ve Erzurum Milletvekili Necati Beyler; Ermenileri de A. Kılhanyan, Hatisyan ve İ. Gorganyan temsil etmiştir; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s. 902.

¹⁹⁹ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 122.

²⁰⁰ Gümrü Antlaşması hk. geniş bilgi için bkz; İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2001 ; Gümrü Antlaşmasının metni için bkz., İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları**, C.I., TTK Yay., Ankara 2000, s. 19-23.

²⁰¹ Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.67.

söylemiştir. Hariciye vekiline göre, Ermeni barışı uygulatılamamıştır.²⁰² Ankara'nın bu konu üstüne eğilmesi sonucu Sovyetler de bu sorunun dostane bir şekilde konferansta çözümleneceğine ilişkin Ankara'ya teminat vermiştir.

2.11.Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin Kurulması

Sovyet Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan'ı Bolşevikleştirdikten sonra Güney Kafkasya'da tek anti-Bolşevik kalan Gürcistan'ı da Bolşevikleştirmek için bütün dikkatini bu ülkeye yöneltmiştir. Çünkü Gürcistan, özellikle Azerbaycan ve Ermenistan'da Sosyalist Sovyet Hükümetlerinin kurulmasından sonra, Kafkasya'da İngiliz askerî birliklerinin merkezi haline gelmiştir.

1920 sonları geldiğinde Gürcistan'la 7 Mayıs 1920'de imzalamış olduğu barış antlaşmasına rağmen bu ülkede zaman zaman denemekten çekinmediği ihtilâl teşebbüsleriyle, hiç vazgeçmediği Bolşevikleştirme hareketini bu defa da silâhlı kuvvetleriyle gerçekleştirmeye karar vermiştir. Üstelik Gürcistan'ı yıpratmak için Bakü petrolerini de Gürcistan'a satmamaya başlamıştır. 1920 Aralık ayı geldiğinde de 11. Kızıl Ordu Komutanı Hekker, Gürcistan'ı işgal için gerekli olan askerî kuvvetlerle ilgili raporunu hazırlamıştır. Artık Gürcistan'ı üç yönden abluka altına alan Sovyetler, bu konuda kendilerine Gürcistan'dan gelen protesto notalarını da dikkate almamışlardır. Gürcistan ise bu büyük tehdit ve tehlike karşısında TBMM Hükümeti ile olan ilişkilerini yoğunlaştırmak dışında ülkesinde seferberlik ilân etmekten ve ülkesinde yer alan ve Sovyetlere ait olan stoklara el koymaktan öte bir faaliyette bulunamamıştır.²⁰³

Nitekim 17 Şubat 1921'de Gürcistan'a savaş ilân eden Sovyetler, Gürcülerin bir hafta kendilerine direnebilmelerine rağmen Tiflis'i 25 Şubat 1921'de işgal etmiştir. Böylece Gürcistan'da giderek Bolşevikleşmeye doğru adım adım

---

²⁰² “Ermenilerle barış hükümleri neden uygulanamadı denince cevap olarak Rus Sovyet Hükümeti engel oldu denir. Dostuz, neden barışa engel oluyorlar? Çünkü Ermeniler barışın uygulanmasına engel olmak için kendilerinin Bolşevik olduklarını ilân ettiler. Korktuğum, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türk âlemi ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar. Bolşevikler Van'ı, Bitlis'i bilmem nereyi onlara veriyorlar. Sevr Anlaşmasındaki, İtilâf devletlerinin arzu ve amacına Bolşevikler de katıldı. Ermenistan'ı himaye ediyorlar. Simdi Rus Sovyet Hükümeti iki zaruret karşısında kalmıştır: Ermenistan hamisi olan Rusya; diğer taraftan Türkiye'nin dostu oluyor... Onları himaye eden şey Bolşeviklik olmuştu.” ; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C. I, 18. 2. 1921, s. 439-441.

²⁰³ Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001,s. 635.

yaklaşmıştır. 310 Tiflis'ten sonra 18 Mart 1921 tarihine kadar Gürcistan'ın diğer bölgelerini de işgal eden Sovyetler, burada da tıpkı Azerbaycan ve Ermenistan örneğinde olduğu gibi kendi yönetim anlayışlarına dayalı hükümeti kurmakta gecikmemiştir. Böylece Gürcistan'ın da Bolşevikleşmesi tamamlanmıştır.²⁰⁴

2.12.Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması

Ermeni harekâtı sırasında arası soğuyan Türk-Bolşevik Rus ilişkilerini yeniden canlandırmak amacıyla, Rusya Ekim ayı sonunda Ankara'ya Savla Eliava'yı elçi olarak tayin ederken, Türkiye de Moskova Büyükelçiliği'ne Ali Fuat Paşa'yı (Cebesoy) atamıştı. Fakat S. Eliava'nın hastalığından dolayı onun yerine Aralık'ta Budu Mdivanı atandı, fakat Sovyet elçisi Ankara'ya ancak Şubat ayında gelebildi ve Ankara hükümeti başkanına itimatnameleri 19 Şubat'ta teslim etti. Hem S. Eliava, hem B. Mdivani. İ. Stalin tarafından teklif eden adaylardı. İkisi de Gürcü olduğundan dolayı Türk-Sovyet Rus görüşmelerinde Kafkasya meselesinin önemli bir yer alacağını gösteriyordu. 24 Ağustos'ta parafe edilen Türk-Rus antlaşmasını tamamlamak için Ali Fuat Pasa ile beraber Moskova'ya Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur Beylerden oluşan bir heyeti de gönderildi.

Tiflis'te Türk heyeti ve Gürcistan hükümeti arasından yapılan görüşmelerden sonra, Gürcistan ve Türkiye arasında diplomatik ilişkileri kurma meselesi gündeme getirildi. Gümrü Anlaşmasının imzalanması ve Ermenistan ile sorunun çözülmesinden sonra, Türk tarafı Batum ve Ardahan meselesini tekrar açtı. Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra Ankara hükümeti, Bolşevik çemberinde bulunan Gürcistan'ın yakın zamanda Moskova'nın kontrolü altına gireceğini anlıyordu. Bu zamana kadar Gürcistan ile sınır problemini kendi yararlarına çözülmesi için acele ediyordu. Fakat, Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesiyle devam edilmiş olan Sovyet yardımının Batum konusundan dolayı tekrar kesilmesini istemeyen Ankara hükümeti, Gürcistan'la daha hafif bir politika yürütmeye karar verdi. Böylece, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması için faaliyetler başladı.²⁰⁵

²⁰⁴ Karabekir Kazım, **a.g.e.**, s. 882., Sürmeli Serpil, **a.g.e.**, s. 636.

²⁰⁵ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 602.

Gürcistan ile ilişkileri geliştirmek için Ankara hükümetinin Tiflis temsilcisi Kazım Bey resmen 23 Ekim’de Tiflis Elçiliğine atandı. Kazım Bey Gürcistan hükümeti üyeleri ile görüşmelere devam ederek, farklı dallarda Gürcistan-Türkiye ilişkileri, iki ülke arasında hudut problemleri vs. konularda Gürcü bakanlarla müzakerelerde bulunuyordu. Aynı zamanda, Bolşevik diplomatik temsilciliği ile de ilişkileri kesmedi.

Tiflis’te Türkiye elçiliğinin açılmasından sonra Gürcistan hükümeti Ankara’da kendi elçiliğinin açılması için faaliyetlere başladı. Gürcistan Diplomatik Temsilciliği daha önce Batum Konferansından sonra İstanbul’da oluşturulmuştu. İstanbul’un İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesinden sonra konsolosluk da açıldı. Gürcistan Diplomatik Temsilcisi K. Gvarcaladze, Konsolos ise İ. Gogolaşvili idi. Temsilcilik, Padişah hükümeti ile beraber İtilaf devletlerin komiserleriyle de sıkı ilişkilerde bulunuyordu ve onlara Gürcistan’da gerçekleşen olaylar hakkında bilgi veriyordu. Gürcistan’ın Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra, ülkeden kaçan mültecilerin çoğu İstanbul Konsolosluğu yardımıyla Avrupa’ya kaçmayı basardı. Milli güçler tarafından 6 Ekim 1923’de İstanbul’un alınmasından sonra Gürcistan Diplomatik Temsilciliği ortadan kaldırıldı, konsolosluk ise eski Konsolos İ. Gogolaşvili başkanlığında Mültecilerin Yardımlaşma Komitesine çevrildi ve birkaç sene daha çalıştı.²⁰⁶

1920 Aralık ortalarında Moskova’dan gelen Türkiye Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Kuzey Kafkasya ve Bakü’yü geçerek Tiflis’e geldi. Gürcistan hükümeti ve Bekir Sami Bey arasında yapılan görüşmelerden sonra, Ankara’da Gürcistan Büyükelçiliği açılmasına kararı verildi. Hükümet kararına göre Gürcistan Ankara Büyükelçisi görevine S. Mdivani tayin edildi. Onunla beraber elçilikte farklı görevlere General Eristavi, A. Çumberidze, D. Salikasvili ve Z. Abasidze atandı. Gürcü elçilik mensupları, Türkiye Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ile beraber 27 Aralık’ta Tiflis’ten ayrılıp uzun bir yolculuktan sonra 31 Ocak 1921’de Ankara’ya geldi. Gürcü Menşevik olan S. Mdivani, daha önce Ankara’da Sovyet Rusya Büyükelçi görevine atanmış olan Gürcü Bolşevik B. Mdivani’nin kardeşiydi. İki

---

²⁰⁶ Guniava Gela, ” *Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde* ” Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 133-134.

kardeş aynı ülkede iki farklı devletin elçisi olarak tayin edilmiş bulunuyorlardı. Dünya diplomasi tarihinde benzer bir emsal görülmez.²⁰⁷

Gürcistan Büyükelçisi Simon Mdivani, itimatnamesini T. B. M. M. Başkanı Mustafa Kemal Pasa'ya 8 Şubat 1921'de sundu. Görüşme sırasında Mustafa Kemal Pasa ve Büyükelçi S. Mdivani Türkiye ve Gürcistan arasında ilişkileri, bu ilişkilerin gelişmesi ve Gürcistan için Türkiye'nin ve Türkiye için Gürcistan'ın önemleri hakkında beyanlarda bulundular.

Böylece, 8 Şubat 1921'de Gürcistan ve Türkiye birbirlerini resmen tanımış ve diplomatik ilişki kurmuş oluyorlardı. Fakat Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinden ve Kars Antlaşmasının imzalanmasından sonra, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği mensupları Gürcü hükümeti üyeleri gibi Avrupa'ya gitmek zorunda kaldılar.²⁰⁸

2.13. Menşevik Gürcistan'ın Kaldırılması ve Batum Meselesi

1920 yılında Batum İngilizler tarafından tahliye edilince Gürcüler hemen burayı işgal ettiler. Bu işgal Brest-Litovsk ve Trabzon muahedelerine aykırı olduğu için 25 Temmuz 1920'de Türkiye tarafından bir ultimatom verilmiştir.²⁰⁹ Türklerin Sarıkamış'ı aldığı gün Ermenistan'ın Sovyet arabuluculuğuyla ikna edilmesi gerektiğini açıklayan Lenin Azerbaycan ve Ermenistan'da birer Bolşevik Hükümeti kurduktan sonra Gürcistan'daki Menşevik Hükümetini devirme teşebbüsüne girişti.

Sovyetlere karşı Ankara'nın yardımını sağlamak için Gürcü Hükümeti 1921 yılı başında Ankara'ya bir elçi gönderdi. M. Simeon Medivani isimli bu elçi 8 Şubat'ta itimatnamesini Mustafa Kemal Paşa'ya verdi.²¹⁰ Elçi, Sovyet tehdidine karşı bazı bölgelerin, özellikle de Batum'un geçici olarak Türkler tarafından işgal edilmesini teklif etmişti. Nitekim 20 Şubat'ta Sovyet kuvvetleri Gürcistan'ı istilaya

---

²⁰⁷ Sürmeli, **a.g.e.**, s. 619.

²⁰⁸ Sürmeli, **a.g.e.**, s. 619.

²⁰⁹ Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, Tan Matbaası, İstanbul 1961, s. 219

²¹⁰ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savası Günlüğü**, C. III, TTK Yayınevi, Ankara 1995, s. 409.

başlamıştı.²¹¹ Bunun üzerine Ankara Hükümeti 23 Şubat 1921’de verdiği kati bir ultimatomla Ardahan, Artvin ve Batum’un işgaline muvafakat etmiştir.²¹²

21 Şubat’ta Ali Fuat Paşa, Çiçerin ile yaptığı görüşme esnasında Taşnakların ayaklandığı haberi Moskova’ya ulaşmıştır. Bu haber havayı iyice germiştir. Çünkü Çiçerin, Türk heyetini Gümrü’nün işgali Gümrü Antlaşması’nı değiştirmeye yanaşmamaları ve Taşnaklara yardım etmekle suçlar.²¹³ Bu görüşmeden endişeli ayrılan Türk heyeti 22-23 Şubat’ta Stalin ile görüşmüştü. Gürcü asıllı olan Stalin ise Gürcistan’a büyük önem vermekteydi. Bu nedenle de Ermenistan konusunda Türk tarafını haklı bulurken, Gürcistan meselesinde daha hassas bir tavır sergilemiştir.

Nitekim 26 Şubat’ta başlayan konferansta Türk heyeti Batum’dan vazgeçerek karşılığında Arpaçay’ın batı kıyısını ve 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rusya’ya katılan Iğdır’ı istemek niyetindedir. Ancak bunu bir pazarlık konusu olarak son ana saklamıştır. Böylece görüşmeler yine Evliye-i Selase konusuna takılır. Moskova’da bu görüşmeler yapılırken Tiflis temsilcisi Kazım Dirik Bey, Kutais’ten Kazım Karabekir’e bir telgraf çekerek Kızıl Ordu’nun Tiflis’e girdiğini, Menşevik Hükümetin ise Kutais’e çekildiğini yazar ve Türk Ordusu’nun Batum’u işgal edip etmeyeceğini sorar. Karabekir bu konuyu Ankara’ya sormakla birlikte Türk Ordusu’nun Batum’a bir çıkarma yapacağını Kızıl Ordu Kafkas Cephesi Kumandanlığına bir telgrafla bildirir. Kızıl Ordu Komutanı Orjonikidze bu telgrafa hemen tepki gösterir. Batum’un Türklere bırakılmayacağını ve bu konuların Moskova Konferansı’nda tartışıldığını yazar.²¹⁴

Orjonikidze²¹⁵ aynı gün Batum’un işgal edilmesi hususunda Ankara’dan gelen emrin Kazım Karabekir’e ulaştığı anlaşılmaktadır. Çünkü Karabekir,

---

²¹¹ Gönlübol-Sar, **a.g.e.**, s. 26.

²¹² Arıkoğlu, **a.g.e.**, s. 219.

²¹³ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 344. ; Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 138.

²¹⁴ Mehmet Gönlübol, ” *Atatürk ve Dış Politika* ”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VIII., s.24.

²¹⁵ XI. Ordu ve Kvbüro’nun 1920 Nisan’ında, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin doğrudan insiyatifıyla büyük yetkilerle donatılmış Kafkasya Bürosu’nun (Kavbüro) oluşturulması, Bolşevik liderliğinin Kafkaslar’daki gelişmelere gösterdiği büyük ilginin su götürmez bir kanıtıydı. Temel görevleri bütün Kafkaslar’da Sovyet yönetimi kurulması, bölgenin iktisadi birliğinin sağlanması ve Yakınoğu’daki devrimci hareketlerle (özellikle Türk ulusçularıyla) yürütülecek ilişkilerin tanzimi olarak tanımlanan Kavbüro Kuzey Kafkasya’daki operasyonları yürüten XI. Ordu’ya bağlandı ve başkanlığına Orjonikidze atandı. Bkz. Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, s. 107.) 1 Mart’ta Eliava ile yaptığı telefon görüşmesinde, Türkleri Batum’a getirebilecek her türlü girişime karşı çıkmasını ve acele Ahıska- Batum yoluna Kızıl Ordu birliklerinin gönderilmesini bildirir.

birliklerini Batum sınırına yaklaştırmakla birlikte, Fevzi Paşa'ya gönderdiği telgrafta bu karara karşı çıkar. Batum'un Türkiye için askeri ve ekonomik bakımdan önemli bir yer olmamasına rağmen Rusya için hayati değer taşıdığını ve bu nedenle de Türk Ordusu'nun Batum'u elde tutmasının zor olduğunu söyleyerek, Çoruh Irmağı'nın kuzeyine geçilmemesini önerir.²¹⁶

Olaylar böyle gelişirken Moskova görüşmelerinin ikinci resmi toplantısı 1 Mart'ta yapılır. Ancak Kafkaslardan gelen haberler havayı düzeltecek nitelikte değildir. Yapılan tartışmalardan sonra yeni bir görüşme tarihi bile saptanmadan toplantı dağılır.²¹⁷ İş arabuluculuğa kalmıştır. Stalin'in arabuluculuğunu Behdud Şahtahtinski, Dışişleri Komiserliği'ninkini de Enver Paşa yapar. Bunlar, 2 Mart günü Türk heyetiyle görüşürler. Enver Paşa, Batum'un Rusya'ya bırakılması karşılığı olarak İğdir'in Türkiye'ye verilmesini önerir. Şahtahtinski ise Nahcivan'ın statüsü üzerine konuşur ve bu görüşmelerden sonra Türk heyeti ertesi gün Stalin ile görüşmeye gider. Stalin ilk olarak Batum sorununu ele alır. Türk heyeti Misak-ı Milli'nin ve Arpaçay sınırının kabul edilmesine karşılık Batum kenti, limanı ve çevresindeki" bir nefeslik yeri" Sovyetlere bırakmayı kabul eder.²¹⁸ Yapılan tartışmalardan sonra Arpaçay'ın karşı tarafından Gümrü-Culfa demiryolu geçtiğinden Türk heyeti sınır karakollarını 5 km. geri çekmeyi de kabul eder. Stalin bütün bunları Çiçerin ve hükümetle konuşacağını söyler. Bu arada Çiçerin, Cebesoy'a bir nota göndererek Artvin ve Ardahan'ın işgalini bildirir.²¹⁹

3 Mart'ta Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey'den Çiçerin'e bir nota gelir. Notada Kızıl Ordu'nun Ahıska ve Ahılkelek'e girmemesini istemektedir. Bu telgraf okunmaz bir halde Çiçerin'e ulaştığı için Çiçerin bunun anlamını 8 Mart'ta Cebesoy'a sorar. Cebesoy, iki gün sonra su-i lisan ile Çiçerin'e cevap verir. Diğer taraftan 8 Mart'ta toplanan Türk Bakanlar Kurulu, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un işgal edilmesine karar verir. Fevzi Paşa bu kararı Karabekir'e yazarken gerekçe olarak Misak-ı Milli'yi ve iki kasabanın eskiden(1829'dan önce) Kars vilayetine bağlı olduğunu gösterir. Ankara'dan gelen emir üzerine 9 Mart'ta Ahıska'ya giren

²¹⁶ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 868.

²¹⁷ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıralarım**, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1969, s. 770.

²¹⁸ Yerasimos **Ekim Devriminden Milli Mücadeleye Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 210-211.

²¹⁹ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, Çev: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 345.

Karabekir aynı gün Hekker'e Batum'u işgal edeceğini bildirir. Ancak iki tarafın kumandanı da bir çatışmadan son derece kaçınmaktadır. Türk birliklerinin Ahıska'ya girdikleri gün oraya bir de Kızıl Ordu müfrezesi gelir.²²⁰ Olayların bu biçimde gelişmesi Moskova'da acele bir kararın alınmasını gerekli kılar. 9 Mart'ta 12 madde üzerinde karara varılmasının sebebi budur.

10 Mart'taki toplantıda Türk heyeti bütün mallar için Batum limanından tam bir serbestlik ister. Çiçerin de buna karşılık aynı şeyi Anadolu limanlarından ve özellikle Trabzon limanından isteyeceklerini söyleyince bu konunun tartışılması orada bırakılır. Batum konusundaki diğer ayrıntıların 9 Mart'ta kabul edilen ilkeler çerçevesinde Gürcistan ile yapılacak anlaşmada saptanması kararlaştırılır. Ancak, Ahmet Muhtar Bey'in Batum'un işgaline karar verdiğini duyan Çiçerin, Hekker'e Ahıska-Batum şosesini işgal etme emrini verir. Orjonikidze de Karabekir'e Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcistan'da kalacağını bildirir.²²¹ Karabekir cevap olarak TBMM Hükümeti'nden emir aldığını, Moskova'da kararlaştırılanlardan haberinin olmadığını, yaptığı harekâtın Müslümanları korumak amacı taşıdığını, bu bölgelerde Gürcü askerlerinin bile bulunmasına izin verilmediğini ve böylelikle dostumuz Kızıl Ordu'nun görevini kolaylaştıracaklarını yazar ve aynı zamanda Orjonikidze'nin telgrafını Ankara'ya gönderir. Genelkurmay durumu Dışişlerine sorar ve şu cevabı alır:” TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile konuşularak kararlaştırıldığı üzere Kızıllar tarafından sonradan düzeltilmesi mümkün olmayan bir oldu-bittiye meydan bırakmaksızın zaman kaybetmeden bölgenin işgalinin tamamlanması için Doğu Cephesi Kumandanlığı'na gerekli emrin verilmesi” ve Fevzi Paşa, ” Ahılkelek ve Batum'un mümkün olan hızla işgalini” emrederken; Ahmet Muhtar Bey de” Moskova Konferansı'nın kararları hakkında temsilcilerimizden hiçbir rapor alınmamıştır. Orjonikidze tarafından bildirilen koşullar tarafımızca bilinmiyor ve buna bağlı kalmak doğru değil. Çünkü bunun Orjonikidze tarafından düzenlenmiş bir manevra olduğuna şüphe yoktur...”der. Bunun üzerine 11 Mart'ta 7. Piyade Alayı'nın 3. Taburu Batum'a girer. Ertesi gün Stalin, Orjonikidze'ye Moskova Konferansı'nın kararlarına dayanarak, Türklerle çatışmadan her ne pahasına olursa olsun kaçınılmasını ve gerekirse Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in iki ordu tarafından işgal

²²⁰ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 223-225.

²²¹ Şemsutdinov, **a.g.e.**, s. 58-59.

edilmesini yazar. Bunun üzerine Orjonikidze, 18. Kafkas Süvari Alayı'nın Batum'a girmesini emreder.

Türk Bakanlar Kurulu 12 Mart'ta Ahıska, Ahılkelek ve Batum bölgesinde Ankara Hükümeti adına yönetime seçilmesi ve bunun için de memurlar atanmasına karar vererek bu kararı Kazım Karabekir'e bildirir.²²² 14 Mart'ta Türk birlikleri Ahılkelek'e girerken, Sovyetlerin 18. Süvari Alayı da Batum'a yaklaşmıştır. Ancak bu sırada Tiflis'teki Sovyet Hükümeti ile Batum'daki Menşevik Hükümeti arasında yapılan bırakışma görüşmeleri bu ilerlemeyi durdurur. Bırakışma ayın 15'inde imzalanır, süresi de 24 saattir. Bu süre içerisinde Menşevikler, Batum'un yönetimini Revkom'a devredip gideceklerdir.

Böylece 17 Mart sabahında Batum'da bir Gürcü Menşevik Hükümeti kurulmakta olan bir Gürcü-Sovyet Revkom'u bir Türk askeri yönetimi ve bir Gürcü Menşevik Ordusu vardır. Batum'un dışında ise Gürcü-Sovyet Hükümeti, Gürcü Kızıl Ordusu ve Sovyet Kızıl Ordusu beklemektedir. Kazım Bey, kendisini Batum Mutasarrıfı ilan ederek Türk birliklerine resmi binaları işgal etme emrini verir. Posta ve telgraf binası işgal edilirken iki Gürcü subayı öldürülür. Bunun üzerine Menşevik Ordusu Revkom'un saflarına kayar. Kazım Bey'in Gürcü askerlerinin silahlarını ellerinden almak istemesi bu kaymayı hızlandırır. Türk birlikleri Batum'un tabyalarını almaya çalışırken, Revkom birlikleri Kazım Bey'in bulunduğu vilayet konağına bir baskın yaparlar, bir Türk subayı ve bir er şehit olur.²²³ 18 Mart günü boyunca kentte Türk ve Revkom birlikleri arasında çarpışmalar devam eder. Orjonikidze, Karabekir'e uzun bir protesto metni gönderir ve Türkiye'ye yapılan silah yardımının durdurulması için emir verir. Çarpışmalar 20 Mart'ta da devam eder ancak 21 Mart'ta Batum'a gelen Kızıl Ordu Kumandanı N. V. Kuybişev, Karabekir ile görüşerek kentin boşaltılması için 20 saatlik süre tanır. Ertesi gün Karabekir boşaltma emrini verir ve boşaltma 24 Mart'ta tamamlanır. Böylece Batum hareketi sona erer.²²⁴

---

²²² Yerasimos, a.g.e., s. 217.

²²³ Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru 1921-1922**, Goloğlu Yayınları, Ankara 1971, s. 125.

²²⁴ Yerasimos, a.g.e., s. 220.

2.14. İkinci Moskova Görüşmeleri ve Moskova Antlaşması

Mustafa Kemal'in, Türkiye'de Sovyet heyetinden Upmal ve Eşba ile görüştüğü günlerde, ikinci Moskova heyeti yola çıkmıştır. 21 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçiliği'ne atanan Ali Fuat Paşa önderliğindeki kadro, TBMM tarafından büyükelçilik boyutlarına göre çok geniş tutulmuştur.²²⁵ Ali Fuat Paşa'nın atanmasında asker kökenli olması büyük rol oynamıştır.²²⁶ Ali Fuat Paşa heyeti yola çıktıktan sonra, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye ile antlaşma yapma isteği Ankara'ya ulaşmıştı. Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey başkanlığında ve Maarif Vekili Dr. Rıza Nur', askeri danışman olarak da Saffet (Arıkan) Bey'in içinde bulunduğu bir heyet görevlendirmiştir. Ayrıca Ali Fuat Paşa'nın da yapılacak görüşmelerde bulunması kararlaştırılmıştır.²²⁷

8 Aralık'ta Bakanlar Kurulu toplanarak Moskova'ya gidecek heyete verilecek talimat görüşüldü. Görüşmelerde Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Cumhuriyetleri ile bir konferans yapılması öngörülüyordu. Böylece Türkiye çıkabilecek tartışmalarda kendisine bağlaşıklar bulabilecekti. Ankara Hükümeti Ermenistan'ın konferansa katılmasına karşıydı. Çünkü savaşarak elde ettiği Gümrü Anlaşması ile kazandığı çıkarların tartışma konusu olmasını istemiyordu.²²⁸

21 Şubat tarihinden itibaren görüşmelere başlandı. İlk görüşmede Rus heyeti zorluk çıkarma yoluna gitti. İngilizlerle bir anlaşma yapmak üzerinde olduklarını, Türkiye'deki Komünistlere karşı şiddete başvurulduğunu, Ermenilerle yapılan barışta Sovyet arabuluculuğuna başvurulmadığını ve Gümrü'nün hala boşaltılmadığını belirterek zorluk çıkarmaya başladılar.²²⁹

Çiçerin ile anlaşma sağlanamayacağını anlayan Türk heyeti direk olarak Stalin ile görüşmeye karar verdi. 22 / 23 Şubat gecesi Stalin ile görüşüldü. Görüşmede Stalin; İngilizlerle ticaret anlaşması yapacaklarından Türklerle ittifak yapamayacaklarını belirtirken sonra İngilizlerle yapacakları ticaret anlaşması ile kendilerine karşı kurulmuş olan (İngiltere, Fransa, Amerika) ittifakı parçalayacaklarını, buna zarar verecek her türlü şeyden kaçınacaklarını bildirdi ve

²²⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s.131

²²⁶ Nuyan Yiğit, **Atatürk'le 30 Yıl**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 187.

²²⁷ Aptülahat Akşin, **a.g.e.**, s.69-73.

²²⁸ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 203.

²²⁹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 138; Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 207-208.

devamlı ittifaktan maksat para ve silah yardımı ise bunu hemen yapabileceklerini, bir kardeşlik anlaşması imzalamaya hazır olduklarını söyledi.²³⁰

Stalin ile yapılan görüşmenin ardından 23 / 24 Şubat gecesi Çiçerin ile ikinci kez görüşüldü. Bu kez Çiçerin'in fikirlerinde büyük bir değişiklik olmuştu.²³¹ Görüşme bitiminde, askeri konuların iki gün zarfında Savunma Komiserliği ve Başkomutanlık nezdinde görüşülmesi, siyasi konuların ise 26 Şubat'ta yapılacak olan konferansa bırakılması kararlaştırıldı.²³²

26 Şubat 1921 tarihinde iki ülke arasındaki görüşmeler yeniden başladı. Türkiye'yi İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey, Dr. Rıza Nur ve Ali Fuat Paşa, Rusya'ya ise Çiçerin ile Pan Rus Merkez İcra Komitesi azası Celal Korkmazof temsil ediyordu.²³³

Misak-ı Milli sınırları içindeki Türk sınırlarını kabul ettirmek, boğazların bütün milletlerin ticaret gemilerine açık olması, daha önce Çarlık Rusyası ile yapılan anlaşma, borç ve kapitülasyonların kaldırılması, genel harpte esir düşen ve hala Rusya'da bulunan Türk zabıt ve subaylarının Türkiye'ye gönderilmesi; Türk heyeti tarafından savunulan esaslardı. Ayrıca Türk heyeti Batum şehri ve limanını bazı şartlar altında Kafkasyalılara terk etmeyi kabul ediyor, karşılığında ise Kars'ın doğusundaki sınırımızın Arpaçay'ına kadar uzatılmasını istiyordu.²³⁴

Görüşmeler 1 Mart tarihinde tekrarlandı ve Misak-ı Milli ve Gümrü Antlaşması sorununa gelip takıldı. Yapılan tartışmalardan sonra yeni bir tarih bile saptanmadan toplantı dağıldı. Stalin'in arabuluculuğunu Behdut Şahtahtinski, Dışişleri Komiserliğinininkini de Enver Paşa yapıyordu. Bunlar 2 Mart günü Türk heyeti ile görüştüler. Enver Paşa, Batum'un Ruslar'a verilmesine karşılık Iğdır'ın Türkiye'ye verilmesini önerdi.²³⁵ Şahtahtinski ise Nahcivan'ın statüsü hakkında görüşlerini bildirdi.

Türk heyeti 3 Mart günü Stalin ile görüştü. Batum meselesi görüşüldü. Türk heyeti Misak-ı Milli ilkesinin ve Arpaçay sınırının kabul edilmesine karşılık, Batum

---

²³⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 139. ;Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 216;Karabekir, **a.g.e.**, s. 957.

²³¹ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 216.

²³² Cebesoy, **a.g.e.**, s. 140. ;Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 204-206.

²³³ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 147.

²³⁴ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 204-206.

²³⁵ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 219.

kentini Sovyetlere bırakmayı kabul ettiğini bildirdikten sonra Nahcivan'ın Azerbaycan ve Türkiye denetimi altında bağımsız bir devlet olmasını önerdi.²³⁶

Stalin, yapılan görüşmenin ertesi günü tartışılan konuları hükümet ile görüştü. Türk heyetinden Arpaçay ve Aras'ın 20 km. batısından geçen bir sınırın kabul edilmesi istendi. Yapılan öneri Türk heyeti tarafından reddedildi. Türk heyeti, Batum çevresinde ancak 10 km. 'lik bir arazi bırakabileceğini ondan sonraki sınırın 1878 sınırını ve sınır karakollarının 5 km. geri çekilmesiyle Arpaçay ve Aras'ı izleyebileceğini bildirdi.²³⁷

Bunun üzerine görüşmeler yeniden kesintiye uğradı. Ankara Hükümeti, Sovyet kuvvetlerinin Ahıska ve Ahılkelek üzerine yürümesinden endişelenerek, Sovyet hükümetinden bu iki kasabanın tarafsız kalmasını istedi.

5 Mart günü Ahılkelek halkı Sovyet yönetimini kurarak Menşevik birliklerinin silahlarını topladı.²³⁸

Bunun üzerine Menşevik Hükümeti, Türk Hükümeti'nden Ahıska, Ahılkelek ve Batum'u işgal etmesini istedi. 9 Mart'ta Ahıska Türkler tarafından işgal edildi.²³⁹

Olayların bu şekilde gelişmesi üzerine Moskova, acele sonuca ulaşmasını kararlaştırdı. Üçüncü toplantı 9 Mart günü yapıldı. Stalin ile yapılan bu görüşmede 12 nokta üzerinde anlaşmaya varıldı:

1. “Misak-ı Millimizin Sovyet Rusya tarafından resmen tanınması.
2. Memleketimizin şimali şarki hududunun Karadeniz kenarındaki Sarp köyünden başlayarak, aşağıda seyrini bildireceğim hat ile Ardahan, Kars sancakları hudutları ve Arpaçay'ı, Aras Nehri olması.
3. Bu hududun garp kısmının şimalinde kalan Batum arazisinin saltanat hakkının ahalisine muhtariyet verilmek, Müslümanların dini, harsi ve arazi tasarrufuna müteallik hukuku mahfuz kalmak şartıyla Gürcistan'a terki.

---

²³⁶ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 221-222

²³⁷ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 22

²³⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s. 868.

²³⁹ Bunun üzerine Menşevik Hükümeti, Türk Hükümeti'nden Ahıska, Ahılkelek ve Batum'u işgal etmesini istedi. 9 Mart'ta Ahıska Türkler tarafından işgal edildi.

4. Arpaçayı cihetinden şimendifere sekiz vers mesafede Türkiye'nin hudut karakolları inşa etmemesi.
5. Nahcivan arazisinin muhtar bir idareye malikiyetini ve başka bir devlete terk etmemek şartıyla hakkı himayesinin Azerbaycan'a terki. Buna mukabil bizim şark hudutlarımızın temini mahfuziyeti için Maku Hanlığı dahilinde Türkiye bazı tedbir alınmasını muvafık görürse Rusya'nın İngiltere ile yapmış olduğu 907 nüfuz mıntıkası anlaşmasına dayanarak müdahaleye kalkışmaması.
6. Türkiye'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile akdedeceği muahedelere Rusya'nın itiraz etmeyeceğinin taahhüdü.
7. Almanya'dan vesair yerlerden alacağımız her nevi eşyanın Rusya dâhilinden hür ve bila resim geçirilmesi.
8. Üseramızın iki ay zarfında memleketlerine avdetleri esbabının istikmalinin Rusyaca taahhüdü.
9. Diğer devletlerle olan münasebetimizden ve akdedeceğimiz mukavelat ve muahedattan evvelce birbirimizi haberdar edeceğimizin taahhüdü.
10. Muhadenet muahedesi maddelerinin kendisince Rusça tercümesi görüldükten sonra kabulü.
11. Şark milletlerinin hürriyet ve istiklallerinin ve kendilerinin diledikleri şekli hükümetle idare etmeleri haklarının tasdiki.
12. Şark milletlerinin milli hareketlerine mümanaat edilmeyeceğinin ve bilakis emperyalizmle mücadelede muvaffakiyet için bu nevi harekâtın tevsiine ve takviyesine yardım edileceğinin, İngilizleri kuşkulandırmayacak bir şekilde (bu şekili sureti mahsusda Stalin istemiştir) tarafeynce taahhüdü meselelerinde esas itibariyle anlaşıldı."²⁴⁰

Anlaşılan bu meseleler dışında görüşülüp de Stalin'in o anda halledeceği meseleler de olmuştur. Bunlar ise; bize verecekleri para, silah ve cephanе miktarı, Ankara-Erzurum demiryolu için lazım gelen şeylerin verilip verilemeyeceği, Rusya

---

²⁴⁰ Tengirşenk, a.g.e., s. 212.

Müslümanlarının bizim memlekete hicret etmeleri meselesi halledilemezken heyetimizin isteğiyle yüklenmiş olan Alman fişeklerinin sevkini bir telefonla halleder.²⁴¹

Heyeti Murahhasa başkanı Yusuf Kemal Bey 19 Mart 1921 tarihli raporunda Murahhede'yi 18 Mart 1921 günü imza ettiklerini, muahede ile beraber iki beyanname ile teati edilen ve Çiçerin tarafından Türk heyeti başkanına yazılmış ve Rusya Cumhuriyet hükümetinin 1921'den itibaren Türkiye'ye ihtiyacı olan iktisadi yardım olmak üzere her sene altın olarak on milyon ruble vereceğini mutazammın bir mektup gönderildiği, paranın beş milyonunun derhal yola çıkarılacağını bildirip burada işlerinin bittiğini ve Rıza Nur ile beraber Martın 24'ün de hareket edeceğini bildiriyor.²⁴²

Moskova Antlaşması'nın her iki tarafa da faydaları olduğu muhakkaktır. Meseleyi Sovyet Rusya açısından ele alacak olursak, İtilaf Devletleri'ne karşı onlar da bizim gibi ilk defa dost bir ülke kazanıyorlardı. Gerçi onlar İngilizlerle bir anlaşma yapmışlardı ancak bu anlaşma ticaret anlaşması idi. Bizimle imzaladıkları anlaşma ise dostluk anlaşması idi. Rus Generali Frunze'de" Ruslar bu anlaşma ile yalnızlıktan kurtulup, siyasetinde daha güvenle Generali Frunze'de" Ruslar bu anlaşma ile yalnızlıktan kurtulup, siyasetinde daha güvenle yürümesini mümkün kılmıştır" demiştir.

Rusların Türklerle ilişkilerinde en çok bekledikleri husus başta kendi sınırları içindekiler olmak üzere, İslam milletleri üzerindeki nüfuzunu kabul ettirmeyi başarmışlardı. Kafkasya özellikle Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da isyan ihtimalini ortadan kaldırmış oluyordu. Boğazlardaki konumunu güçlendirmiştir. Çünkü, Türkiye önemli bir kısmının işgal altında bulunması yüzünden kendi isteği olan" ... Akid devletler, Boğazlar meselesini Karadeniz'e sahildar devletlerin temsilcilerin katıldığı bir konferansta ele alınması" prensibini kabul ettirmeyi başarmışlardır.²⁴³

Moskova Antlaşması, önemli olan iki antlaşmadan birisini fiilen diğerini de fiilen ortadan kaldırmıştır. Her iki antlaşmada Türkiye'nin lehine olan antlaşmalardı. Birincisi Brest-Litovsk Antlaşması'dır ve bu antlaşma ile bize verdikleri Batum'u

---

²⁴¹ Tengirşenk, a.g.e., s. 212-213.

²⁴² Tengirşenk, a.g.e., s. 217.

²⁴³ Gönlübol - Sar, a.g.e., s. 28.

tekrar geri almayı başarmışlardır. Gerçi Gümrü Antlaşması Rusya ile imzalanmamıştı ve Moskova Antlaşması Gümrü Antlaşmasını yürürlükten kaldırmamıştır. Buna rağmen dolaylı olarak yürürlükten kaldırılacak maddeler mevcuttur. Çünkü antlaşmada yer alan iki madde buna fiilen bir imkan vermiştir. Antlaşmada Kafkas Cumhuriyetleri ile yapılacak bir antlaşmadan bahsedilir. Aynı şekilde Moskova Antlaşması'nın esaslarını Kafkas Cumhuriyetlerine de kabul ettireceğini Sovyet Rusya taahhüt etmiştir.²⁴⁴

Moskova Antlaşması'nın Türkiye açısından önemi ise herkesin üzerinde birleştiği, TBMM Hükümeti'nin büyük bir diplomatik zafer kazandığıdır. Bu antlaşma maddi ve psikolojik kazanç sağlamıştır. TBMM ve Hükümeti kuruluşundan beri uğraştığı hukuki mücadeleyi kazanmış ve meşruiyetini resmen bir başka devlete kabul ettirmiştir. Misak-ı Millinin doğu sınırları ile ilgili bölümü Batum hariç gerçekleştirilmiş, doğu sınırları teminat altına alınmış dolayısıyla Batı Cephesi ile daha rahat uğraşabilme imkânı hâsıl olmuştur.

Antlaşmanın 6. ve 7. maddeleri ile Türkiye kapitülasyonlardan kurtulmuş oluyordu. Siyasal anlamda Doğu Anadolu'daki Rus ihtirasları ile beraber ekonomik alandaki Rus tahakkümü sona erdirilmiştir.²⁴⁵

2.15.Kars Konferansı ve Antlaşması

Moskova Antlaşması, ilişkilerin en bunalımlı döneminde bunalımlara rağmen yapılmış ancak yapılan antlaşma ile tüm sorunlar çözülememiştir. Bu sorunlarla birlikte kuşku ve endişeler de varlığını sürdürmüştür.

Gümrü konusu kuşkuları açığa çıkardı. Kızıl Ordu, Taşnak Ermenilerin ayaklanmasını bastırmak istemekteydi. Ancak, Gümrü'nün Türklerin elinde olması nedeniyle bunu gerçekleştiremiyordu. Durum üzerine Çiçerin 6 Nisan 1921'de Ali Fuat Paşa'ya bir nota göndererek Gümrü'nün boşaltılmasını istedi.²⁴⁶ 13 Nisan'da Kızıl Ordu Komutanı Hekker, Kazım Karabekir bir telgraf göndererek, Gümrü'nün

---

²⁴⁴ Gürün, **a.g.e.**, s. 70. ; İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 192.

²⁴⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 149.

²⁴⁶ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 361.

boşaltılmasını, boşaltılmaması halinde birliklerini Gümrü'ye göndereceğini, çıkabilecek olaylardan kendisinin sorumlu tutulamayacağını bildirdi.²⁴⁷

Böylece Moskova Antlaşması'nın üstünden bir ay geçmeden yeniden bunalımlı bir döneme giriliyordu.²⁴⁸

TBMM Hükümeti yeni bir cephe açılmasını sakıncalı gördüğünden Gümrü bölgesini bir hafta içinde boşalttı.²⁴⁹

Bu arada Moskova Antlaşması yapılırken Sovyetler Birliği Kafkasya milletlerinin de görüşmelere katılmasını istemişti. Böyle bir katılım görüşmeleri çok uzatacaktı. TBMM, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bir an evvel açıklığa kavuşturmak istiyordu. Bu nedenle anlaşmanın öncelikle Sovyetler Birliği ile yapılmasını sonradan üç memleketi ilgilendiren maddelerin bunlarla yapılacak bir toplantıda teyidini istedi. Bu sonuç Moskova'da kabul edildi. Bu amaçla 26 Eylül-13 Ekim 1921 tarihleri arasında bir konferans toplandı. Konferansa Kazım Karabekir Paşa başkanlığında bir Türk heyeti ile Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ile Sovyetler Birliği temsilcileri katıldılar.²⁵⁰

Konferans süresince Kafkas ötesi Cumhuriyetlerinin görüşmelerini Sovyet Rusya Delegatesi Ganetzky idare etmiş ve tek bir cephe halinde TBMM Hükümeti delegeleriyle görüşmeleri yürütmüşlerdir.

Türkiye Heyeti, ekonomik sorunlar üzerinde isteklerini belirterek, Batum limanlarından serbestçe yararlanma konusunu gündeme getirmiş; Batum'un Kafkas Cumhuriyetlerinin hayati bir limanı olduğundan terk edildiğini, ancak Türkiye'nin bundan yararlanmasının gerektiği vurgulanmış ve bu konuda anlaşma sağlanmıştır.

Türk delege heyeti, Bakü petroleri ile ilgili isteklerini dile getirmiş ve her yıl Türk hükümetine Türkiye'nin ihtiyaçları göz önüne alınarak petrol ve petrol ürünleri göndermekle Azerbaycan'ın yükümlü olmasını önermişti. Bu konuda Behbud Sah

---

²⁴⁷ Karabekir, **a.g.e.**, s. 892.

²⁴⁸ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.1, Milli Eğitim Basımevi Ankara 1973,s.67.

²⁴⁹ Gümrü'nün boşaltılması nedeniyle Gümrü halkının Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği teşekkür mektubu hakkında bkz. **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, s.15, Belge 1277.

²⁵⁰ Suat A.Bilge, **Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Ankara 1982,s.76.

Tahtinski, özel olarak Türkiye'ye yardım edeceklerini ancak resmî olarak bir kayıt altına giremeyeceklerini belirtmiştir.²⁵¹

Kâzım Karabekir Paşa, Gürcistan ve Azerbaycan delegelerinden Acara ve Nahçıvan'ın özerkliği ile ilgili nasıl uygulama yaptıkları konusunda bilgi istemiştir. Gürcistan adına Eliava açıklama yaparken, Azerbaycan delegesi Sah Tahtinski, Nahçıvan'ın özerkliği hakkında: "Azerbaycan Sovyet hükümetidir. Nahçıvan'a verilecek özerklik, Rusya'daki usule göre olacaktır. Nahçıvan'ın uzak bulunmasından verilen idare özerklikten de fazladır. Halk komiserlerinden oluşan bir meclis vardır. Resmî dairelerde lisan Rusçadır. Çünkü ilim ve irfan sahipleri çok azdır. Fakat müesseseleri millileştirmek hususunda bir kanun yapılmıştır. Ve adım atılmıştır. Maliyesini Azerbaycan idare eder.

Askeri henüz kararlaştırılmamıştır. İlkokulları Türkçedir, üç senedir nikâh, boşanma ve dini müesseseler eskisi gibi serbesttir." şeklinde bilgiler vermiştir.²⁵²

Sovyet Rusya delegesi Ganetzky, özellikle Ermeniler için bazı isteklerde bulunmuştu; Kulp tuz madenlerinin Ermenilere verilmesi ve Gümrü'den alınan tren malzemesinin iade edilmesi, Ani Harabelerinin Ermenilere bırakılması gibi.

Rusya'nın bu istekleri, Türkiye'nin haklarına müdahale olarak değerlendirilerek reddedilmiştir. Ancak Ermenistan'a bir kısım malzemenin geri verilmesi, bir miktar erzak ve sığır gönderilmesi kabul edilerek, gönderilecek malzemenin listesi Rus delegesine teslim edilmiştir.²⁵³

Nahçıvan'ın statüsü ve sınırları üzerinde Türkiye hassasiyetle durmuş ve" Türkiye Hükümetiyle Ermenistan ve Azerbaycan Şûralar Hükümeti, Nahçıvan mıntikasının tam muahedeye merbut 3 numaralı melfufundan muayyen hudutlar içinde ve Azerbaycan'ın himayesi altında muhtar bir arazi olduğu hususunda müttefiktirler" şeklinde antlaşmada yer almasını sağlamıştır. Böylece Ermenistan, Nahçıvan'ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmiştir. Nahçıvan'ın statüsünün belirlenmesine giden aşamalara Türk-Sovyet ve Kafkasya iliksileri çerçevesinde baktığımızda ise; daha önce Moskova Antlaşması'nın 3. Maddesi'ne göre, Nahçıvan,

---

²⁵¹ Karabekir, **a.g.e.**, s. 963.

²⁵² Karabekir, **a.g.e.**, s. 963-964.

²⁵³ Karabekir, **a.g.e.**, s. 967.

himaye hakkı üçüncü bir devlete verilmediği sürece, Azerbaycan'a ait bir toprak parçası olmaya devam edecekti²⁵⁴

Dolayısıyla, bölgenin himaye hakkı Türkiye'den başka hiçbir devlete verilmeyecekti; yani bölge, örneğin Ermenistan'a terk edilmediği müddetçe, Türkiye'den Azerbaycan'a bırakılmış olarak kabul edilmeyecekti. Ankara, Moskova Antlaşması'ndaki bu hükmü, 13 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanan Kars Antlaşması'nın 5. maddesine de koydurmuş ve söz konusu hüküm böylece antlaşma taraflarınca da onaylanmıştır. Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra, haliyle Azeri lider N. Nerimanov'un 30 Kasım 1920 tarihli" Karabağ"ı Ermenilere verme yönündeki kararı sorgulanmaya başlamıştır. Zira, bu durumda, Türkiye'nin Orta Asya'ya çıkış kapısı olan Nahçıvan'ın Azerbaycan ile tek bağlantısını sağlayan, Ağdam demiryolu istasyonu, Zangezür Dağları'ndaki Biçen Geçidi ve Karabağ Dağları'ndaki Laçin koridoru boyunca ilerleyen ana hat, Ermenilerin eline geçmiş oluyordu. Üstelik Ermenilerin Türkiye'ye karşı doğuda arz ettikleri tehditler hâlâ hissedilmekteydi. Nitekim 13 Şubat 1921 tarihinde Taşnaklar Ermenistan SSC'nde iktidarı bir ara ellerine geçirmişlerdi. Hatta bu sıralarda, Gürcistan'da da Menşevik hükümete karşı bir Bolşevik darbe girişiminde bulunulmuştu. Dolayısıyla, Türkiye açısından doğuya giden hat üzerindeki Gürcistan seçeneği de her an kapanmak üzereydi. Kısacası, Türk ve Rus delegasyonları arasındaki Moskova görüşmeleri devam ederken, Erivan'da ve daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan'ın bazı yerlerinde (bilhassa Gence'de), Rus kontrolünü zayıflatan çatışmalar tamamen sona ermiş değildi. İşte bu karmaşık ve belirsiz ortamda, Moskova Hükümeti Batum'a (burayı Türkiye'ye vermemeye) karşılık Nahçıvan'ı" Özerk Bölge" olarak Ermenistan'dan Azerbaycan'a vermeyi kabul etmiştir.²⁵⁵

13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması'nın öngördüğü sınır düzenlemeleri gereğince, Türkiye-Nahçıvan sınırının Ermenistan aleyhine uzadığı

---

²⁵⁴ Şükrü Sina Gürel, "Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not ", **AÜSBF Dergisi**, Prof. Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan, C. 47, Sayı 1-2, Ocak-Haziran 1992, s. 183.

²⁵⁵ Ömer Göksel İşyar, **Sovyet-Rus Dış politikaları ve Karabağ Sorunu: Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında**, Alfa yayınları, İstanbul 2004, s. 361.

görülmektedir. Ayrıca, Türkiye ve Azerbaycan'ın nakliyat konusundaki problemleri çözüme doğrultusunda yeterli önlemleri almaya çalışacakları kararlaştırılmıştır.

26 Eylül'de başlayan Kars Konferansı, 13 Ekim'de imzalanarak sona ermiştir. 20 maddeden oluşan antlaşma, bazı küçük değişiklikler dışında Moskova Antlaşması ile hemen hemen aynıdır. Bu antlaşma ile Türkiye'nin doğu sınırları kesinlik kazanmış, Kafkas ötesi Cumhuriyetleri TBMM Hükümeti'nin temel ilkelerini resmen tanımıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'YE GELEN SOVYET HEYETLERİ VE LOZAN BARIŞ KONFERANSINDA KAFKASLAR

3.1. Türkiye'ye Gelen Sovyet Heyetleri

3.1.1. İlk Sovyet Heyeti'nin Türkiye'ye Gelişi

İstanbul'daki Amerikan Amirali Bristol, Haziran sonunda bir Bolşevik görevlisinin Ankara'ya geldiğini Washington'a bildirmiş, 1920 yazında, bir Sovyet resmi organı, Türkiye'de bulunan bir temsilcisinin izlenimlerini yayımlamıştı.²⁵⁶ Bu iki kaynakta belirtilen Sovyet temsilcisinin Ukraynalı Verlov ve onunla birlikte gelen Nevşirvanov olması gerekir.²⁵⁷ Halide Edip Adivar, "İlk gelen komünistler gibi sade ve temiz bir adam" diye tanımladığı Verlov ile birkaç kez görüşüğünü yazar.²⁵⁸ Birinci Büyük Meclisi üyelerinden ve Yeni Gün Gazetesi sahiplerinden Osmanzade Hamdi Bey ise Verlov'un vaktiyle Çarlık Rusyası'nın Erzurum Konsolosu, hatta prensi dahi olduğunun söylendiğini belirtir. Osmanzade Hamdi Bey, Yeni Gün Gazetesi'ni beraber çıkardıkları Yunus Nadi ile Verlov'la birçok defa görüşüklerini anlatır.²⁵⁹ Verlov'un Mustafa Kemal ile görüşüp görüşmediği bilinmemektedir. Verlov, Sovyet Rusya'nın elçilik görevlisi değildir.

Türkiye'ye ilk büyükelçi olarak Örgütlenme Bürosu'nun 28 Temmuz 1920 tarihli toplantısında alınan kararla Şalva Zuraboviç Eliava atanır.²⁶⁰

---

²⁵⁶ Şemsutdinov, **a.g.e.**, s. 133-152.

²⁵⁷ Kemal Girgin, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)**, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 120.

²⁵⁸ Halide Edip Adivar, **Türkün Ateşle İmtihanı**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık AŞ, İstanbul 1988, s. 46 vd.

²⁵⁹ Feridun Kandemir, Atatürk'ün **Kurduğu Komünist Partisi ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul 1966, s. 189.

²⁶⁰ Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 66-67.

Sovyet temsilcilik heyeti 4 Ekim günü Ankara'ya varır. Mustafa Kemal, heyetin Ankara'ya gelişi üzerine Hâkimiyeti Milliye'ye verdiği demeçte şunları söyler:

“Bolşevik sefaret heyetinin dün gelen ilk kademesini hürmet ve dostlukla selamlamayı ilk vazife biliriz. Azerbaycan dili, Bolşevikliğin ilk ve son rütbesi, tek unvan ve lakabı olan bir kelime kullanıyor: yoldaş. Bu kelimeyi aynen kabul ediyor ve gelenleri yoldaş olarak tanıyoruz. Gelenler, dostlarımız ve yoldaşlarımızdır...”²⁶¹

Yunus Nadi ise 6 Ekim 1920 tarihli” İlk Bolşevik Heyeti Ankara'da” başlıklı yazısında, gelen heyeti büyük bir coşkuyla selamlamakta ve o dönemin havasını yansıtmaktadır:

“Mesele herhangi bir elçilik heyetinin herhangi bir memlekete gitmesinden ibaret adi bir olay değildir; şimdiye kadar verdiği misallere göre, heybetli ve müthiş bir kudrete malik olmakta cihanın en kuvvetli ordularından daha heybetli olduğunu ispat eden bir fikrin veya fikirlerin yürümesi ve kavuşması şeklinde bir büyük maceradır...”

Çarlık Rusya yerinde insanlığın saadet ve hürriyetini hedef olarak almış bir yeni yığın, koca emperyalist ve kapitalist âleme karşı savaş ve ihtilal bayrağı açmış bir Anadolu Milli Hükümeti ve sonra, bunların aynı ser-i menzile giden iki yolcu saffet ve samimiyet ile kavuşması, o üç beş senelik gibi yakın bir geçmişe dönüp bakılınca muhal sayılan bu hadise bugün büyük bir gerçek olmuştur...”²⁶²

3.1.2. Mustafa Kemal-Upmal Görüşmesi

Upmal, Türkiye'ye geldikten sonra Mustafa Kemal ile ilk buluşmasını 8 Kasım 1920 günü yapar. Bundan sonraki görüşme ise yeni yılın ilk günü gerçekleşir. 1 Ocak 1921 tarihli görüşmede Mustafa Kemal ile Upmal ordu ve siyaset ilişkisi üzerinde ayrıntılı tartışılar. Upmal, ordunun siyasetle iç içe olması gerektiğini savunurken, Mustafa Kemal geçmiş tecrübelerine dayanarak buna karşı çıkar.

---

²⁶¹ Rasih Nuri İleri, **a.g.e.**, s. 201.

²⁶² A. Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925)** Hüsniyat Matbaası, İstanbul 1968, s. 146.

Mustafa Kemal, eski ordunun günde üç kez, ” Padişahım çok yaşa!” diye bağırarak zorunda olduğunu ancak yeni orduyu tamamen yeni prensipler ve temeller üzerine kurduklarını belirtir. Alt kademe subayları arasında kültürel-siyasi çatışmaların aralıksız sürdüğünü belirttikten sonra boş zamanlarda subayların askerlere ne için savaştıklarını, halkın ne olduğunu, onların eskiden olduğu gibi sultanın ordusu değil, halkın ordusu olduklarını anlattıklarını söyler.²⁶³

Mustafa Kemal, Upmal Türkiye’den ayrılmadan önce son görüşmesini 24 Ocak tarihinde yapar. Bu görüşmede ilk olarak tartışılan Çerkez Ethem konusudur. Upmal her ne kadar 1 Ocak tarihli görüşmede Ethem’in” ilkesiz anarko-bolşevizminin sultancılığa dönüşebileceği”nden söz etse de Ethem konusunda açık bir tavrı yoktur. Hatta Mustafa Kemal, Upmal’in Ehem’le ilişkileri olduğunu söylemektedir.²⁶⁴

Mustafa Kemal’le görüşme tutanağından Upmal’in istenmeyen davranışları ve Türkiye’nin içişlerine karışan hareketleri açıkça görülmektedir.

Upmal’in tutumları Ankara’da istenmeyen adam ilan edilmesine yol açacaktır. Mustafa Kemal, Erzurum Milletvekili Durak Bey’e, Upmal ile son görüşmesinden bir gün sonra gönderdiği 25 Ocak 1921 tarihli telgrafta” Ankara’da teşkilat yaptırdığı anlaşılan Rusya Ticaret Heyeti Reisi Upmal’ı memleketi terk ettirmeye mecburiyet görüldü” diye yazar.²⁶⁵ Upmal’in yaptıklarını Sovyet Rusya yönetimi de onaylamaz. Frunze, Türkiye’ye geldiğinde, Mustafa Kemal’e” Upmal gibi bazı arkadaşların Doğu’ya yönelik beceriksiz tutumlarına karşı koydukları” nı söyleyecektir. Aralov ise, Komintern’e gönderdiği bir raporda Upmal’ın hatalı olduğunu ve bu tür davranışlar ile hem kendilerini hem de diplomatik çalışmalarını zorlaştırdıklarını yazmıştır.²⁶⁶

3.1.3. Mustafa Kemal – Eşba Yoldaş Görüşmesi

Mustafa Kemal, Upmal ile görüştüktan dört gün sonra, 29 Ocak’ta Sovyet Rusya’dan yeni bir konuk gelir: Birinci Doğu Halkları Kurultayı’nın seçtiği Doğu Halkları Propaganda ve Hareket Konseyi’nin özel tam yetkili temsilcisi Eşba

²⁶³ Perinçek, a.g.e., s. 72-73.

²⁶⁴ Zeki Sarıhan, *Çerkez Ehem’in İhaneti*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s. 141

²⁶⁵ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C.10, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 338.

²⁶⁶ Bilal Şen, TKP’ ye *İlişkin Tarihsel Bir Çalışma*, *Toplumsal Tarih*, Kasım 2000, No:83, s. 47.

Yoldaş.²⁶⁷ Bu Konsey'in özel tam yetkilisi olarak Türkiye'ye gelen Eşba Yoldaş, yaklaşık iki ay çeşitli temaslarda bulunur.

Eşba; Trabzon, Samsun, Sivas, Konya ve Eskişehir üzerinden Ankara'ya varır.²⁶⁸ 1 Şubat 1921 tarihli Anadolu Ajansı'nın Fransızca bülteni, heyetin gelişini şöyle duyurur:

“Sovyet Hükümeti nezdinde Doğu Ulusları Şurası üyesi (Echbah) başkanlığında bir inceleme kurulu dün Moskova'dan Ankara'ya gelmiştir. Bu kurul özellikle coğrafi ve ekonomik bakımdan Anadolu'nun durumunu inceleyecektir.”²⁶⁹

Mustafa Kemal ile Eşba Yoldaş arasındaki görüşme 29 Ocak 1921 günü gerçekleşir. Bu görüşmenin zamanı birçok bakımdan önemlidir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edileli henüz sekiz gün olmuştur. Görüşme, Türkiye Komünist Fırkası önderi Mustafa Suphi ve 14 arkadaşının Karadeniz'de öldüğü gecenin sabahında yapılır. Görüşmenin başlıca gündem maddesi, Şubat ayında Londra'da toplanacak olan konferanstır.

Mustafa Kemal'in Eşba'ya belirttiği görüşler, 1927 yılında CHP Kurultayı'nda okuduğu Nutuk'ta o döneme ilişkin olarak yaptığı açıklamalarla aynı yöndedir.

Mustafa Kemal, Türkiye'nin toplumsal-ekonomik yapısı ve içinde bulunduğu durum karşısında şu saptamaları yapar:” Büyük sermayedar çoktur ve işçi sınıfı çok cılızdır. Toprak meselesi, Doğu illeri dışında yakıcı değildir. Bu koşullarda Türkiye'nin önündeki mesele, küçük özel sermayeyi kamulaştırmak olamaz. Türk Devrimi, dış kapitalizmin saldırısını göğüsleme göreviyle yüz yüzedir. Batı emperyalizmine karşı mücadele, bütün Doğu milletleri hesabına yürütülmektedir ve Türkiye bu öncü rolü nedeniyle gurur duymaktadır.”²⁷⁰

---

²⁶⁷ Perinçek, **a.g.e.**, s. 87.

²⁶⁸ Dr. Solmaz Rüstemova-Tohidi, “*Mustafa Kemal Paşa ve Komintern*”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Aralık 1999, s. 17.

²⁶⁹ Orhan Duru, **a.g.e.**, s. 115.

²⁷⁰ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C. 10., s. 356-360.

3.1.4.Natsarenus'un Türkiye'ye Atanması ve Mustafa Kemal ile Görüşmeleri

3 Mayıs'ta Mdivani'nin yerine S. P. Natsarenus²⁷¹ atanmıştır. 19 Haziran'da Ankara'ya varan Natsarenus, 27 Haziran'da Mustafa Kemal'e güven mektubunu sunar. Mustafa Kemal, Natsarenus'u kabulünde," Rus Çarlığı'nın ve asilzadeganının istila fikri üzerine kurulmuş olan eğilimlerden tamamıyla soyutlanmış olan 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması, aynı zamanda milli prensipleri dâhilinde mücadele eden, tam bağımsızlığı temin etmek isteyen Türk milletini hakiki simasıyla Rus millete tanıtacak olan belgedir."²⁷² demiştir.

Ağustos'un son günlerinde yapılan bir görüşmede Mustafa Kemal, Natsarenus'a"Eğer Rusya Türkiye'yi Sovyetleştirmek istiyorsa bunu benim aracılığım ile yapmak Enver'in aracılığıyla yapmaktan daha kolaydır." ifadesini kullanır.²⁷³

Fransız heyeti anlaşma imzalamak üzere Ankara'da bulunmaktadır. Sovyetler, Ankara'daki görüşmeleri şüpheyle izler. Mustafa Kemal ile Natsarenus bu konu üzerinde bir görüşme yaparlar. Mustafa Kemal, Meclis'in 16 Ekim tarihli gizli oturumunda bu görüşmeyi şöyle aktarır:

"Geçenlerde, üç beş gün evvel (Rus Sefiri) benden bir görüşme talep etti. O gelmek istedi, ben gittim. Kendisi bana açık ve kati olarak dedi ki, Fransızlar iki ön şart koymuşlardır. Bunlardan biri Türkiye ile Rusya ittifakının bozulmasına dair; ikincisi, Kafkasya'da eski emperyalist hükümetlerin iadesine aittir. Ben, dedim, böyle bir şey olmamıştır ve o adam da böyle bir şey söylememiştir. Bu teminata kanaat getirdi... Özet ve netice olarak ben diyebilirim ki, böyle bir anlaşma üzerinde bir anlaşmadan ibarettir. Bu bizim yaptığımız şeyler prensiptir dedi. Ondan sonra tasavvur olunan sakıncaların hiçbirisi dedi. Kendisi Rusya aleyhinde olmamak şartıyla bizim bu şekilde daha kuvvetli olacağımıza kanidir. Bu hususta görüşünü söyledi. Bu meseleyi halletmek için hatırıma gelen şey şudur: Pek haklı olarak incelemeler yapmışlardır.

²⁷¹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. 1, s. 344.

²⁷² Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 11, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 210 vd.

²⁷³ Perinçek, a.g.e., s. 107.

Delege heyeti bu incelemeleri özetler, bundan sonraki müzakereler üzerine tekrar çalışır, muvaffak olursa olur. Ondan sonra burada değerlendiririz ve bu iş burada biter.”²⁷⁴

Bu konudan dolayı herhangi bir güvensizliğe yol açmamak için Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de, Türk-Fransız müzakereleri başladığı günden itibaren yapılan işlerden Natsarenus’u günü gününe haberdar eder, bütün belgelerin birer örneğini kendisine gönderir ve antlaşmaya ait olup da yayımlanmamış olan mektupların asıllarını Natsarenus’a okutur.²⁷⁵

Mustafa Kemal ile Yusuf Kemal Bey, Sovyet diplomatik temsilcisini tatmine çalışıyor ancak başarı kazanamıyorlardı. Natsarenus, bu konuda hükümetine bir rapor göndereceğini ve sorunun kapanmış sayılmayacağını açıklamak nezaketsizliğini gösteriyordu.²⁷⁶

Türkiye’nin iç işlerine karışan ve Enver Paşa yandaşlarıyla düzen çeviren Natsarenus’u suçlamak olanağını kollayan TBMM yönetimi, protokol dışı davranışlarda bulunduğu nedeniyle onun geri çağırılması için Sovyet yönetimine başvuruyordu. Türk-Fransız antlaşmasının imzalanmasına engel olamadığından Natsarenus’u geri çağırarak isteyen Sovyet yönetimi, rahatsız olduğu özrünü öne sürerek Onu görevinden almıştır.²⁷⁷

3.1.5.Frunze’nin Türkiye Ziyareti ve Mustafa Kemal ile Görüşmeleri

Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkiye arasında 17 Aralık 1921 tarihinde Moskova’da imzalanan” Askeri Tutsaklarla Kamplara Alınan Sivillerin Ülkelerine İade Edilmesine İlişkin Antlaşmadan kısa süre sonra Sovyetlerin önemli generallerinden M. V. Frunze’nin daha kapsamlı bir dostluk antlaşması için Türkiye’ye gönderilmesine karar verilir.²⁷⁸

Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti’nin murahhası olarak 13 Aralık 1922’de Ankara’ya varan General Frunze’ye 40 kadar Sovyet subay ve emirberi yoldaşlık

²⁷⁴ **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.12,Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 48 vd.

²⁷⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 344.

²⁷⁶ Sonyel, **a.g.e.**, s. 187.

²⁷⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.1055.

²⁷⁸ Perinçek, **a.g.e.**, s. 114.

ediyordu. Sovyet yönetiminin onu böyle bir kurulun başına atamalarının iki nedeni vardı: Kemalistlerle olan ve son zamanlarda gerginlik geçiren ilişkilerini iyileştirmek ve Türk askeri davranışlarını kısmen denetlemek istiyorlardı.²⁷⁹

Çiçerin, yola çıkmadan önce Frunze'ye Türkiye'yle ilişkilerinin stratejik anlam taşıdığını ve ilişkilerinin esasını, bazı anlaşmazlıkların değil, bunun belirlediğini vurgular: “Kemalist Türkiye ile dostluk çizgisi konjonktürel değil, prensip meselesidir. Bu Vladimir İliç'in çizgisidir. Emperyalist zorbalığa karşı direniş tüm ezilen halkları birbirine yakınlaştırıyor. Temel budur, buna dayanarak hareket etmek gerekir. Diğer konjonktürel kombinasyonlar ayrıntıdan öte bir şey değildir.”²⁸⁰

Frunze, 13 Aralık 1921 günü Ankara'da büyük bir törenle karşılanır ve 19 Aralık'ta güven mektubunu cepheden Ankara'ya dönmüş olan Mustafa Kemal'e sunar.²⁸¹ Frunze, ertesi gün TBMM kürsüsünde bir konuşma yapar.” Şimdiye kadar milletimizi emperyalist politikasına sevk eden ve İstanbul, Boğazlar, Anadolu ve başka yerlerin ele geçirilmesi amacıyla milletimizi sürükleyenlerin sesleri Ekim büyük devriminin müthiş darbeleri yüzünden sonsuzluğa kadar susturulmuştur” diyen Frunze, hararetle alkışlarla karşılanır.²⁸² Bu konuşma için Meclis, Ukrayna Şurular Kongresi Reisi Petrovski'ye ve Umum Rus Şuruları ve Müttefik Devletler Kongresi Reisi Kalinin'e bir teşekkür telgrafı gönderme kararı alır.

Telgrafta, Sakarya Savaşı'nın arefesinde; düşmanların Türkiye'nin kesin mağlubiyetinin yakın olduğunu ilan ettiği bir zamanda ziyaretin bildirilmesinin önemini vurgulanır.²⁸³

30 Aralık günü Hariciye Vekâleti'nde Frunze'nin şerefine bir ziyafet verilir. Ziyafette Mustafa Kemal, Türkiye ile Rusya arasında hiçbir yanlış anlaşılma olmadığını, yapılan antlaşma ile Rusya'yla dostluğun pekiştirildiğini, Ukrayna ile doğrudan temas kurularak samimiyetin bir kat daha artırıldığını vurgular.²⁸⁴

---

²⁷⁹ Sonyel, **a.g.e.**, s. 188.

²⁸⁰ Perinçek, **a.g.e.**, s. 115.

²⁸¹ **Atatürk'ün Dış Politikası**, C.1, s. 363.

²⁸² İleri, **a.g.e.**, s. 314.

²⁸³ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.12, s. 155.

²⁸⁴ **a.g.e.**, s. 190.

Antlaşmanın imzalanmasının ertesi günü, 2 Ocak'ta Frunze, ikamet ettiği dairede bir ziyafet verir. Mustafa Kemal burada da bir konuşma yapar:" ... az zaman zarfında bütün dünya hakkın ne tarafta olduğunu teslim edecek ve toplumlar birer yüce insanlık kitleleri haline dönüşeceklerdir. İşte o zaman milletlerin bütün gayesini insaniyet ve karşılıklı muhabbet teşkil edecektir... İnsanlığa yönelmiş fikir hareketi er geç muvaffak olacaktır. Bütün mazlum milletler zalimleri bir gün mahv ve yok edecektir. O zaman dünya yüzünden zalim ve mazlum kelimeleri kalkacak, insanlık kendisine yakışan bir toplumsal hale mazhar olacaktır. Bizim milletlerimiz o zaman bu gayeye vasıl olan milletler arasındaki önceliğiyle cidden iftihar edecektir."²⁸⁵

Mustafa Kemal, Frunze ile yaptığı görüşmelerin en dikkat çekici yanı, Mustafa Kemal'in mebuslara bile açıklamadığı askeri sırları ayrıntılarıyla Frunze'ye anlatmasıdır.²⁸⁶ Frunze'nin cepheyi dolaşma teklifine de Mustafa Kemal olumlu cevap vermektedir. Bıyıklıoğlu, Mustafa Kemal'in Frunze'yi cepheye götürdüğüne ve süvari tümenlerini gösterdiğine tanıklık etmiştir.²⁸⁷

Frunze'nin cephe ziyaretinin basit bir ziyaret olmadığı anlaşılmaktadır. Sovyetlerin en önemli askeri strateji uzmanları arasında yer alan Frunze, askeri harekât planlarının özellikle Büyük Taarruzun hazırlanmasına yardım etmiştir.²⁸⁸ Frunze, İç Savaş'ta süvarilerin komutanı olan ve büyük başarılar elde eden Budiyonni'nin süvari savaşı konusunda tecrübelerini aktardığı askeri raporunu da Mustafa Kemal'e sunmuştur.²⁸⁹ Aralov da anılarında Türk Genelkurmayı'nın Sovyet Rusya'nın iç savaştaki tecrübelerinden Büyük Taarruz'da yararlandığını yazar.

Mustafa Kemal- Frunze görüşmelerinde önemli yer tutan konulardan biri de Türkiye'nin Fransızlarla imzaladığı Ankara Anlaşması'dır. Frunze'nin Türkiye'ye gelişinin önemli nedenlerinden biri, anlaşmanın Sovyet Rusya karşıtı maddeler içerip içermediğini öğrenmektir. Dışişleri Komiseri Çiçerin Frunze'ye gönderdiği telgrafta,

---

²⁸⁵ Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal – M.Frunze Görüşmeleri / Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 108.

²⁸⁶ Perinçek, **a.g.e.**, s. 118.

²⁸⁷ Tefik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, TTK Yayınları, Ankara 1959, s. 72.

²⁸⁸ Dimitir Şişmanov, **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarihi (1908-1965)**, Belge Yayınları, İstanbul 1978, s. 69.

²⁸⁹ Mete Tunçay, **Bilineceği Bilmek**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1983, s. 201.

Fransa ile yapılan antlaşma, Sovyetler aleyhine herhangi bir hareket içermediği takdirde, Türkiye'nin durumunu düzelten her işi olumlu göreceklerini yazar.²⁹⁰

Frunze, döndükten sonra sunduğu raporda anlaşmanın Sovyetler'e karşı hiçbir düşmanlık taşımadığını belirtir ve şunları söyler:” Eğer Türk Hükümeti, Fransız-Türk Antlaşması'nı imzalamamış olsaydı, Türkiye'nin savaşı uzun boylu sürdürmesini olası gören değerlendirmeye katılmıyorum. Fransız-Türk Antlaşması, Anadolu Türkiye'si'ne yitirdiği bölgelere biraz olsun sırtını dayama ve savaş başarı şansı elde ederek devam etme olanağı sağlamıştır(...) Türk Hükümeti, bu anlaşmayı imzalamadan önce bütün önlemleri almış. Dost devletlere görüşmelerin gidişi hakkında zamanında bilgi vermiş ve bizim ilişkilerimize zarar verebilecek hiçbir maddeye izin vermemiştir(...) Bu işle ilgili bütün belgeleri önüme serdiler.”²⁹¹

3.1.6.Aralov'un Türkiye'ye Gelişi ve Mustafa Kemal ile Görüşmeleri

1921 yılı Kasım ayında Natsarenus'un yerine atanan, askeri konularda önemli deneyime sahip olan Semyen İvanoviç Aralov, elçilik heyetiyle birlikte 26 Ocak 1922'de Ankara'ya gelir.²⁹²

1922 yılı Mart ayının ortalarında Mustafa Kemal; Aralov, Abilov ve Rus Askeri Ateşesi K. K. Zvonaryev'i cepheye çağırır. Zvonaryev 23 Mart'ta, Aralov ve Abilov ise 27 Mart'ta Mustafa Kemal ile görüşmek ve Türk birliklerinin denetimine katılmak üzere cepheye giderler. Sovyet tarafı, bu gezide Mustafa Kemal'in uzun süredir Ankara'da bulunmayışı nedeniyle biriken meseleleri çözmek, İtilaf devletlerinin ateşkes önerisini görüşmek, yeni Türk ordusunu tanımak ve ihtiyaçlarını yakından öğrenmek olanağını elde etmiştir.²⁹³ Ayrıca Mustafa Kemal'e Lenin'in gönderdiği 3, 5 milyon altın rubleyi de teslim etmişlerdir.²⁹⁴

---

²⁹⁰ Perinçek, **a.g.e.**, s.122.

²⁹¹ Yavuz Aslan, **a.g.e.**, s. 24. ;Yerasimos, **a.g.e.**, s. 332, 342.

²⁹² Bkz. S. İ. Aralov, **Bir Sovyet diplomatının Türkiye Anıları : 1922-1923** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 9; Leonid Fredrich, **Ankara 1922**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985, s. 40. ;Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 143, Samet Ağaoğlu, **Sovyet Rusya İmparatorluğu**, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s. 169.

²⁹³ Aralov,**a.g.e.**, s. 85.

²⁹⁴ Koloğlu Orhan, “*Mustafa Kemal, Lenin'e Nasıl Bakıyordu?*”, **Popüler Tarih**, Şubat 2001, s. 37.

29 Mart 1922 günü Mustafa Kemal ile Sivrihisar'daki ilk görüşmede İtilaf devletlerinin Türkiye ve Yunanistan'a önerdiği ateşkes üzerinde konuşulur. Mustafa Kemal ve İsmet Paşa da şartları çok ağır bulduklarını belirtirler.²⁹⁵

Cephedeki görüşmelerin önemli gündem maddelerinden birisi, Türkiye'ye yapılacak yardımlardır. Mustafa Kemal, Maliye Vekili Hasan Bey'in maliyenin içinde bulunduğu ağır durum nedeniyle İtilaf Devletleri'nin önerilerine boyun eğmek gerektiği düşüncesinde olduğunu anlatır. Mustafa Kemal, Türk halkının emperyalizme boyun eğmeye karşı olduğunu, Sovyetlerin Türkiye'ye yardım ettiğini, ileride de yardım edeceğini, bu durumda emperyalistlere taviz vermemek gerektiğini ileri sürerek, Hasan Bey'in görüşlerine itiraz ettiğini söyler.

Mustafa Kemal bu görüşmelerde Aralov ve Abilov'un her konuda pek çok samimiyet gösterdiklerini ve teminat verdiklerini belirtir.²⁹⁶

Avrupa ülkelerinin barışı sağlamak ve ilişkileri normalleştirmek amacıyla 10 Nisan'da Cenova Konferansını toplamaları cephe ziyaretinin hemen ertesi günlerine rastlar.

Sovyet Rusya bu konferansa çağrılırken, Türkiye davet edilmez ve Türkiye'yi ilgilendiren konular gündeme alınmaz.²⁹⁷

Konferansta İtilaf devletleri, Sovyet heyetinden Anadolu'daki savaşta tarafsız bir konum belirlemesini ve Ankara Hükümetine yardımının durdurulmasını ister. Sovyet heyeti bunu reddederken, Türkiye'nin konferansa davet edilmemesini de eleştirir.

Mustafa Kemal, bir görüşmesinde Aralov'a Cenova Konferansı'nın Sovyet diplomasisinin bir zaferi olduğunu belirtir:" Cenova Konferansı'nı bir savaşa benzetecek olursak, savaşa komuta eden Çiçerin, ne Lloyd George'un ne Barthou'nun farkına vardığı harikulade güzel bir çevirme hareketi yaparak, Almanlarla Rapollo Antlaşması'nı imzalamak suretiyle, emperyalist saflarda bir gedik açtı."²⁹⁸

²⁹⁵ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 1., s. 74. ; Aralov, a.g.e., s. 84.

²⁹⁶ Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 12, s. 370. ; Aralov, a.g.e., s. 91, 113.

²⁹⁷ Perinçek, a.g.e., s. 137.

²⁹⁸ Aralov, a.g.e., s. 133.

Cenova Konferansının dördüğü Nisan ve Mayıs aylarında Mustafa Kemal-Aralov görüşmeleri sıklaşır. Görüşmelere Ali Fuat Paşa olayı damgasını vurmuştur. Diğer taraftan Enver Paşa'nın Buhara'daki Sovyet karşıtı faaliyetleri ve Ankara Hükümeti'nin Buhara elçilik heyeti önemli tartışma konularındandır.²⁹⁹

Mustafa Kemal'in Nisan ve Mayıs aylarında Aralov ile yaptığı görüşmelerde tartışılan diğer bir konu da, Ankara'nın Buhara Elçilik Heyeti'dir. Ankara Hükümeti, eskiden İstanbul'da Jandarma Genel Kumandanlığı yapmış olan Tümgeneral Galip Paşa'yı Buhara elçisi tayin eder. Rahmi (Apak) Bey ataşemiliter, Ruşen Eşref Bey ise elçiliğin başkâtibi olarak görevlendirilmiştir.³⁰⁰

3.2. Lozan Barış Konferansında Kafkaslar

3.2.1. Türkiye'nin Lozan Politikası

Lozan Konferansı öncesinde Türk Heyeti'nin izleyecek olduğu politika bir Bakanlar Kurulu toplantısı sırasında, 14 madde halinde belirlenmiştir. Türk-Sovyet ilişkileri açısından bu talimatta yer alan 1. ve 7. maddeler ayrı bir öneme sahiptir. Bu maddelere bakıldığında:

“Birinci maddede: Doğu sınırında ‘Ermeni Yurdu’ söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir... Yedinci maddede de ise, Boğazlar ve Gelibolu yarımadasında yabancı bir askeri kuvvet kabul edilemez, bu yüzden görüşmeleri kesmek gerekirse önceden Ankara'ya bilgi verilecektir.”³⁰¹ denilmektedir.

İsmet Paşa, Lozan'da bu talimatı yerine getirmek görevini üstlenmiştir. Bu talimat ile milli sınırların çizilmesi ve devletin tam bağımsızlığının sağlanması amaçlanmıştır. Talimatta, Boğazlar ile ilgili olarak Ermeni Meselesi ya da kapitülasyonlar ile ilgili maddeler kadar kesin ifadeler kullanılmamıştır. Bu durum, Türk Heyeti'ne konferans sırasında, Boğazlar ile ilgili konularda daha rahat

---

²⁹⁹ Perinçek, a.g.e., s. 139.

³⁰⁰ Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 260. ; Sami Sabit Karaman, **Trabzon ve Kars Hatıraları 1921-1922 İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa**, Arma Yayınları, İstanbul Mayıs 2002, s. 64.

³⁰¹ Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları 1922-1923**, C. I, TTKB, Ankara 1990, s. 14.

davranma avantajı sağlamıştır. Konferansın sonuçlanmasında da bu rahatlığın etkisi olmuştur.

İsmet Paşa, Lozan'da bu talimatı yerine getirmek görevini üstlenmiştir. Bu talimat ile milli sınırların çizilmesi ve devletin tam bağımsızlığının sağlanması amaçlanmıştır. Talimatta, Boğazlar ile ilgili olarak Ermeni Meselesi ya da kapitülasyonlar ile ilgili maddeler kadar kesin ifadeler kullanılmamıştır. Bu durum, Türk Heyeti'ne konferans sırasında, Boğazlar ile ilgili konularda daha rahat davranma avantajı sağlamıştır. Konferansın sonuçlanmasında da bu rahatlığın etkisi olmuştur.

Konferansın basında Sovyet politikasının gerçekleşmesi umudu ile hareket eden Türk Heyeti, görüşmelerin bir çıkmaza girdiğini görünce konferansın dağılması durumunda Rusların neleri göze alabileceğini anlamaya çalışmıştır. Rusların değişken ve tutarsız tavırları nedeniyle İngiliz politikasına yakınlık gösterilmiştir. Ermeni Meselesi gündeme geldiğinde ise Türk tarafı kararlılığını görüşmeleri terk edeceğini söyleyerek en iyi şekilde ifade etmiştir.

Millî Mücadele'de kazanılan başarının, diplomatik cephede de kazanılması için Türk Heyeti'nin siyasi desteğe ihtiyacı olmuştur. Bu yardım aynı Millî Mücadele'de olduğu gibi Sovyet Rusya'dan gelmiştir. Tüm risklerine rağmen Sovyet Rusya ile birlikte hareket etmekten çekinmeyen Türk Heyeti, Sovyet Rusya ile İngiltere arasındaki rekabetten faydalanmasını da bilmiştir. Varlığını bu iki güç arasındaki rekabete dayandıran Türkiye, Bolşevikleşmeden ve Batı ile ilişkilerini kesmeden yoluna devam etmiştir.³⁰²

3.2.2. Sovyet Rusya'nın Lozan Politikası

Sovyet Rusya'nın Lozan'da izlemiş olduğu politika, Türkiye'nin izlemiş olduğu politika ile karşılaştırıldığında daha az değişken bir niteliğe sahiptir. Fakat Sovyet delegeleri menfaatlerini sağlamak amacı ile çok farklı ortaklıkları gündeme getirebilmiştir.

---

³⁰² Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 207–208.

Konferansa Sovyet Rusya'nın davet edilmeyişi üzerine, ilk olarak Ruslar bu haksızlığı önlemeye ve konferansa katılmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Konferansta görüşülecek olan Yakındoğu meselelerinin de kendilerini alâkadar ettiğini savunan Ruslar, konferansa katılmaları durumunda İngiltere ile fikir birliği içerisinde olabileceklerini belirtmiş, Türkiye'yi desteklemek konusunda ise Rusya'da farklı görüşlerin olduğunu söylemişlerdir.³⁰³ Sadece Boğazlar Meselesi ile ilgili görüşmelere katılabilen Sovyet Rusya, bu görüşmelerde de İngiltere ile Boğazların savaş gemilerine kapatılması için mücadele etmiş, fakat başarılı olamamıştır. Bu başarısızlık 1923 yılında, Sovyet Rusya'nın dünya siyasetindeki ağırlığının, İngiltere karşısında ne kadar zayıf kaldığının bir göstergesidir.

Sovyet Rusya'nın Boğazlar Meselesi'nin çözümü dışında öteki devletler ile eşitliğinin sağlanması ve diğer ülkeler ile serbest bir şekilde ekonomik ilksilerde bulunması gibi çözmesi gereken başka sorunları da bulunmaktadır. İtilaf Devletleri görüşmelere sınırlı halde katılmasına rağmen, Sovyet delegelerine cephe almışlardır.

O dönemde Lozan Konferansı'na tanıklık etmiş Türk delegelerinin tamamı İngiltere'nin, Rusya ve müttefiklerine hakaret derecesinde davranışlarda bulunduğundan bahsetmektedir. Böylesine bir atmosferde Rus Heyeti görüşmelere ağırlığını koymak istemiş, fakat buna gücü yetmemiştir.³⁰⁴

Konferans sırasında da Sovyet Heyeti'nin basında bulunan Çiçerin, Türk Heyeti'ne sürekli olarak uyarılarda bulunmuştur. Aralov'da aynı şekilde hükümetinin Türk politikasından duyduğu memnuniyetsizliği sürekli bir şekilde Türk yetkililerine bildirmiştir. Sovyet yetkililerinin Türk tarafına yaptığı bu baskılar, bir anlamda Rusların Türkiye ile ilgili bakış açılarını da göstermektedir. Ruslar Türkiye'nin kendilerini tek dayanak olarak gördükleri izleniminde oldukları için, Türkiye'nin bir şekilde Rus politikalarını destekleyeceği görüşündedirler.

Nitekim Rusya'nın, Lozan'da Boğazlar ile ilgili benimsemiş olduğu düşünceler, Türk Heyeti tarafından kabul görmüş ve desteklenmişse de, Türklerin, Ruslara karşı duydukları güvensizlik ve Boğazların muhtemel bir Sovyet saldırısına

---

³⁰³ Londra'da bulunan Sovyet Ticaret Temsilcisi M. Berzaine, İngiliz Dışişleri Kuzey Dairesi Başkanı ile yaptığı görüşme sırasında Sovyet Hükümeti adına bu açıklama yapılmıştır. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 524.

³⁰⁴ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 99.

maruz kalması düşüncesi, iki ülke arasındaki işbirliğine engel olmuştur. Lozan'da Türkiye bağımsızlığını tanıyan bir barış istemiştir. Sovyetler Birliği ise Lozan Konferansı'nı kendi dünya politikasını gerçekleştirmek için kullanmak istemiştir. Ancak bunun fiili güç olmadan, sadece ideolojik konuşmalar ile sağlanamayacağını görememişti.³⁰⁵

3.2.3. Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Meselesi

Ermeni Meselesi, Lozan Barış görüşmelerinde, sürekli olmasa da gündeme getirilmek istenmiştir. 22-26 Mart 1922'de Paris Konferansında hazırlanan barış projesinde “ Ermeni Ocağı” da görüşülerek, Milletler Cemiyeti'nin kararına uyulacağı kabul edilmiş ve böylece Lozan'a giden yolda Ermenilere bir açık kapı bırakılmıştır.³⁰⁶

Lozan Barış görüşmelerinin başlama sürecinde, 18 Ekim 1922'de Ermenistan Hükümeti Başbakanı olarak Avetis Ahoranyan büyük devletlere gönderdiği muhtırada, Ermeniler adına kendisinin de barış görüşmelerinde yer almasını istediğini bildirmiştir.³⁰⁷

Azınlıklar Meselesi, Lozan Görüşmelerinde uzun uzun tartışılan ihtilafli konulardan birisi olmuştur. Ancak buna rağmen, Gümrü ve Kars Antlaşmaları ile kesin olarak halledilmiş olan Ermeni Meselesinin Lozan'da görüşülmesi isteği oldukça ilginçti. Ermeniler, bu isteklerini bazı teşkilatlar aracılığıyla “ Azınlıklar Alt Komisyonu” adı altında incelenmesi şeklinde kabul ettirmişlerdi.

3.2.4. Azınlıklar Alt Komisyonunda Ermeni Meselesinin Görüşülmesi

Lozan Barış görüşmeleri başlamadan önce, 27 Şubat 1921'de Londra'da toplanan konferansta Ermeni delegelerinden Bogos Nubar ve Ahoronyan da dinlenmişti. Bunlar, Sevr'in geçerliliğinin kabulü için büyük çaba sarf etmişlerdi. Ancak, sonuç Ermenilerin aleyhine gelişince, Ermeniler birleşik ve bütün bir

---

³⁰⁵ A. Suat Bilge, **a.g.e.**, s. 97. 1922 Aralık ayında toplanan 1. Sovyet Komünist Cumhuriyetler Birliği Kongresinde alınan bir kararla devletin adı RSFSC'den, SSCB'ye çevrilmiştir. Bkz: Murat Sarıca, **I. Dünya Savaşından Sonra Avrupa'da Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları 1919-1929**, İÜ SBF, İstanbul 1982. s. 120.

³⁰⁶ A. Güler, “ *Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu*” **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38. Ankara 2003, s. 64.

³⁰⁷ H. Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yayınları Ankara 1997, s. 68.

Ermenistan için Lozan'a kadar sessiz bir politika izlediler.³⁰⁸ Türkiye ile bir barış antlaşması akdedilmek üzere Lozan'da konferans toplayacağı belirlendiği andan itibaren Ermeniler, yeniden harekete geçtiler. Ermenileri temsil edenlerin başında Aharonyan, Hadisyan, Nuradukyan, Leon Paşalya gibi isimler bulunmaktaydı. Ermeni davasının temsilcisi olan bu dört kişi barış görüşmelerine katılamamışlardı. Ancak, bu temsilcilerin Azınlıklar Alt Komitesinde dinlenmeleri karara bağlanmıştı.³⁰⁹

Lozan görüşmeleri sırasında, Ermeni Cumhuriyeti ve Ermeni Milli Kurulunun, Birleşik Ermeni Delegasyonu olarak anlaşmaya varması, Ermenilerin Lozan'daki ısrarını ortaya koymaktadır. Birleşik Ermeni Delegasyonu, Ermenileri destekleyen bütün milletleri harekete geçirerek, Lozan Konferansına yetkili üye olarak katılmaları için gerekli yerlere müracaat etmişti.³¹⁰

Lozan Konferansı görüşmelerinde Birleşik Ermeni Delegasyonunun üç ana amacı vardı:

1. Bağımsız ve birleşik bir Ermenistan kurmak,
2. Bu olmadığı takdirde, geçici bir süre için bir Ermenistan milli yurdu kurmak,
3. Lozan Konferansına Ermeni Delegasyonunun katılımını sağlamak,

Bu şekilde amaçlarını belirleyen Ermeni Delegasyonu, Ermeni Meselesine dikkat çekmek için Poincare'ye, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterine ve Venizelos'a müracaatlarda bulunmuştur.

Birleşik Ermeni Delegasyonu, Ermeni Yurdu ile ilgili görüşleri dinlemek üzere, Azınlıklar Alt Komisyonuna alınmıştı. İlk defa 15 Aralık 1922 Cuma günü Ouchy Şatosunda saat 11'de yapılan oturumda azınlıkların korunmasına ilişkin görüşler ileri sürülmüş ve bundan sonra Ermeniler için ulusal yurt fikri görüşülmek üzere gündeme getirilmiştir.³¹¹ İtalya temsilcisi M. Montagna, Ermeni yurdu

---

³⁰⁸ İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 429.

³⁰⁹ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s.298.

³¹⁰ Sakarya ,a.g.e., s. 431.

³¹¹ S.L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, s. 157.

sorununun Alt Komisyon tarafından mutlaka görüşülmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Türkiye adına temsilcilik yapan Rıza Nur ise, Türkiye temsilcisi heyetinin böyle bir görüşmeyi reddettiğini bildirmiştir. Ancak, M. Montagna ve İngiltere temsilcisi Sir Horace Rumbold, Türkiye'nin red cevabıyla ilgili ciddi bir gerekçe ve yeterli kanıtlar ortaya koymaları gereğini savunmuşlardı. Fransa temsilcisi M. Larache bu görüşleri desteklediğini ifade ederek, bu duruma açıklık getirmenin Türkiye'nin yararına olacağını sözlerine eklemiştir.³¹²

6 Ocak 1923'te, M. Montagna'nın başkanlığında açılan Azınlıklar Alt Komisyonunda, Ermeni sorunu ile ilgili olarak M. Montagna bir bildiri sunmuştur. Bu bildiriye göre, Türkiye'nin belirli bir bölgesi üzerinde Ermenilerin toplanmasının ve ayrıntıların Milletler Cemiyeti tarafından saptanması gerektiği ifade edilmekteydi. Ayrıca, bu toplanmanın tek amacının Ermenilerin kendi kültürlerini ve dillerini korumayı sağlayacak bazı tedbirlerden yararlanabilmelerinin sağlanması olduğu vurgulanmaktaydı.³¹³

Sir Horace Rumbold ise, bu konuda bir bildiri ile M. Montagna'yı desteklediğini ifade etmekteydi. Bunun üzerine Türk Temsilcisi Heyeti adına Rıza Nur söz almıştır. Rıza Nur, Müttelik Devletlerin okudukları bildirimleri, Türk Hükümetinin geçersiz saydığını ve bu çeşit bildirimlerin devamını dinlemeyerek oturumdan çekileceğini belirtmişti. M. Montagna'nın Rıza Nur'dan Fransız temsilcisini dinlemesini istemesi üzerine Rıza Nur ve Türk Temsilci Heyeti oturumdan çekilmiştir.³¹⁴

3.2.5.Amerika Birleşik Devletleri'nin Lozan Barış Görüşmelerindeki Tutumu

ABD ile Türkiye arasında savaş hali bulunmadığından barış yapılması da söz konusu olamazdı. Bu nedenle ABD, Lozan'a gözlemci olarak katılabilmekteydi. Konferans görüşmelerine gelen ABD heyetinin görüşüne göre, Ermeni yurdu ile ilgili fikirlerin müzakerelerde görüşülmesi gerekliydi.³¹⁵

---

³¹² Meray, a.g.e., s. 156.

³¹³ Meray, a.g.e., s. 276-277.

³¹⁴ Meray, a.g.e., s. 280.

³¹⁵ Gürün, a.g.e., s. 299.

Amerikan Temsilci Heyetinin, Azınlıklar Alt Komisyonu'na sunduğu bildirisinde, Ermenilerin toplanacağı özerk bir bölgenin oluşturulması teklifinin ABD vatandaşlarının ilgisini çektiği ifade edilmiştir. Bundan başka aynı bildiriye Müttefik Devletlerin de Ermeniler için bir milli yurt oluşturulmasının güvenliği sağlamaya elverişli olduğu düşüncesini taşıdığı belirtilerek, bu durumda göz önünde bulundurulması gereğinden bahsedilmiştir.³¹⁶

Amerika Protestan Kiliseleri Federal Meclisi Temsilcileri adına Lozan'a gönderilen bildiri niteliğindeki bir belgede ise, Ermeni azınlığının sorununa en iyi çözümün bu insanlar için özel bir toprak parçasının oluşturulmasıyla mümkün olacağı şeklinde ifadeler yer verilmiştir.³¹⁷

Ermenistan için Amerikan Derneği adına sunulmuş bir başka belgeye göre; yurt için en uygun bölgenin neresi olacağını belirlemek alt komisyona bırakılmıştır. Ancak Suriye'nin kuzeyindeki bölgede kurulmasının yararlarından da bahsedilmiştir. Bu belgeye daha sonra yapılan bir eklemeye "Lozan Konferansı'nın Ermeni Ulusal Yurdu için yeterli büyüklükte bir toprak parçası ayırması şartıyla, Başkan, 20 milyon dolarlık bir parayı hazineden ödünç vermeye yetkili kılınmıştır."³¹⁸

Anlaşılabacağı üzere ABD müşahit olarak katıldığı Lozan Konferansı Müzakerelerinde, Müttefik Devletler gibi Ermeni taleplerinin lehine bir tavır sergilemiştir.

3.2.6.Lozan Barış Antlaşması'nın İmzalanışı ve Ermenileri İlgilendiren Maddeler

Lozan Görüşmelerinde Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki İtilaf Devletlerine yapmış oldukları hizmetlerine karşılık "Ermeni Yurdu" konusunda destek beklemişlerdi. İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD'den görüşmeler sırasında destek gören Ermeniler, bu durumu Türk delegasyonuna baskı ile kabul ettirmek istemekteydiler.³¹⁹ Ancak, İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti "Ermeni Yurdu"

---

³¹⁶ Meray, **a.g.e.**, s. 243.

³¹⁷ Meray, **a.g.e.**, s. 244.

³¹⁸ Meray, **a.g.e.**, s. 245-247.

³¹⁹ A.Çaycı, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 87.

tezini şiddetle reddetmiş ve Ermenileri vatandaşlık hukuku içerisinde yaşamalarına karar verilmesi gerektiğini ısrarla ileri sürmüştür.³²⁰

İtilaf Devletleri, Lozan Barış Görüşmelerinde kesin barışın imzalanmasına kadar, Ermenileri savunmuşlar, kendi çıkarlarını elde ettikten sonra da Ermenileri kaderleriyle baş başa bırakmışlardır. Böylece, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşmasında Ermenilere yer vermek için hiçbir sebep kalmamıştır. Lozan Antlaşmasının imzalanmasıyla birlikte, Türkiye'de yaşayan Ermeni vatandaşlarının azınlık statüsü içinde yer aldıkları kesinleşmiş ve Ermeni Meselesi resmen sonuçlanmıştır.³²¹ Ayrıca, Lozan Barış Antlaşmasının imzalanması, Milli Mücadelede akıtılan kanların bedelinin alınması ve Türk toprak bütünlüğünün yeniden ve kesin olarak tanınmasını sağlamıştır.

Antlaşma metni içinde özel olarak Ermenileri ilgilendiren herhangi bir hüküm yer almamaktaydı. Ancak bazı genel hükümler Ermenileri de kapsamaktaydı. Bunlardan biri olan 6. Maddeye göre; dağılmış aileler bir araya getirilip meşru hak sahiplerine mallarına kavuşma imkânı verilmiştir. 31. Madde de ise; Türkiye'den ayrılan yerlerin halkının iki yıl içerisinde Türkiye'ye dönebilme özgürlüğü olacaktır. Buna göre; Ermeniler de istedikleri takdirde Türkiye'ye dönebileceklerdir.³²² Bunlardan başka, dini azınlıkları ilgilendiren 37.ve 44.maddeler, Ermeni vatandaşları için de uygulanacaktır.

---

³²⁰ İler, E., “ *Mütareke Döneminde Mersin ve Tarsus'ta Ermeni Mezalimi*”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, s. 65.

³²¹ Azmi Süslü, **Efsane ve Gerçekler: Türk-Ermeni İlişkileri**, ATAM Yay, Ankara 2001, s.23.

³²² Çaycı, **a.g.e.**, s. 87.

SONUÇ

Milli Mücadele hareketini hazırlayanlar bir yandan memleketi düşman işgalinden kurtarmaya çalışırken, diğer yandan askeri cephelerde başarıya ulaşabilmek için Milli Mücadele'nin diplomatik cephesine de önem vermişlerdir.

Milli Mücadele hareketinin başarıya ulaşabilmesi için gerekli olan askeri yardımın Ekim 1917 İhtilali nedeniyle o sırada Anadolu'da gözü olmayan Sovyetlerden geleceğine inanan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Sovyetlerle ilişki kurma yollarını aramıştır.

Bir yandan dış düşmanlarla mücadele ederken diğer yandan da iç huzursuzlukları gidermeye çalışan Sovyet Hükümeti, Türkiye ile iyi ikili ilişkiler kurarken, İttihatçı subaylarla da yakından ilgilenmişler, Türkiye'nin sosyal yapısı ve emperyalizme karşı verilen mücadelenin benzerliği yüzünden de Bolşevizmin Anadolu'ya sokulması düşüncesini taşımışlardır.

Bütün bunların farkında olan Milli Mücadele liderleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri, Sovyetlerden alınacak yardımlar ve emperyalizme karşı ortak mücadelesinden dolayı Sovyetlere kontrollü ve sıcak bakmışlardır.

Milli Mücadele Döneminde Türkiye'nin dış politikasını Kafkasya'ya yoğunlaştıran ana etmen savaş ortamının verdiği arayışlar olmuştur. İlk etapta, gerekli olan Sovyet yardımının gecikmesini Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da bulunan İngiliz varlığına bağlamışlardır. Bu bölgelerde İngiliz güdümünde yer alabilecek devletler oluşabileceğini düşünüp Bolşevikleşmesini makbul görmüşlerdir.

Bu konuda M. Kemal Paşa (Atatürk), Bolşevik lider Lenin'e 26 Nisan 1920'de Kafkasya'da İngiliz karşıtı olarak ortak hareket etmeyi ve Türkiye'nin Batı ile olan mücadelesinde ihtiyacı olan Bolşevik yardımın gerekliliğini açıklayan bir de mektup göndermiştir. Ancak görünen o ki; Azerbaycan ve Ermenistan'daki yönetimlerin Bolşevize edilmesiyle de gerekli olan yardım gelmemiştir. En son Gürcistan yönetiminin Mart 1921'de Bolsevize edilmesinin ardında 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması sonrasında istenilen Sovyet yardımı gelebilmiştir. Aradan geçen 8 ay Türkiye'nin ASSC'den yardım alabilme teşebbüslerine de neden olmuştur. Moskova Antlaşması sonrası Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye kabulüne

yaklaşmayan Gürcistan ve Ermenistan ile daha sonra Sovyet Rusya ve ASSC'nin dekatılımıyla Kars Antlaşması imzalanmış ve Türkiye'nin Doğu sınırı nihayet netlik kazanmıştır.

Her ne kadar Kars Antlaşması ile son olarak hukuken Türkiye'nin Doğusınırlarını kabul etse de Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti, Lozan Konferansının başlayacağını öğrendiği andan itibaren, Anadolu'da bir Ermenistan oluşturmak amacıyla, İsviçre, İtalya, İngiltere ve Fransa başkentlerine temsilciler göndererek, bu devletlerin politik duruşlarını etkileme yoluna gitmiştir. Bu devletlerden en fazla İngiltere'nin desteğini gören Ermeni heyetleri, Lozan Konferansında Azınlıklar konusu tartışıldığı esnada dinlenmişler, ancak Türkiye'nin bu konuda taviz vermeyen sert hukuki tutumu karşısında emellerine erişememişlerdir.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- ADIVAR, Halide, Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık AŞ, İstanbul 1988.
- AKBULUT, Dursun, Ali, **Albayrak Olayı**, Temel Yayınları, İstanbul 2006.
- AKŞİN, Abdülhahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara 1991.
- APAK, Rahmi **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- ARALOV, Semiyon, İvanoviç, **Bir Sovyet diplomatının Türkiye Anıları: 1922-1923** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- ARIKOĞLU, Damar, **Hatıralarım**, Tan Matbaası, İstanbul 1961.
- ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1983.
- ASLAN, Betül, **Türkiye- Azerbeycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.
- ASLAN, Yavuz, **Mustafa Kemal – M.Frunze Görüşmeleri / Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C. 6, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, C. 8, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, C. 9, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, C. 10, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, C. 11, *Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.*
- _____, C.12, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası : Milli Mücadele dönemine ait 100 belge (1919-1923)**, , Cilt I., Belge No: 33, K.B. Yay., Ankara 1981.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt II, Türk İnkılap Tarihi Yay., İstanbul 1945.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C. IV, ATAM Yayınları, Ankara 1991.
- BALA, Mehmetzade, Mirza **Milli Azerbaycan Hareketi**, yay. Haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1991.
- BAYUR, Yusuf, Hikmet, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, TTK Yayınevi, Ankara 1995.
- _____, **Türk İnkılâp Tarihi**, C.III, Kısım IV, TTK Yay., Ankara 1983.
- BERKOK, İsmail, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da**, TTK Yayınları, Ankara 1959.
- BİLGE, Suat, A. **Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Ankara, 1982.
- CEBESOY Ali, Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.
- _____, Ali, Fuat, **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- CERRAHOĞLU, Abdurrahman, **Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925)** Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1968.

ÇAYCI, Abdurrahman, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

ERKAN, Aydın Osman, **Tarih Boyunca Kafkasya**, Çivi Yazıları/Mjora Yayınları, İstanbul 1999. KURAT, Akdes ,Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK Yay., Ankara 1999.

ERTÜRK, Hüsamettin, **İki devrin Perde Arkası**, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957.

FREDRICH, Leonid, **Ankara 1922**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1985.

Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi 1919-1922**, C. 3, Ankara 1965.

GİRGİN, Kemal, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat ve Protokol)**, TTK Yayınları, Ankara 1994.

GOLOĞLU, Mahmut, **Cumhuriyete Doğru 1921-1922**, Goloğlu Yayınları, Ankara 1971.

GOLOĞLU, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

GOTTHARD, Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1991.

_____, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1970.

GÖKAY, Bülent, **Bolşevizmle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

GÖNLÜBOL Mehmet –SAR, Cem “1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

GÜRSEL, Haluk, Ferden, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Baha Matbaası, İstanbul 1968.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

İLERİ, Rasih, Nuri, **Atatürk ve Komünizm**, May Yayınları, İstanbul 1970.

İŞYAR, Ömer, Göksel, Sovyet-Rus Dış politikaları ve Karabağ sorunu: Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında, Alfa yayınları, İstanbul 2004.

KANDEMİR, Feridun, **Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul 1966.

_____, **Hatıraları ve Söylemedikleri İle Rauf Orbay**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul 1965.

KANSU, Mazhar, Müfit, Erzurum'dan **Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C.I.TTK Yayınları, Ankara 1966.

KANTARCI, Hakan, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, IQ Kültür Derneği Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, İstanbul,

1990.

_____, **İstiklal Harbimiz**, YKY. Yayınları, İstanbul 2008.

KERİM, Cevdet **Türk İstiklal Harbi, Erkan-ı Harbiye-i Umumi Talim ve Terbiye Dairesi**, İstanbul 1925.

KINROSS, Lord, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Ayhan Tezel (çev.), Sander Yayıncılık,

İstanbul 1978.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK Yay., Ankara 1993.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, - BERGE, Metin, **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, Kebikeç Yayınları, Ankara 1994.

LANG, David, Marshall, **Gürcüler**, Çev. Nesenur Domaniç, Ceylan Yay., İstanbul, 1997.

LANGLOIS, Georges, **20. Yüzyıl Tarihi**, Çev. Ömer Turan, Nehir Yay., İstanbul 2000.

LIEBMAN, Marcel, **Lenin Döneminde Leninizm**, Çev. Osman Akınhay, Cilt I-II, Belge Yayınları, İstanbul 1992.

MANDEL, Ernest, **Ekim 1917: Darbe mi, Sosyal Devrim mi?**, Çev. Oktay Emre, Yazın Yayıncılık, İstanbul 1997.

MELEK, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

MERAY, Seha, L. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, C.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993.

METİN, H. **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yayınları, Ankara 1997.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990.

NEEF, Christian, **Kafkasya**, Çev. Özalp Göneralp, Yenihayat Yayınları, İstanbul 2004.

NUR, Rıza, **Hayat ve Hatıralarım**, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1969.

_____, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları, Yayına Haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

ÖKE, Mim, Kemal, **Ermeni Meselesi 1914-1923**, , Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul 1986.

ÖZBAY, Özdemir, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Takav Matbaası, Ankara 1995.

ÖZTOPRAK, İzzet, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

PAMUK, Mustafa, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü ve Yarını**, Harp Akademisi Yayınları, Ankara 1995.

PERİNÇEK, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.

_____, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2007.

PINSON, Marc, “**Kırım Savaşı’ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkezlerin Rumeli’ne İskânı**”, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001.

SABİS, Ali, İhsan, **İstiklal Harbi ve Gizli Cihazları**, Tan Matbaası, İstanbul 1943.

SAKARYA, İ. **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.

SARIHAN, Zeki, **Çerkez Ehem’in İhaneti**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.

_____, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. III, ikinci Baskı, TTK Yayınevi, Ankara 1995.

SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK Yayınları, Ankara 1997.

SELEK, Sabahattin, **Anadolu İhtilali**, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987.

SONYEL, Salahi, Ramadan, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C. 2, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

SORGUN, Taylan, **Kut, Halil Paşa, Bitmeyen Savaş**, Gün Yayınları, İstanbul 1972.

SOYSAL, İsmail **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları**, C.I, TTK Yayınları, Ankara 2000.

SÜRMEİ Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

SÜSLÜ, Azmi, **Efsane ve Gerçekler: Türk-Ermeni İlişkileri**, ATAM Yay, Ankara 2001.

ŞAHİN, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK Yay., Ankara 2002.

ŞEMSUTDINOV, Abdullah, Mardonoviç, **Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Tarihi 1918-1923**, Ataol Behramoğlu (çev.), Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.

ŞİMŞİR, Bilal N. **Lozan Telgrafları 1922–1923**, C. I, T.T.K.B., Ankara 1990.

_____, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

ŞİŞMANOV, Dimitir, **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarihi (1908-1965)**, Belge Yayınları, İstanbul 1978.

TANSEL, Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C.1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1973.

TAŞ, Fahri, **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Özyurt Matbaacılık, Ankara 1995

TAVKUL, Ufuk, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002.

_____, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

TENGİRŞENK, Yusuf, Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.

TUNÇAY, Mete, **Bilineceği Bilmek**, Alan Yayıncılık, İstanbul 1983.

_____, **Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967.

TUTUM, Cahit, **1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler**, Kafkas Derneği Yay., Ankara 2001.

TÜRKGELDİ, Emin, Ali “**Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları**”, BTTD, Ankara 1986.

Türkiye ve Kafkaslar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

URAN, Hilmi, **Hatıralarım**, Ankara 1959.

ÜNÜVAR, Veysel, **Kurtuluş Savaşı’nda Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921**, Göçebe Yayınları İstanbul 1997.

YALMAN, Ahmet, Emin **Yakın Tarihimizde Gördüklerim, Geçirdiklerim**, Cilt II, İstanbul 1970.

YANAR, Savaş, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç, Kafkasya**, IQ Yayınları, İstanbul 2002.

YERASİMOS, Stefanos, **Ekim Devriminden Milli Mücadeleye Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

_____, **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, Çev: Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

YILMAZ, İskender, **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2001.

WASSAN, Giray, Cabağı, **Kafkas - Rus mücadelesi**, İstanbul 1967.

WERTH, Nicolas, **1917 Bolşevik Devrimi**, Çev: Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Makaleler:

AKŞİN, Sina, “Kurtuluş Savaşı’nda ve Lozan’da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, 14-17 Ocak 1977, İstanbul 1977.

ALİYEV, Hamit, “70 Yılda Türk-Sovyet İlişkilerine Dair”, **Uluslar arası İkinci Atatürk Sempozyumu**, 9-11 Eylül 1991 Ankara., C. 2.,:ATAM Yayınları, Ankara 1996.

ARMAOĞLU, Fahir, ” 1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya”, **VII. TT Kongresi C.2**,Ankara 1973.

BAYUR, Yusuf, Hikmet “ Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış Anlaşmaları”, **Bellekten**, C.XXX.

BAYUR, Yusuf, Hikmet, “Birinci Genel Savaş’tan sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız” **Bellekten**, CXXX.

_____, “ Mustafa Suphi ve Milli Mücadele’ye El Koymaya Çalışan Baş Dışarıda Akımlar” **Bellekten**, C.XXXV.

BAYKARA, Hüseyin, , ” Azerbaycan İstiklali Dönemi ” **Türk Kültürü**, No:79, Mayıs 1969.

BUDAK, Mustafa, “Rusya’nın Kafkasya’da Yayılma Siyaseti”, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

ÇAĞLAYAN, Tuncer “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri”, **Bellekten**, C. LXIV, Sayı.240, TTK Basımevi, Ankara 2001.

ÇOLAK, Mustafa, “Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi”(1918),”**Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX.**

Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

ÇUREY, Ali, “Bilinen Dünyanın Bilinmeyen Ülkesi: Kuzey Kafkasya ve Çerkezler”, **Kafkasya**

GÖNLÜBOL, Mehmet, ” Atatürk ve Dış Politika”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VIII.

GÜREL, Şükrü, Sina, “Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not ”, **AÜSBF Dergisi**, Prof. Dr. Gündüz Ökçün’e Armağan, C. 47, Sayı 1-2, Ocak-Haziran 1992.

GÜLER, A. “ Lozan’dan Günümüze Ermeni Sorunu ” **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38, Ankara 2003.

İLTER, E. “ Mütareke Döneminde Mersin ve Tarsus’ta Ermeni Mezalimi” , **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi**, S.38.

KILIÇ, Selami, “Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya’daki Bazı Askerî ve Siyasi Gelişmeler”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

KOLOĞLU, Orhan, “Mustafa Kemal, Lenin’e Nasıl Bakıyordu?”, **Popüler Tarih**, Şubat 2001.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, ” Kazım Karabekir’in Açtığı Okullar ”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı:5, Temmuz 1985.

KURAT, Akdes, Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, **Belleten**, C. XXXI, TTK Basımevi, Ankara 1967.

ORTAYLI, İlber, “XVIII. Yüzyılda Türk Rus İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, TTK Yayınları, Ankara 1999.

ÖZTOPRAK, İzzet, “Maverâ-yı Kafkas Hükümeti”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

SARICA, Murat, I.Dünya Savaşından Sonra Avrupa’da Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları 1919–1929, **İÜSBF Dergisi**, İstanbul 1982.

SEZER, Hamiyet ,“Ferhat Paşa’nın Kırım Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi’ndeki Osmanlı Ordusuna Dair Düşünceleri ”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

SOLMAZ, Rüstemova-Tohidi, “Mustafa Kemal Paşa ve Komintern”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Aralık 1999.

SONYEL, Salahi, Ramadan “ Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasetimiz 1920-1921”, **Belleten C.XLI**

SÜNBÜL, Tarık, “Tarihi ve Coğrafi Açından Kafkasya’nın Etnik Yapısı **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Sayı: 46, Ankara 2000.

ŞEN, Bilal, TKP’ ye İlişkin Tarihsel Bir Çalışma, **Toplumsal Tarih**, , No:83, Kasım 2000.

TAVKUL, Ufuk, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönleriyle Gürcistan”, **Türk Kültürü**, Sayı 30, Ankara 1992.

TELLAL, Erel, “Sovyetlerle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası (1919-1980)**, C.1, İletişim Yay., İstanbul 2002.

TEVETOĞLU, Fethi, “Atatürk’ün Kapattığı Kızıl Teşekkül Yeşil Ordu”, **Türk Kültürü**, Sayı 49.

TOKSOY, Nurcan, “Rusya ve Maverâ-yı Kafkas Komiserliği Bünyesinde Türk-Ermeni İlişkileri”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

YÜCEER, Nâsır, “Birinci DünyaSavası’nda Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan’a Askerî ve Siyasî Yardımı”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.

Tezler:

Öztürk, Mustafa, “**Atatürk Dönemi’nde Türkiye’nin Kafkasya Politikası**”, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

KILIÇ, Selami, **Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı**, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1995.

GUNİAVA, Gela,” **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde**” Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı: SERKAN TERCAN
Doğum Yeri: Akyazı / Sakarya
Doğum Yılı: 25.12.1981
Medeni Hali: Bekâr

Eğitim Durumu:

Lise: 1991–1995 Antalya Aksu Anadolu Öğretmen Lisesi

Lisans: 2003-2007 Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yüksek Lisans: 200- Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yabancı Dil Düzeyi:

1. İngilizce: Orta Düzeyde

İş Deneyimi:

2008 -2009: Gelendost Yeşilköy İlköğretim Okulu

2009-2010: Eğirdir Meslek Yüksek Okulu

2010-2011: Gelendost Meslek Yüksek Okulu